

Håkan Slotte

Lövtäkt i Sverige 1850-1950

**Metoder för täkt, torkning och utfodring med löv
samt täktens påverkan på landskapet**

**Institutionen för landskapsplanering Ultuna
Agrarhistoria nr 2
Uppsala 1999**

Lövtäkt i Sverige 1850-1950

Metoder för täkt, torkning och utfodring med löv
samt täktens påverkan på landskapet

Håkan Slotte

**Institutionen för landskapsplanering Ultuna
Agrarhistoria nr 2
Uppsala 1999**

SLU

Institutionen för landskapsplanering Ultuna

Agrarhistoria nr 2

Ansvarig utgivare: Janken Myrdal

ISSN 1403-3402

ISBN 91-576-5694-0

Omslagsbild: Lövtäkt i Värmland. Foto Teodor Thorsson. Nordiska Museet.

Tryck: SLU-Service/Repro, Uppsala 1999.

Innehåll

Inledning 5

Hypotes 6

Källmaterial 6

Svar på frågelistor 6, Redskap och bilder 8, Fältstudier 8, Litteratur 8, Källkritiska aspekter 9, Metodik 11, Disposition 12, Använda termer 13

Lövtäkt enligt uppteckningar 15

Svaren 15

Replövtäkt 16

Val av täktplats 16, Arbetarna 17, Repning och fingerskydd 17, Böjning, trädklättring och fällning 20, Insamling 22, Bördor och transporter 22, Lövsorter 24, Skörde-tidpunkt 24, Färskt löv 26, Tåktens tillåtlighet 27, Torkning 27, Replövlador 30, Hässja 32, Utfodring 33

Plocklövtäkt 36

Kongellövtäkt 37

Soplövtäkt 39

Kvistlövtäkt 40

Lövtiden 40, Lövsorter 44, Val av lövbrott 44, Arbetarna 51, Lövbrytning 52, Enskild och samfällad täkt 58, Kärvlöv 62, Handlov 68, Storlov 68, Räkning av kärvar 68, Skördehastighet 69, Bördor 72, Transporter 72, Lövved 75, Torkning 76, Torkning i det fria på lövbrott och tun 76, Torkning under tak 83, Torktid 83, Instuvning 83, Lador 85, Hässjor 91, Sommarhässja 93, Vinterhässja 97, Stack 103, Utfodring 110, Får- och fänares 113

Hamling, trädfällning och stubbskottshuggning 116

Hamling 116, Beskärning av små träd 122, Trädfällning 126, Stubbskottshuggning 126

Redskap 127

Orsaker till minskad lövtäkt 132

Lövtäkt enligt fältstudier 135

Trädens utveckling sedan lövtäkten upphört 135, Hamlade träd på olika äldre markslag 137, Utbredning av hamlade träd 138, Träd i ängar 146

Diskussion 154

Svaren 154

Replövtäkt 157, Kvistlövtäkt 162, Andra nyttigheter än löv 168, Rep- eller kvist-lövtäkt 169, Utfodring 170

Lövtäktsträd i landskapet 173

Lövtäkt i inägor och på utmark 176, Brist på lövbrott 176, Träd och lövtäkt i ängar 178

Lövtäkt före 1850? 182

Arkeologiskt perspektiv 184

Påverkan på vegetationen 185

Naturvård 186

Engelsk sammanfattning (English summary) 188

Förkortningar 189

Källor och litteratur 190

Bildsamlingar 190, Redskapsamlingar 190, Otryckta källor 190, Litteratur 190

Bilaga 245

Inledning

Under de senast 250 åren har Sveriges jordbruk och odlingslandskap i grunden omdanats. Såväl före som under stora delar av 1800-talets s.k. agrara revolution utgjorde boskapsskötsel och ängsbruk en betydande del av jordbruket i Nordeuropa.¹ Ännu för mindre än hundra år sedan var större delen av Sveriges befolkning jordbrukare. Djur hade man på alla gårdar och torp, åtminstone några får och/eller getter.² De erhöll sin näring under sommaren huvudsakligen på bete, med undantag för gäss, svin och rid- och arbetshästar. Löv spelade en stor roll i vinterfodringen som syftade till att med så små insatser som möjligt föda djuren till en ny betesperiod. Svältfödning var regel snarare än undantag. I århundraden hade den pågått samtidigt som djuren selekterats genetiskt så de inte blev särskilt stora även om fodertillgången var god.³

Förhållandena kom successivt att ändras, särskilt under 1800-talets andra hälft. Fodergräs började odlas i stor skala i växtodlingsföljder på utökade åkermarker. Avelsarbete mot större nötkreatur och hästar tog fart.⁴ Det medförde att användningen av löv som foder minskade.

Dagens vall- och kraftfoder kan få löv att framstå som ett mindervärdigt och påtvingat foder. Emellertid fodras alltjämt djur med löv i många länder i olika klimatzoner. Om djuren får välja ratas inte löv.

Paleobotaniska studier har visat att får/getter utfodrats med lövkvistar för 6000 år sedan i Schweiz och Danmark⁵ och förmodligen också i Sverige för 5000 år sedan.⁶ Vårt kalla klimat talar för att löv- och ristäkt bedrivits under årtusenden mer eller mindre kontinuerligt fram till idag, även om bevis för detta ännu saknas.

De växer och djur vi idag har och deras fördelning, är resultatet av arternas tidigare historia som i varierande grad inbegripit människan. Indelningen av biotoper som är naturliga eller ursprungliga, kontra de kulturbetingade eller påverkade, har inom naturvård och växekologisk forskning under senare decennier nyanserats. Särskilt i Europa har forskare med olika metoder och källmaterial studerat äldre tiders markanvändning och försökt tolka dess betydelse för dagens artsammansättning.⁷ Angreppssättet är ofta tvärvetenskapligt på så sätt att källmaterial som mer eller mindre varit förbehållet skilda akademiska discipliner används.

Studier av jordbruk har huvudsakligen varit inriktad på åkerbrukets utveckling.⁸ Arkeologer, geografer, agrar- och ekonomhistoriker har studerat bl.a. gårdars och åkertegars läge i förhållande till markens geologiska beskaffenhet, använda grödor, odlingssystem och teknik. Dessutom har arbetsproduktivitet och kaloribehov etc, beräknats. Genom detta har vi erhållit grundläggande kunskaper om åkerbrukets villkor, omfattning och betydelse, åtminstone för senare århundraden. Studierna har också gjort det möjligt att göra antagande om åkerbruk under tidigare århundraden ifrån annars svårtydda skriftliga belägg och arkeologiska undersökningar. Beroende bl.a. på sämre skriftliga källor och mer svårtydbara spår i landskapet har boskapsskötsel, ängsbruk och lövtäkt i mer begränsad omfattning intresserat forskare, trots att denna markanvändning berört mycket stora arealer.

I botaniska och växtekologiska studier har hävdhistoriens betydelse för vegetationens sammansättning i många fall underskattats eller förbisett. Paleoekologer har

föreslagit att tåkt av löv eller bark påverkat vegetationen storskaligt. Emellertid har det varit svårt att bevisa, bl.a. därför att man inte vetat hur tåkten gått till.⁹ Mårten Sjöbeck, som studerat odlingslandskapet i Sverige, har visserligen i flera artiklar sedan 1920-talet pekat på lövtåktens tidigare stora betydelse men har inte närmare beskrivit verksamheten. Generellt sett är tåkt av löv dåligt känt och förbisett i Sverige, vilket också gäller övriga Europa.¹⁰

Hypotes

Under 1900-talet har bruket av lövfoder i det närmaste upphört i Nordeuropa. Den allmänna inställningen är att löv enbart varit ett nödfoder.¹¹ Min hypotes är att tåkt av löv varit omfattande i det äldre jordbruket. Jag har sett många spår efter lövtåkt och upplevt hur landskapet och artsammansättningen förändrats efter att hävden har upphört.¹² Mitt antagande är att löv utgjort en betydande andel av vinterfodret och att flertalet gårdar med lövträd och får/getter bedrev lövtåkt på 1800-talet och tidigare.

Att finna källor som beskriver lövtåkt och uppgifter om lövfodrets betydelse är emellertid inte alldeles lätt. Verksamheten har inte varit föremål för systematisk officiell bokföring, t.ex. i samband med markskatt, tullbelagd handel, lantmäteri, etc.¹³ Spår efter lövtåkt har också på många platser försvunnit eftersom landskapet genomgått stora förändringar.

Ett omfattande källmaterial om tåkt av löv har emellertid insamlats av etnologer och språkforskare i form av svar på s.k. frågelistor. Insamlingen pågick under en tid när tåkt av löv till stor del upphört men många ännu hade minnen av denna verksamhet. Med detta källmaterial i kombination med studier av spår efter lövtåkt i landskapet har jag undersökt hur och var tåkten bedrevs och om det var ett årligt foderfång. Frågor som jag försökt få svar på är bl.a.: Vilka gårdar tog löv? Hur och av vem utfördes arbetet? Vilka var de biologiska och fysiska begränsningarna och hur har tåkten anpassats till dessa? Vilka lövsorter och biotoper utnyttjades? Vilka djur fick löv och hur mycket? Varför upphörde lövtåkten?

Svaren skulle kunna bidra till kännedomen om hur betydelsefullt lövfodret var och därmed också till hur landskapet kan ha påverkats. Dessutom kan de ge vägledning för hur landskapet skall hävdas i framtiden för att biologiska och kulturhistoriska värden skall tas tillvara och utvecklas. Studien skulle kunna ge underlag för uppskattningar av tåktens ekonomiska betydelse under senare århundraden. Hypotetiska resonemang om hur boskapsskötsel kan ha bedrivits sedan Neolitikum skulle kunna dra fördel av studien.

Källmaterial

Svar på frågelistor

I början av 1900-talet intensifierades insamling av föremål och uppgifter om folkliv. Kartläggningen av detta bedrevs av flera museer eller universitets institutioner i Fennoscandien, bl.a. från Helsingfors, Lund, Oslo, Stockholm, Uppsala och Åbo.

Arkivförare	Svar (st)	Sidor (B5)	Start (År)	Median
NM, Stockholm.	68*	300**	1927	1935
ULMA, Uppsala.	115	1179	1927	1931
DAL, Lund.	37	336	1931	1933

* Svaren sorterade under ULMA 7 i NM innehåller även några uppteckningar om lövtäkt som inte är svar på frågelistan, varav två är daterade före ULMA nr 7 utgivning.

** I NM varierar svarsformaten och är främst i B4. Uppgift om svarens totala omfattning i antal sidor har därför uppskattats som om de hade samma svarsformat som i DAL och ULMA.

Tabell 1. Svar på frågelistan Löv- och mosstäkt (ULMA nr 7) som utnyttjas i föreliggande studie: fram till idag antal inkomna svar, totalt sidantal, startår för insamlingen och under vilket år hälften av svaren registrerats (median).

Dokumentationen fortgår alltså jämt men med huvudintresset riktat mot yngre kultur-
yttringar.

Uppgifter om folkliv skrevs ned utan att följa någon speciell mall, s.k. uppteckningar. För att strukturera uppteckningsarbetet upprättades s.k. frågelistor. De användes vid utfrågande om olika avgränsade företeelser inom allmogekulturen.¹⁴ Svaren syftade till att utgöra källmaterial för såväl etnologer, folklorister som för språk- och dialektforskare. De första frågelistorna sändes ut på 1920-talet till medarbetare ute i landet, s.k. meddelare. Huvudkälla för studien utgör svar på frågelistan om Löv- och mosstäkt (ULMA nr 7). Den utsändes ut år 1927 av Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA). Samma frågelista använde Nordiska museet (NM) vid motsvarande undersökning som startade 1927 och även Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund (DAL) med start 1932. Merparten av svaren inkom inom 5 år efter att insamlingarna startade och endast en liten andel av svaren är tillkomna efter 1940 (Tab. 1).

Eftersom jag har många års erfarenhet av det åländska odlingslandskapet och lövtäkt där bedrivits senare än på många andra håll, har jag kompletterat studien med Åland. Med bistånd av Ålands museum och föreningen Ålandsforskarna har jag under hösten 1998 haft möjlighet att sända ut en frågelista om lövtäkt på Åland. Den innehåller främst riktade frågor om aspekter som utifrån mina frågeställningar framkommer sämre eller saknas i svar på frågelistan ULMA nr 7.¹⁵

Svar på andra frågelistor med uppgifter om lövtäkt har översiktligt studerats, bl.a. Slätterkojor och lador (ULMA:1930), Husdjursskötsel (ULMA:1931), Foderanskaffning (ULMA:1938), Fårskötsel (NM:1939), Basttillverkning och bastarbeten (NM:1940), Boskapsskötsel (NM:1941). Även allmänna uppteckningar med uppgifter om lövtäkt och utfodring med löv har studerats i ULMA, vid Etnologiska institution i Lund (LUF) och vid Jämtlands länsmuseum (JLM).¹⁶

Redskap och bilder

Fotografier kan bidra till förståelsen för hur takten bedrivits och vilka biotoper som exploaterades. Fotografier som visar arbetet och landskap präglad av lövtäkt har eftersökts i svaren, i topografisk litteratur och i bildsamlingar som redovisas på sid 190. Redskap för lövtäkt visar också indirekt hur arbetet utförts. Redskap eller bildregister på dylika har jag studerat i museisamlingar som redovisas på sid 190. Även svaren på frågelistan Löv- och mosstäkt innehåller många korta beskrivningar och teckningar på redskap. Jordbrukare som jag mött vid fältstudier har ibland förevisat sparade redskap. För att vinna praktisk erfarenhet har jag bedrivit lövtäkt med moderna och äldre redskap.

Fältstudier

I syfte att översiktligt studera spår efter pågående och tidigare lövtäkt har jag besökt många gårdar i Götaland, Svealand och på Åland.¹⁷ Dylika fältstudier har jag bedrivit sedan 1980, men mer intensifierat åren 1991-98.¹⁸ Färdigheten att se subtila spår efter hamlings på träd har successivt övats upp. Uppgifter om hamlade träd har jag funnit i länsstyrelsernas naturvårdsprogram och i ängs- och hagmarksinventeringar utgivna av länsstyrelserna. De nämns sparsamt och i förbifarten. Tips på fastigheter med hamlade träd har jag erhållit muntligt av privatpersoner och av tjänstemän på länsstyrelser och skogsvårdsstyrelser. Vid besök till dessa lokaler har ofta hamlade träd påträffats också på grannfastigheter. Med bil har jag också genomkorsat Götaland, Svealand och södra Norrland för att få en allmän uppfattning om odlingslandskapet och spår efter lövtäkt. När hamlade träd påträffats har jag bedömt vilka äldre markslag de är belägna på. Ofta kan direkt från växtligheten och markens geologiska beskaffenhet avgöras om marken tidigare varit äng eller utmark.

Äldre lantmäteriakter har konsulterats för att bekräfta om ett område med hamlade och/eller stubbskottshuggna träd varit inägo- eller utmark på 1800-talet eller tidigare. För stora delar av Gotland och Åland finns sammanställningar över odlingslandskapets markslag på 1700-talet. Större kvarvarande f.d. hårdvallsängar har lokaliserats genom att jämföra dessa kartsammanställningar med ekonomiska och topografiska kartor från 1900-talet.¹⁹ De övergivna ängarna har sedan besökts för att se om det nuvarande äldre träd- och buskskiktet är format av lövtäkt. Flertalet kvarvarande f.d. större hårdvallsängar och andra lövmarker på Gotland och Åland har besökts under perioden 1990-99.²⁰

Flera lokaler med hamlade eller stubbskottshuggna träd har i samband med fältstudierna fotodokumenterats. På några lokaler har jag tagit borrprov från träden för att dendrologiskt bestämma ålder och årsringstillväxt. Provtagningen syftade även till att avgöra om hamlade träd fanns i ängarna när de brukades som äng och när lantmäterikartor upprättades. Proven togs efter tillstånd från markägare med en s.k. tillväxtborr.²¹

Litteratur

Svar på frågelistor och uppteckningar av andra slag är ett omfattande och innehållsrikt källmaterial. Som källmaterial för forskningen har det använts i relativt liten ut-

sträckning. Det beror delvis på att etnologer och kulturhistoriker ändrat forskningsinriktning efter att ha insamlat huvuddelen av materialet.²² En del av svaren på frågelistan Löv- och mosstäkt (ULMA nr 7) har dock använts som underlag för några artiklar om lövtäkt: Gertrud Grenander har skrivit om lövtäkt i övre Norrland, Wolter Ehn om lövtäkt på Gräsö i Uppland och Åke Carlsson om lövtäkt i Västergötland. Allmänt om lövtäkt i Sverige har Eva Silvén-Garnet och Lars Kardell skrivit.²³ Heidi Henriksson har för en artikel om lövtäkt på Åland konsulterat frågelistssvar vid etnologiska inst. Åbo Akademi.²⁴

I övrigt kan nämnas att Lars Levander, Erik Laid och Karl Mattisson i arbeten om skörden skrivit korta avsnitt om lövtäkt.²⁵ Nils Keyland och Åke Campbell har i andra sammanhang skrivit om lövtäkt i Värmland respektive Lappland.²⁶ Under rubriken lauv ger Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid upplysningar om lövtäkt i Norden.²⁷

Under 1700- och 1800-talen utgavs flera hushållsekonomiska skrifter och avhandlingar om jordbruk. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien (KSLA) har 1995 sammanställt dylika som avhandlar lövtäkt. Sven-Olov Borgegård har återgivit utvalda texter från KSLA:s sammanställning och har litteraturhänvisningar för alla texter som ingår i KSLA:s kompendium.²⁸ Jag benämner denna litteratur framöver för äldre hushållningsskrifter. Dessutom har KSLA 1996 utgivit skriften "Lövtäkt och stubbskottsbruk" med artiklar om lövtäkt och äldre åkerbruk, bl.a. ingår flera av de ovan nämnda artiklarna. I skriftens artiklar finns litteraturhänvisningar till artiklar, skrifter, etc, som innehåller information om lövtäkt.²⁹

Källkritiska aspekter

Som källmaterial är frågelistssvaren speciella, inte minst för att de tillskapades för att utgöra källmaterial för forskningen. Deras tillkomsthistoria och karaktär samt brister och förtjänster behöver kommenteras.

Frågelistorna introducerades i början av 1900-talet för att formalisera uppteckningsarbetet och rikta insatserna mot vissa prioriterade områden av allmogekulturen samt underlätta för efterföljande systematisering. Förebild var bl.a. professor Lundells bok: "Typord för undersökning av de svenska folkmålen".³⁰ Listorna upprättades av språkforskare, etnologer och folklorister. De som svarade, s.k. meddelare, var i flera fall lärare på orten, ibland särskilt intresserade representanter för hembygdsrörelsen. Såväl museimän som meddelare drevs av en vision att dokumentera äldre allmogekultur innan det var för sent. I kontrast stod en framväxande arbetarkultur som helt riskerade utplåna traditioner, ord och dialekter.³¹ Frågelistorna skulle utröna äldre förhållanden så långt mannaminne sträckte sig. Svaren skulle avse förhållanden i trakten eller i socknen. Det medförde att äldre personer utvaldes som meddelare/sagesmän.

Frågelistorna utformades efter den tidens förutsättningar och behov.³² De är sak- och ordinriktade och har inte utformats för statistisk behandling. Ofta görs korta påståenden varefter termer räknas upp som besvararen har att ta ställning till och kommentera. Allmänt hållna frågor eller påståenden ger ofta längre svar med varierat innehåll. Riktade frågor ger korta svar med begränsat innehåll. Metodiken innebär att svaren är relativt svagt styrda av frågelistorna som endast sätter ramarna för vad svaren förväntas innehålla.

Vad som ansågs som relevant information och hur det skulle presenteras var i mycket beroende av de personer som sände ut och tog emot svaren. De gav meddelarna anvisningar om hur svaren borde vara uppställda. Svaren utsattes för en kvalitetsgranskning. Tjänstemännen refuserade och tillrättavisade meddelare som inte var tillräckligt trovärdiga, koncisa eller belastade texten med subjektiva värdeomdömen eller annat som inte ansågs relevant. Inga svar som jag konsulterat har ett ovidkommande innehåll i förhållande till frågelistan. Det fanns en vision av en ideal uppteckning som sakligt och korrekt fokuserade på väsentligheter i den äldre och försvinnande allmogekulturen. Meddelare som motsvarade krav och förväntningar accepterades och konsulterades för fler uppdrag.³³

Museerna och etnologiska institutionerna verkade i olika geografiska områden, men någon strikt indelning av Sverige tillämpades inte. DAL har i huvudsak verkat i Götaland. Nordiska museet har försökt täcka in hela Sverige och ULMA hela Sverige förutom några sydliga landskap som täckts av DAL.

Varifrån svar inkommit beror på var lämpliga meddelare varit lokaliserade eller vilka platser meddelare haft erfarenheter från eller funnit intressanta. Det har dock funnits en ambition att få svar med geografisk spridning.

Frågelistorna har besvarats om meddelarna haft tid och något att berätta om frågelistans ämnen. Ibland har meddelaren själv svarat utifrån egna erfarenheter. I andra fall har äldre personer på orten konsulterats som sagesmän. När meddelarna inhämtat uppgifter från andra personer kan svaren betraktas som referat av intervjuer. Svaren utgör ofta en sammanställning av en eller flera intervjuer eller en redogörelse av tidigare erhållen information, mer eller mindre bearbetad av meddelarna för att passa frågelistan och uppdragsgivarnas önskemål. Svaren kan grovt indelas in tre kategorier: 1/ Frågelistan har utsänds till känd kunnig meddelare som mot arvode huvudsakligen svarar utifrån egna erfarenheter, ibland mer eller mindre kompletterat med uppgifter från icke namngivna personer på orten. 2/ Som ovan men uppgifterna kommer främst från intervju av en eller flera äldre, ibland namngivna personer. 3/ Meddelaren har bedrivit lövtäkt och önskat eller uppmanats att förmedla informationen.

Frågelistan Löv- och mosstäkt ingick i en första serie frågelistor från ULMA. Lars Levander som hade kännedom om lövtäktens bedrivande upprättade listan som består av fem textsidor var av tre gäller lövtäkt, se bilaga sidan 245.³⁴ Den är uppbyggd kring några nyckeltermmer/begrepp och under dessa, följdfrågor som är av vägledande karaktär. Nyckeltermerna är: foder, repa löv, bryta löv, redskapet, lövkärve, lövbörda och utfodring. Listan är mindre ord- och språkorienterad än många andra utgivna av ULMA. Den ger vägledning men lämnar mycket öppet till meddelaren. Svaren varierar därför i längd och innehåll. Konstruktionen av frågelistan har haft mindre betydelse för tillkomsten av de mest innehållsrika svaren. De har skrivits av personer med berättarglädje och med stor kunnighet i ämnet. Många av de som svarade på frågelistan Löv- och mosstäkt ingick i en stab av meddelare som svarade på en hel rad frågelistor.³⁵ De flesta svar är korta och omfattar 4-8 handskrivna B5-sidor, men det finns svar som omfattar flera tiotal sidor. Totalt sett avhandlar ca 10 procent av texten mosstäkt, främst svar från Västkusten och västra Norrland.

Svaren är generellt sett osystematiskt presenterade. Endast i några få svar återfinns längre berättelser i vilka en större del av arbetet med tåkten och utfodring ingår.

Hur informationen skall värderas beror till viss del på personerna bakom svaren. Det är därför en brist att meddelare och sagesmän sällan presenteras; ålder, social status, var och när de upplevt de sagda, etc, saknas. ULMA:s meddelare som mer systematiskt valts ut och fått karaktären av professionella svarare har ofta följt frågelistornas ämnesordning och relativt ofta redogjort för efterfrågade termer och i många fall även nämnt viktigare sagesmän till namn, ålder och bostadsort. Dessa skolade meddelare använder ofta dialektalfabete i svaren. Nordiska museet har använt frågelistorna som vägledning och inte på samma sätt som ULMA styrt svaren och utsett meddelare. Svaren inskickade till Nordiska museet är friare i sin form, dock ofta mycket korta och ofullständiga. De saknar, oftare än svar i ULMA, uppgifter om sagesmän, etc.³⁶ DAL har inte valt ut meddelare lika bestämt som ULMA och svaren intar en mellanställning. De följer i stort frågelistan men är mindre enhetliga i sin uppställning jämfört med ULMA:s svar. Relativt ofta tycks sagesman vara meddelaren men det är ofta oklart om så är fallet. Svaren från Åland 1998 är relativt korta beroende på riktade frågor.

Det finns också andra förhållanden som försvårar tolkningen av svaren. T.ex. varför meddelarna i de flesta svar endast besvarat delar av frågelistans olika ämnen. I flera svar sägs att lövtäkten minskat eller nästan upphört i socknen vid tiden för uppteckningen. Sagesmännen erinrar sig minnen som kan ligga flera decennier bakåt i tiden.³⁷ Mer sentida lövtäkt kan ha ändrat karaktär och förenklats utan att det sägs eller på annat sätt framgår av svaren. De svar som jag i flera fall bedömt som bäst är när sagesmannen utförligt beskriver en lövtäkt som bedrevs på 1800-talet.

Bland meddelare och sagesmän är män i klar majoritet.³⁸ Eftersom arbetet delvis var fördelat på kön har det haft betydelse för sagesmännens svar. Som exempel kan nämnas att mer detaljerade uppgifter om arbetet med repning av löv beskrivs när sagesmännen är kvinnor. Stackning och hässjning av löv beskrivs ofta mer ingående när män utgör sagesman. I en del svar är både kvinnor och män representerade som sagesmän för samma uppteckning. Genom att alla svar studerats har information från kvinnor fångats in.

Även fotografier har källkritiska problem. De som visar lövtäkt är så få att det inte utan andra källor går att avgöra om de är representativa för tåkstens bedrivande eller de biotoper som exploaterades. Några motiv är mer eller mindre arrangerade. Aktörerna tycks dock vara personer som bedrivit eller fortfarande bedrev lövtäkt.

Metodik

Utgångspunkt för studien har således varit svaren på frågelistan Löv- och mosstäkt (ULMA nr 7) i Lund, Stockholm och Uppsala, som kompletterats med ovan nämnda källor och fältstudier. Från ett innehållsrikt och heterogent källmaterial har jag försökt få fram en sammanhängande bild av lövtäkten i Sverige när den ännu bedrevs allmänt, vilket sagesmännen också eftersträvat i sina svar. Har källmaterialet medgivit har syftet även varit att påvisa skillnader i lövtäkt mellan olika landsdelar och gårdars produktionsinriktning. Vid arbetets gång har först svar i Stockholm grundligt

studerats följt av en genomgång av motsvarande källmaterial i Uppsala. För att bättre täcka in södra Sverige har svaren i Lund studerats.

Urval har gjorts i källmaterialet efter hypotes och frågor. Jag har varit särskilt uppmärksam på information om var i Sverige och i vilka biotoper tåkten bedrevs, hur träden utnyttjats, tåktens inordnande i övrig verksamhet och dess för- och nackdelar i olika aspekter.³⁹ Upplysningar som direkt eller indirekt ger information om tåktens omfattning har också eftersökts i svaren. När dylik information förekommer i flera svar har det systematiskt samlats, utvärderats och sammanfattats, bl.a. i tabeller och med ett eller några citat. Svarens insamlingsmetodik och karaktär medför att det inte har varit möjligt att systematisera och utföra statistiska analyser i den utsträckning som hade varit önskvärt.⁴⁰

Som nämnts hade alla gårdar djur. Under 1900-talet har en uppdelning skett i spannmålsgårdar med respektive utan husdjur. Över hela landet bedrivs jordbruket på ett likartat sätt. Före jordbrukets mekanisering och likriktning mot åkerbruk var det mer komplext med stor variation mellan gårdar och trakter i Sverige. Jag ger en relativt detaljerad beskrivning av lövtåkt med många detaljuppgifter. Det motiveras av att variationer mellan regioner och även mellan olika brukare inte kan fångas med långtgående generaliseringar. Dessutom saknas en detaljerad beskrivning som behövs för att förstå tåktens villkor, hur det var en del av jordbruket på olika orter och kan ha påverkat landskapet. Den stora variationen i det äldre jordbruket medför att uppgifter i ett svar om hur tåkten utfördes inte bör tolkas som att det praktiserats på samma sätt i hela landskapet, socknen eller ens på granngården, även om det förmodligen i många fall varit fallet.

För många presenterade uppgifter och slutsatser ger jag referenser till källorna eller till en eller några av källorna. Även om det blir mer svårläst har jag valt att i regel ange från vilket landskap och i slutnot också från vilken socken en information eller ett citat kommer. Noterna har även till funktion att vara belägg på liknande sätt som växtgeografer anger lokaler för arter. De underlättar för framtida forskning och ger möjlighet att källkritiskt värdera informationen. Ibland utgör redovisningen min sammanlagda tolkning av materialet och få eller inga referenser ges. Eftersom frågelistan varit styrande och få svar är utförliga redovisas några aspekter och arbetsmoment som nämns i enstaka svar. De kan ha varit mer betydelsefulla än som framgår av svaren. När informationen är begränsad i svaren refererar jag ibland till andra källor; uppteckningar av andra slag och tryckta skrifter, ibland också till sådana som belyser att lövtåkt bedrivits på likartat sätt före år 1850.

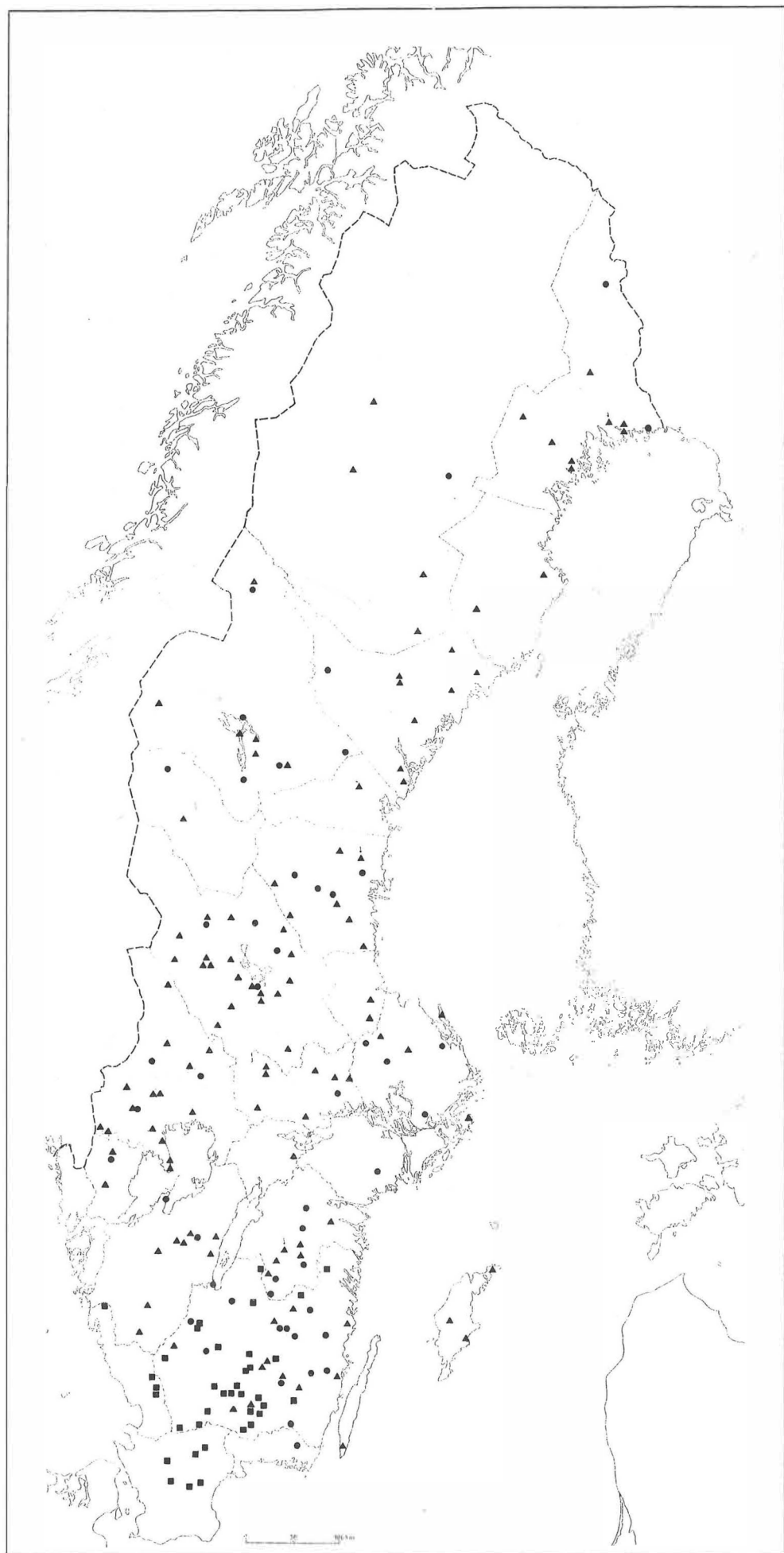
Disposition

Rekonstruktionen av lövtåkten har jag försökt hålla neutral och faktaredovisande. Som kommer att framgå var s.k. replöv- och kvistlövåkt till stora delar två skilda arbetsföretag. De redovisas därför separat. Beskrivningen följer i stort den ordning arbetet utförts under året. För att inte försvåra läsningen redovisas några avsnitt separat, bl.a. olika typer av ”beskärning” av träd, redskap och orsaker till tåktens tillbakagång.⁴¹ Efter detta följer resultaten från fältstudierna. Fotografier och teckningar som

ger väsentlig information, stöder och kompletterar information i svaren, återges med kommentarer. Sammanfattande, generella och mer subjektiva slutsatser ges främst i den efterföljande diskussion. I denna avhandlas först lövtäkten allmänt, därefter rep-lövtäkt och kvistlövtäkt separat. Detta följs av en sammanfattade diskussion om vilka biotoper som exploaterades och på vilket sätt träden behandlades.

Använda termer

Svaren innehåller termer som i varierande grad har lokal eller regional användning. Också synonyma termer var i bruk på gårdarna. I texten använder jag de termer som framkommit som de vanligaste. I citat och i flera fall vid omskrivning av citat som har geografisk förankring, har jag valt att använda de termer som användes på orten. Termen täkt som övergripande begrepp och separat för rep- och kvistlövtäkt, används av frågelistan men är inte allmänt använda av sagesmännen. Det samma gäller termen hamling som avser täkt av kvistlöv utan att träd fälls.⁴² Jag har valt att använda termerna täkt och hamling. Den beskärning och utglesning av träd och buskar som återkommande utfördes i hagmarker och ängar benämner jag för rödjning. I svaren och äldre litteratur används rydja, röda, rödja, röja.⁴³

Figur 1. Fördelningen av svar på frågelistan Löv- och Mosstäkt (ULMA nr 7). Svar i ULMA= ▲ NM= ● , DAL= ■ . Symbolerna är placerade i geografisk mittpunkt för socken som anges i svaren. När flera svar finns från samma socken har symbolerna placerats bredvid eller rakt under varandra. Fyra svar i ULMA utgör svar för två eller flera intilliggande socknar.

Lövtäkt enligt uppteckningar

Svaren

ULMA:s, NM:s och DAL:s svar på frågelistan Löv- och mosstäkt fördelade på landskap framgår av figur 1.⁴⁴ Kartan visar att DAL, NM och ULMA har lyckats ganska väl med att få en geografisk spridning, även om flera landskap är dåligt representerade. Svaren är få från Västerbotten, Medelpad, Uppland, Södermanland, Närke, Öland och Blekinge. Från Bohus och västra Västergötland saknas svar. Det kan delvis förklaras med att svar insamlade av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG) inte konsulterats.

Det är ofta svårt att avgöra vilken tid som återspeglas i frågelistssvaren. Ofta kan endast ett tidsintervall avgränsas utifrån när svaret nedtecknades och hur gamla sagesmännen var vid tillfället. Den senare uppgiften saknas ofta. I några svar sägs att uppgift kommer från äldre person, vid tidpunkten icke längre levande. Nästan alla meddelare och sagesmän är uppvuxna på 1800-talet. De äldsta är födda på 1840-talet. Lövtäkt som beskrivs har upplevts ca 1850-1950. Tyngdpunkten av informationen som förmedlas kan subjektivt bedömas ligga mellan 1885-1915. Det var under en tid när tåkten minskade men fortfarande bedrevs intensivt på många orter. Sagesmännen för svaren som insamlades på Åland 1998 är födda under 1900-talets tre första decennier och tyngdpunkten på informationen bedöms vara ca 1935-1950. Efter 1950 bedrevs storskalig lövtäkt endast på ett fåtal gårdar i Sverige och på Åland.

Emellertid framgår av svarens beskrivningar att lövtäkt bedrevs årligen under 1800-talets senare del och under början av 1900-talet, i princip i hela området som täcks av svaren. Om det även var fallet i alla socknar ifrån vilket svar saknas kan inte med säkerhet avgöras eftersom negativa svar inte insamlats. Endast ett svar upptecknat i Nederlueå socken i Norrbotten uppger att löv bara användes när det var missväxt.⁴⁵ I några uppteckningar från södra delen av Skåne och Västsverige framstår användningen av lövfoder som obetydlig p.g.a. trädbrist.

Flertalet svar på NM:s frågelista Fårskötsel som beskriver använda foder, omnämner löv. Det stöder slutsatsen att täkt av löv bedrevs allmänt och att meddelarna för frågelistan Löv- och mosstäkt inte rapporterar en marginell förekomst inom jordbruket. ULMA:s kortregister har dessutom många hänvisningar till uppteckningar av olika slag med uppgifter om lövtäkt eller utfodring med löv. Att lövtäkt bedrivits allmänt framgår också av att hamlade träd ännu idag påträffas på hundratal gårdar. Idag försvunna hamlade träd visas också på äldre fotografier och i journal- och spelfilmer. Svaren uppger att täkt av mossor och lavar för foderändamål ofta inte förekommit eller var liten jämfört med lövtäkt.⁴⁶

Av svaren och fotografier framgår att lövtäkt kan indelas i två huvudtyper: replöv- och kvistlöv- och lövtäkt. Även i den folkliga terminologin finner man denna indelning. Några varianter av dessa två huvudtyper av täkt omnämns eller beskrivs i några svar. I figur 2 definieras metoderna.

Replöv

Löv som med handen dragits av från kvistar. Verb: stryka eller repa.

Plocklöv

Löv som med handen plockats ett i taget eller i grupp om flera blad. Metoden har främst praktiserats på träarter som för flera blad har gemensam bladskaftbas eller varit svårrepade, ofta storbladiga träarter. Verb: plocka.

Soplöv

Löv som sopats ihop från marken vid lövfällningen. Även benämnt räfs- och fallöv.

Kongellöv

Grupper av löv med eller utan sidogrenskott som skurits eller slitits av. Lövet togs ofta från asp och rönn. Metoden är ett mellanting mellan kvist- och replövtäkt. Verb: kongla och kanga.

Kvistlöv

Kvistar med löv, ca 80 cm långa. Kvistarna separerades från grenar och bands ofta till kärvar, s.k. kärvlöv. Verb: bryta, ta, hösta. Själva arbetet med att skära av de lövbärande kvistarna benämns bl.a. för kvista, hacka, skära, sné.

Handlöv

Kvistar med löv, ca 20-30 cm långa. Kvistarna skars från de yttre lövrika finkvistarna och bands mer sällan till kärvar. Term för denna täkt är ovanlig.

Stor- eller långlöv

Grenar med löv och hela småträd, ca 1-2,5 m långa. Storlövet hanterades löst eller bands till stora kärvar.

Figur 2. Definition av olika former av lövfoder enligt svar på frågelistan Löv- och mosstäkt (ULMA nr 7). Även fingrenar och bark utgör foder.

Replövtäkt

Att med handen dra (stryka) av löv från kvistar särskiljs som en metod för lövtäkt i frågelistan och av sagesmännen. Metoden benämns stryka löv i norra Svealand och i Norrland, förutom i de västra delarna där termen rapa eller repa också förekommer. Söderut, i Svealand och Götaland, används mest termen repa, på Gotland också ribbe.⁴⁷ På Västkusten benämns repa ibland för rapa och i södra Götaland för reba. Benämningen rispa, respa förekommer i flera svar, i regel som parallell term till repa eller stryka.⁴⁸

Svarens beskrivningar av replövtäkt är korta och relativt enhetliga. Metoden omnämns i flertalet svar, i stort sett från hela landet. Den tycks ha varit mindre praktiserad i stora delar av Götaland och Svealand.

Val av täktplats

Träd- och buskar kunde repas och repades i regel varje år. Årlig repning av samma träd medförde dock att lövskruden blev mindre.⁴⁹ Svaren ger få direkta uppgifter om vilka platser eller biotoper som utnyttjades vid täkten. Till skillnad från täkt av kvistlöv nämner man ingen särskild term för den plats som täkten bedrevs på. Det kan

bero på att repning inte bedrevs koncentrerat till några bestämda platser under året. Termen lövtäkt kunde dock avse en plats för såväl replövtäkt som kvistlövtäkt. Av beskrivningarna framgår att träd- och buskar repades i inägor och på utmark, i princip överallt där lövträd fanns. Från t.ex. Hälsingland berättas: ”Någon särskild plats för denna del av bergningen fanns ej, utan lövet ströks av buskar och mindre träd i backar och hagar omkring gården, eller dalgången vid ån eller efter bäcken, där god tillgång på småbjörk, rönn, al och sälk fanns.”⁵⁰ I ängar och hagar togs mycket av replövet. Från Småland sägs: ”Det löv man repade togs dock å buskar och mindre träd i närheten av gården, å stenrösen, i ägarna eller varhelst man kunde komma över sådant.”⁵¹ och från Värmland: ”Lövet togs av buskar och träd som stod i backar, efter dikesrenarna och skogskanterna.”⁵² När ängar rödjades i Dalarna sparades och omhuldades sälgar, aspar och rönnar för framtida stryklövtäkt.⁵³ ”Man visste på pricken var varje sälj och rönn stod på sin skog och sina åkerrenar och hagmark”, sägs i ett annat svar från Dalarna.⁵⁴

På utmarken nämns områden där skogseld tidigare gått fram, utängar, dalgångar och berg som attraktiva områden för replövtäkt. Under dagen begav man sig upp till 5 km från hemmet för att hitta bra replövställen.⁵⁵ I första hand exploaterades dock träd som var nära och lätta att skörda. I Dalarna skyndade gummorna till björkskogslundar så fort midsommar passerat och när det blivit struket begav de sig längre bort i skogarna till björksnår.⁵⁶ De längre fram beskrivna ladorna visar att mycket vidsträckta områden i vissa fall utnyttjades och att man då övernattade i lador och fåbodrar. I Norrland och norra Svealand passade man på att valla getter medan man repade. De mjölkades dagligen under arbetet med tåkten.⁵⁷

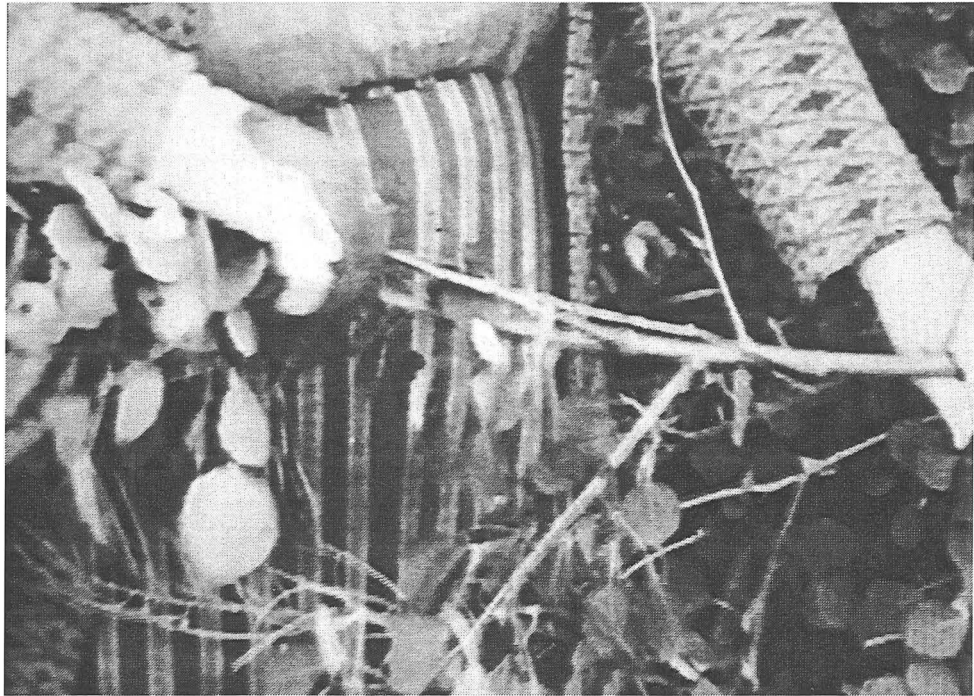
Arbetarna

Arbetet bedrevs i regel som ett separat skördearbete. Ibland bröt man samtidigt mindre mängder kvistlöv. Av svaren framgår att arbetet främst utfördes av kvinnor, ensamt eller i en mindre grupp, ofta med hjälp av flickor och pojkar.⁵⁸ Svaren kan uppfattas som att replövtäkt var ett arbete inom kvinnornas ansvarsområde. T.ex. från Blekinge berättas: ”Repa löv gjorde vanligen kvinnor och barn allmänt på gårdarna här till för en 30-40 år sen.”⁵⁹ I ett svar från Lappland sägs att strykning var ett ”kvinnfolksarbete”.⁶⁰ Och från Västergötland berättas: ”Det var vanligen mor i huset som hade denna syssla på sin lott, eller också barnen där sådana funnos.”⁶¹ I några svar antyds att många personer samtidigt var engagerade i repandet, både kvinnor och män.

De flesta svar nämner endast att repning bedrivits utan att egentligen beskriva arbetet, nedlagd tid och skördade mängder. Det är därför oklart hur ofta arbetet bedrivits under hela dagar. I flera av de mer utförliga svaren framkommer dock att flera hela dagar ägnats åt tåkten, ibland i veckor i sträck.⁶²

Repning och fingerskydd

När en kvist skulle repas böjdes en gren ned med vänster hand. Om möjligt sattes det under vänster arm.⁶³ Skotten på kvistarna drogs genom höger hand varvid lövet lossnade och stannade i handen (Fig. 3 och 4).⁶⁴ För att avlöva en kvist fick man normalt dra handen flera gånger i en nedåtgående rörelse. Endast enstaka löv lämnades kvar på kvistarna.

Figur 3. Kvinna repar asplöv. Grenen hålls fast med vänster hand och med höger dras löven av. På höger hand bär hon en handske som förstärkts med skinn. Ur filmen Lövtäkt i Floda. NM.

Vid repning tog särskilt lång- och pekfingret mycket stryk. Ofta var man utan skydd för fingrarna enligt de svar som beskriver detta. En sagesman från Värmland säger: "Något fingerskydd behövdes inte, ty skinnet på fingrarna var i regel ganska tjockt på grund av de ständiga göromålen."⁶⁵ En orsak till att man undvek att använda skydd var att man reglerade repningstrycket och därför var hjälpt av bra känsla i fingrarna. Flera svar nämner dock att skydd användes från början eller om skador uppstod;⁶⁶ en hel eller halv handske eller ett mindre skydd bara för pek- eller långfinger, ibland för båda. I ett svar från Dalarna uppges att man använde en trasa som lindades till skydd, men att det applicerades först när skada uppstått.⁶⁷

Ett s.k. skinnfinger användes av en del personer som skydd för högra handens pekfinger.⁶⁸ Från Dalarna beskrivs de närmare: "De strök med bara händerna, tills de fick en blejma. Då fick de sön sig skinnfinger, som dem ställde i ordning hemma. Men de ville vara utan så länge de kunde, för det gick bättre. Tråden man sydde ihop fingret med börja man med upptill och så slutade man, så man kunde knyta nedomkring handen. När man var färdig med lövet, slängde man bara den där skinnbiten."⁶⁹ I Norrbotten benämndes de för skinntuta, i Småland för fingertuta och i Västergötland för smock eller smuck.⁷⁰

Bruket av lövhandske, sälghanske, halv- och helhandske och vante omnämns i några svar.⁷¹ T.ex. från Småland uppges att man använde hemtillverkade handskar av gult fårskinn.⁷² Slitaget och skaderisken var också beroende på vilka träd som repades. Repades löv från gamla aspar tog man gärna på handskar.⁷³

Figur 4A-C. Replövtäkt. A/ För att nå lövet dras en gren ned med en s.k. kranka. B/ Sälglöv repas av med handen – ”stryks” – och släpps ned i en korg. C/ Lövet sättes under dagen i en utspridd hög i en ljusöppen glänta i ängen. Observera att flera av träden utgör skott från ovan- och underjordiska stubbar (stubbsskottshugna). Sollersö socken i Dalarna. Foto I. Granlund 1937. NM.

Böjning, trädklättring och fällning

Man stod ofta på marken och repade av löven på de kvistar man kom åt utan att träd fälldes. Detta innebar att löv togs så högt upp en utsträckt arm nådde. I många svar nämns att man använde sig av ett redskap för att böja ned grenar eller hela små lövträd. Det kunde vara en grep eller något annat redskap. Ofta användes ett för ändamålet tillverkat redskap, en s.k. klys, kranka, kraka, krok, lövkrok eller kryckkäpp.⁷⁴ Det var ofta tillverkat för tillfället av en kapad gren eller liten trädstam (Fig. 4A och 11).⁷⁵ Mer sällan använde man en 2 meter lång y-spetsad ”klynna” som trädades om högre belägna grenar, vilka sedan vreds lös från trädet.⁷⁶ Enligt ett svar från Småland användes ett dylikt redskap till att repa löv: ”En och annan som på vårsidan repade löv använde en slags repa, som bestod av en klyngig trädgren, som klämdes åt utefter lövkvisten varvid lövet följde med och sedan lades i en korg.”⁷⁷ Några svar uppger att inga redskap användes för grenars nedböjande.⁷⁸

För att nå löv högre upp böjde man också ned hela träd.⁷⁹ T.ex. från Ångermanland meddelas att rönнар och sälgar som inte var för grova böjdes ned med väster hand varefter de ströks av med höger hand.⁸⁰ I Värmland böjde man ned träden med en kranka och band fast det i lutande ställning medan man repade.⁸¹ Vanligt var att pojkar klättrade upp i träd och med sin tyngd böjde ned toppen eller en gren. T.ex. från Jämtland berättas: ”Man har icke gärna huggit ned träden utan repat endast det man kommit åt från marken. Småpojkar fick härvid vara de äldre behjälpliga härvid genom att klättra upp i smäckrare stammar, hänga sig i toppen och med sin tyngd

Figur 5. Två kvinnor repar sälglöv i Värmland. De nedre grenarna är nedböjda efter många års repning. På marken en ryggkorg försedd med fesslor. Trädet har spår efter topphuggning på ca 1,5 m höjd. Foto Nils Keyland 1911. NM.

Figur 6. Löven på två sälgbuskar har repats och en rönn till vänster i bild är orepad. Enligt kommentar till bilden är ängen endast glest trädbevuxen. Observera att träden utgör skott från ovan- och underjordisk stubbar. Boda socken i Dalarna. Foto Åke Campbell 1939. ULMA.

böja ned dem mot marken.”⁸² Den i vissa fall praktiserade årliga nedböjningen medförde att sälgar och rönnar stod med nedböjda grenar (Fig. 5).⁸³

I synnerhet nära gården repades löv uppe i träd eftersom man ogärna ville fälla dessa träd.⁸⁴ För att komma upp i träden använde man i Värmland små s.k. näverstegar.⁸⁵ För att underlätta repning hade man i Dalarna i sälgräd stänger så att man kunde stå som på en brygga uppe i trädkronan.⁸⁶ Uppe i träden användes krankan till att dra till sig grenar och lämnades ibland kvar i trädet till nästa års täkt.⁸⁷

När trädkronor vuxit utom räckhåll från marken förekom även att man klättrade upp och högg av grenar som sedan repades på marken.⁸⁸ Från Dalarna berättas: ”Å sälj högg man också oftast av någon större gren, av vilken löver repades. Sälgen sköt då sedan nya skott och blev lövrikare.”⁸⁹ Det är även omtalat från Dalarna att sälgar radikalt topphuggits på ett par meters höjd när trädens grenar växt utanför räckhåll från marken, ibland togs därefter kvistlöv (hamling) (Fig. 5).⁹⁰ I två svar från Skåne nämns att man från marken högg av grenar varefter de repades på löv.⁹¹

I svar från Nordsverige; Dalarna, Härjedalen, Norrbotten, Västerbotten, Ångermanland, framkommer att det vanliga tillvägagångssättet var att mindre träd och buskar repades så långt upp man nådde och om möjligt böjdes träden ned. Större träd fälldes.⁹² Från t.ex. Hälsingland berättas: "Man försökte nå så högt som möjligt genom att tänja, dvs sträcka sig. Nådde man inte, så brukade man helt enkelt fälla trädet. Trädfällning förekom dock aldrig på inägorna utan endast, då man var ute på storskiftena."⁹³

Några svar kan tolkas som att fällning av träd man inte längre nådde lövet på var systematiska. Från Ångermanland sägs: "Det växte nya skott 'ur roten' som sedan kunde strykas till de återigen blivit stora träd."⁹⁴ Man utnyttjade således stubbarnas förmåga att skjuta nya skott. Stubbar som på så sätt utvecklades med tiden benämndes för kriklor i Dalarna, se figur 4, 6 och 28A.⁹⁵

När träd fälldes i närheten av gården för att repas togs veden tillvara. Repade löv gjorde man också på träd som fälldes för vedtäkt. Direkt efter trädfällning repades löven, innan grenarna höggs av.⁹⁶

Insamling

Avrepat löv fick falla ned i en korg, säck eller förkläde (Fig. 4 och 5). Vid täkt uppe i träd lät man det falla till marken för att senare rakas ihop.⁹⁷ Benämningarna på kärlen för insamlingen växlade: spjälkorg, stillkorg, lövkorg, kont, tunta, messe, perkunt, pärtkorg, fortuna, pomma, garnsäck, säck, lövsäck, kasse, storförkläde, lövförkläde, förklädessäck, repförkläde, etc.⁹⁸ Förkläden särskilt ämnade för tåkten var sydda dubbla (Fig. 7). I Dalarna benämndes de lovmagd, magd eller magdi.⁹⁹ I ett svar från Småland uppges att man hade säckar gjorda så att de kunde hängas om halsen.¹⁰⁰ Vilka utensilier som användes för att samla lövet varierade även inom samma trakt. Enligt benämningarna användes kärl som även hade annan användning. T.ex. från Blekinge sägs: "Lövet repade man i förklädet, skäpp- eller halvskäppkorg, vanligen i potatiskorgar."¹⁰¹ I några svar nämns att löv samlades och bars i en kjol som togs av och knäpptes ihop vid midjan och vändes upp och ned.¹⁰² När männen repade löv använde de korgar och säckar.¹⁰³

Ibland hade man två korgar; en mindre korg som lövet repades i och en större korg som lövet samlades i och som användes för transport. I Norrbotten benämndes det mindre kärlet för "strykarkärl".¹⁰⁴

Bördor och transporter

När förkläde, korg eller säck blev fulla med löv bars det direkt hem eller till en närbelägen fäbod eller lada. När arbetet bedrevs längre från gården eller lada samlades det i tillfälliga lösa högar på marken allt eftersom arbetet fortskred under dagen (Fig. 4C). Om vädret var bra spreds lövet i högarna ut för att torka innan det transporterades till det egentliga torkstället. Löv som repats uppe i träd fick ligga kvar utspritt på marken till kvällen då det räfsades ihop och togs till vara innan daggen föll.¹⁰⁵

Större korgar, fortinor, kontar och säckar hade öglor för att kunna bäras på ryggen eller på axel (Fig. 5, 7 och 13).¹⁰⁶ I Hälsingland och Jämtland benämndes en ryggkorg för skurk.¹⁰⁷ De kunde vara gjorda av sälg, vide eller pärtor, med fessler (bäröglor) infästa i korgen med ålskinn.¹⁰⁸ I Dalarna samlades och bars löv fram till en

Figur 7. Vallkullan Katarina Larsdotter i Särna socken, Dalarna. Framtill bär hon ett repförkläde – ”magdi” – och på ryggen en stor kont som antagligen är fylld med replöv. Korgen har toppats med småkvistar av rönn. Foto i Elon Anderssons hemarkiv.

ladan i en tuta. Det var en stor spånkorg försedd med fessla och två höga bågar av böjda käppar fästade vid tutan med söm av rottåg.¹⁰⁹

En börda till en lövlada i Dalarna bestod av tre fulla skäppkorgar. Först packades volymen av två korgar i en säck som sedan sattes ovan på en full korg, och det hela bars på ryggen.¹¹⁰ Innan man bar iväg brukade spånkorgen rågas med kvistlöv och även kärvar hängas på korgen (Fig. 7).¹¹¹

Behövde större mängder transporteras längre sträckor tömdes det på någon sommarsläde, kärra, skrinda eller en mindre ”kolryss”.¹¹² Även särskilda lövskrindor med tätare spjälor användes.¹¹³ Fanns vattenleder i närheten tömdes det i båtar.¹¹⁴ Från Dalarna berättas: ”Utfördes arbetet långt från gården bars lövet i särskilda säckar av linneväv, fraktades i båt eller med häst.”¹¹⁵ Endast ett svar från Dalarna nämner att klövjning av replöv förekom. I sådan fall sattes det i säckar och gick under benämningen lövkliv.¹¹⁶

Lövsorter

I många svar nämns vilka lövsorter som man brukade repa. I figur 8 har dessa sammanställts. Få uppräknings av nyttjade sorter kan uppfattas som systematiska. De representerar antagligen i de flesta svar sorter som mer allmänt repades – inte alla som repades eller ansågs kunna repas. Med björk avsågs både glas- och vårtbjörk¹¹⁷ och med vide förmodligen alla storbladiga *salix*-arter på orten utom sälg. Både klibb- och gråal har utnyttjats, men det går inte att avgöra vilken sort som avses annat än från deras naturliga utbredning.

I några svar från Dalarna, Hälsingland och Lappland uppges uttryckligen att alla arter av lövträd och buskar utnyttjades vid replövtäkt.¹¹⁸ Ytterligare tre svar – från Dalarna och Ångermanland – uppger att alla sorter ströks utom al.¹¹⁹ Enligt ett svar från Dalarna repades alla sorter utom hägg.¹²⁰ I princip alla svar från norra Svealand och Norrland nämner sälg och nästan lika ofta nämns rönn och asp, i många svar också björk. När det gäller vide och al är svaren mer blandade. Flera svar säger att dessa utnyttjades medan några andra uppger att de inte utnyttjades. I boreala området saknas många arter som finns längre söderut i landet.¹²¹

Från södra Svealand och Götaland är beskrivningarna av replövtäkt ofta korta och uppgifter om nyttjade sorter få. Det framgår dock att i princip alla sorter kunde repas och utnyttjas som foder, dock nämns påfallande ofta samma sorter som i Norrland. I ett svar från Småland sägs att alla sorter utom ek utnyttjades. Sälg, alm och bok framhålls som bäst.¹²² På Gotland repades i huvudsak hassel och alm.¹²³ Förmodligen är det bara träd och buskar med torn och taggar som inte repats; hagtorn, havtorn, rosor och slån.

I samband med att lövsorter nämns ges ofta omdömen om vilka sorter som ansågs bäst eller vilka djuren var mest begivna på. Att de ansågs bra berodde också på om de var lättrepade. Nästan alla framhåller sälg och rönn som särskilt eftersökta och/eller uppskattade bland djuren. Asp värderades också högt. Björk ansågs som något sämre. Omdömena om al och vide varierar från bra till ej användbart, se även tabell 9 sidan 165. När täkten bedrevs genom att träd fälldes undvek man att fälla de uppskattade trädslagen rönn och sälg, uppges i ett svar från Värmland.¹²⁴ Det var ett sätt att öka andelen sälg och rönn för repning.

Skördetidpunkt

Av svaren framgår att lövsorterna har repats vid olika tidpunkter. Det var en följd av när på året det gick lätt att repa, lövets mognad och smaklighet och om kvistarna tog skada. Tidpunkten påverkades också av hur omfattande täkten var och var i landet den utfördes. Generellt sett var löven på försommaren mindre välsmakande för djuren, ofta klibbiga. Sagesmännen säger att de är omogna och kådiga. Sådant löv skördades inte gärna.¹²⁵

I ett svar från Ångermanland får vi veta att löv repades på sensommaren: ”Att repa löf, ’strykelöve’, skedde på sensommaren då lövet började lossa, eller var färdigt att falla av kvisten. Jag kan icke nu erinra mig att de gamla hade någon bestämd tid, men vill minnas att det var efter sädesskörden.”¹²⁶ Från Dalarna uppges att samtidigt eller omedelbart efter sädesskörden ströks hemma och vid fåbodrar, sälg, rönn och asp.¹²⁷ I svar från Hälsingland preciseras tiden: ”Stryklövet togs från rönn och

<i>Norrbotten</i>	rönn, sälg, al, asp, björk, jolster. ²⁵
björk, al, m.fl. ¹	björk, asp, sälg, al, rönn, hägg, jolster. ²⁶
sälg, björk, rönn. ²	<i>Värmland</i>
<i>Västerbotten</i>	asp, sälg, al, gråvide, björk, rönn. ²⁷
björk, rönn, asp, sälg. ³	sälg, vide, asp, rönn, björk, fet-alen. ²⁸
<i>Jämtland</i>	<i>Västmanland</i>
sälg, björk, rönn. ⁴	al, björk, vide, asp. ²⁹
<i>Ångermanland</i>	björk, asp, rönn, sälg, al. ³⁰
sälg, asp. ⁵	<i>Dalsland</i>
sälg, asp, al, rönn. ⁶	sälg, asp, björk, al, rönn. ³¹
sälg, asp, björk, rönn. ⁷	<i>Västergötland</i>
sälg, al, asp, rönn, björk. ⁸	asp, rönn. ³²
<i>Medelpad</i>	sälg, lind, asp, al. ³³
asp, rönn, sälg, björk, al. ⁹	<i>Småland</i>
<i>Hälsingland</i>	sälg, vide, ek. ³⁴
sälg, asp. ¹⁰	sälg, asp, rönn. ³⁵
asp, sälg. ¹¹	sälg, asp, björk. ³⁶
asp, rönn, al. ¹²	sälg, vide, björk, rönn. ³⁷
sälg, asp, rönn. ¹³	lind, asp, rönn, sälg, vide. ³⁸
rönn, asp, björk, vide, al. ¹⁴	sälg, bok, rönn, asp, lind. ³⁹
sälg, björk, asp, al, rönn, hägg. ¹⁵	sälg, al, björk, lind, ask, asp, vide. ⁴⁰
<i>Dalarna</i>	sälg, asp, rönn, hassel, lind, ek, björk. ⁴¹
björk, sälg, rönn. ¹⁶	<i>Halland</i>
björk, sälg, rönn. ¹⁷	asp, sälg, björk, ask. ⁴²
asp, sälg, björk, rönn. ¹⁸	<i>Blekinge</i>
sälg, al, asp, björk, rönn. ¹⁹	sälg, björk, lönn, asp, ask, rönn. ⁴³
sälg, al, asp, björk, rönn. ²⁰	<i>Skåne</i>
sälj, vide, asp, björk, rönn. ²¹	bok. ⁴⁴
björk, rönn, sälg, asp, al. ²²	bok, vide, sälg. ⁴⁵
asp, al, björk, rönn, sälg. ²³	
björk, asp, sälj, al, rönn, vide. ²⁴	

Figur 8. Repade lövsorter enligt svar på frågelistan Löv- och mosstäkt (ULMA nr 7). Figuren innehåller ett urval och omfattar de flesta svar i vilka lövsorter räknas upp. Lövsorterna och deras inbördes ordningen representerar i många svar de mest frekvent repade och/eller mest eftersökta sorterna, förmodligen inte samtliga arter som repades på orten, se även texten. Noter se sidan 235.

sälg i slutet av augusti och i september. Strök helst sälg och asp, de andra trädslagen satt så fast, så dom skar man.”¹²⁸

En orsak till den sena tåkten av sälg- och rönnlöv var att knoppanslag skadades. Kvistar erhöll inga nya löv om repning utfördes tidigt på säsongen. T.ex. från Dalarna sägs: ”Man far för styggt med sälgen om den repas för tidigt.”¹²⁹ Som en följd av detta förhållande ansåg man i Värmland att rönnlöv skulle plockas eller kvistar brytas av eller skäras med en kniv.¹³⁰ I ett svar från Dalarna uppges att sälglöv repades i början av september och rönnlöv först i mitten av september. Björklövet skulle däremot repas redan från midsommar och tre veckor framöver.¹³¹ Enligt ett annat svar från

Dalarna skulle man före slåtter, strax efter midsommar, stryka björklöv.¹³² Tiden för repning av björklöv preciseras av en sagesman i Dalarna till juni och början av juli, och för repning av sälg och rönn till september månad.¹³³

En förklaring till den relativt sett tidiga repningen av björk ges i ett svar från Dalarna: ”Då skulle man repa allt (björk-) löv i juli månad, när saven stod än. Före midsommar är det svårt att ta löv, för det är för mycket saft och kåda i det, så det fastnar ihop i handen och blir som en boll. Och senare på sommaren kan man inte ta björklövet, för det sitter så fast. Men sälg och al går att ta då.”¹³⁴ Även längre söderut togs björklöv tidigare på sommaren. Från Östergötland uppges att björk var bäst vid slåttertid och asp senare på sommaren.¹³⁵ Alen var i motsats till björken svårrepad under för- och högsommaren.¹³⁶ Enligt en sagesman tog man därför lövkvistar från alar om träden inte avsågs att repas på sensommaren.¹³⁷

När tåkt av replöv till vinterfoder utfördes var i praktiken också beroende av andra arbeten i jordbruket. Delvis därför var tåkten utspridd över tiden och inte alltid optimal. Från den begränsade informationen i svaren kan slutsatsen dras att de flesta sorter repas under hög- eller sensommaren. Tåkt av björklöv och i viss mån löv från *Salix*-arter exklusive sälg, påbörjades som regel redan efter midsommar och avslutades före sensommaren. I Dalarna benämndes tåkten av björk- och videlöv för ”midsommarlöv”.¹³⁸

Om man skulle repa mycket löv var man på många orter beroende av att kunna exploatera de vanliga trädslagen asp och björk och i förekommande fall *Salix*-arter. Svaren tolkar jag som att det mesta av replövfodret kom från, asp, björk, sälg, *Salix*-arter och rönn.¹³⁹ Rönn och sälg som skulle repas på sensommaren var eftersökta men förekommer mest som enstaka träd. Det bekräftas av ett svar från Dalarna som säger att man repade mest björklöv beroende på att sälg och rönn inte fanns i mängd.¹⁴⁰

På gårdar med omfattande tåkt repades björklöv före slåtter. Under högsommaren repades aspar. Tåkten avslutas innan löven blivit gula med sälg, rönn och al. Från Dalarna uppges att arbetet fortgick som intensivast under juli månad i synnerhet före slåttern.¹⁴¹ Ett svar från Västerbotten uppger bara att man brukade stryka löv till vinterfoder från det att öven slog ut till de föll av om hösten.¹⁴²

Färskt löv

Under hela sommaren repades också löv som gavs färskt till djuren.¹⁴³ I svar från Götaland och södra Svealand omnämns det oftare, än från norra Svealand och Norrland. Lövet var för djur som för tillfället fanns på stall eller i närbelägen hage, bl.a. hästar, göddjur, sjuka djur eller djur som man ville kompensera för dåligt grönbete.¹⁴⁴ Från t.ex. Småland berättas: ”På försommaren repade man ofta löv och fodrade djuren med. T.ex. färskt eklöv repade man och fodrade kalvar med, fastän de inte tyckte om det mätte de bra av det.”¹⁴⁵ Enligt ett svar från Dalsland användes replöv endast färskt. Till vinterfoder användes kvistlöv.¹⁴⁶

Av flera orsaker gavs färskt replöv till mjölkkor. Från Halland berättas: ”Orsaken till denna lövrepning var bristande foder. Man gick i regel ut någon stund på eftermiddagen, och repade löven, som gåvas till korna som färskt foder på kvällarna.”¹⁴⁷ I Värmland gavs det till kor för att de skulle ha större lust att gå hem till kvällarna.¹⁴⁸ Från Västergötland berättas: ”På kanske de flesta gårdar var det dock ända in i våra

dagar vanligt att sommartiden repa löv att ge färskt till någon kalv man lagt på, eller till att före insläppning om kvällarna lägga i kornas båsar, så att de kunne stävja sek såpass, så en hinde å binna dem.”¹⁴⁹ Flera svar uppger att färskt och torkat replöv gavs till svin.¹⁵⁰

Löv repades också direkt efter lövsprickningen. Det är främst från Götaland denna tidiga täkt omnämns och framstår som viktig samtidigt som replövtäkt under året i övrigt framstår som mindre eller obetydlig.¹⁵¹ Syftet var att utfordra utmagrade djur när fodret började tryta, men innan gräsväxten i hagar skjutit fart.¹⁵² Till skillnad från idag betade djuren till stor del på naturliga betesmarker som grönskar ca 2 veckor senare än odlat gräs på dränerade och gödslade åkrar. I Småland repades i slutet av maj och i början av juni asp, björk, ek, hassel, lind, rönn, sälg.¹⁵³ Lövsorterna hade delvis en annan smaklighet än senare på sommaren. Ofta ratades lövet.¹⁵⁴ I svar från Skåne och Småland framhålls att bok- och eklöv repades på våren.¹⁵⁵ Det är lövsorter som djuren senare på året har en lägre preferens för.

Täktens tillåtlighet

Av svaren framgår att rätten att bedriva lövtäkt följde nyttjanderätt och ägoförhållandena i övrigt. Markrättigheter har således haft betydelse för vem som repade löv, var, och förmodligen också på vilket sätt. Reglering av samfälld täkt och möjligheten att bedriva lövtäkt på annans mark redovisas mer ingående under kvistlövtäkt, se sidan 58.

Också före de omfattande markskiftena på 1700-, 1800- och början av 1900-talet, rådde hemmansägare i en by själva om täkt på permanent fördelade skiften. Sådana skiften fanns i åkergården och ofta i ängar, ibland också på utmark. På samfälld mark har vid behov täkten reglerats genom att arbetet fick påbörjas en viss dag. Allt eftersom markskiftena fortskred kom de oskiftade markerna att minska och täkten allt mer att bestämmas av hemmansägarna.

Två kvinnor från Sollerö socken i Dalarna ger följande berättelse som belyser reglering av replövtäkt:

”Det var alla slags löv. Det var till att börja att ta genast efter midsommar. Det var en lovdag, som var så bestämd, att man fick inte gå ut förr och ta löv. Och skulle man ta annars, så fick man bara ta, där man rådde om själv. Men på utmarken var det bara efter en bestämd dag. Om det inte var i kyrkan, så var det i sockenstugan det skulle lysas på och ackorderas om det. Nog fick dem då gå så många dem ville från vart hushåll. Dem skulle passa sig före slåttern, medan dem var lediga allihop, att ut och stryka löv. ... Efter lovdagen var det fritt, så då fick man ta alldeles överallt. Ibland brukade dem ta en korg om dagen och gå till fjaset direkt. - dem tog så mycket dem kunde ha tid till. Helst om dem hade en kalv, skulle dem ha mycket löv, för han tycker om löv. Och grisarna äter det också.”¹⁵⁶

Torkning

Om replöv inte gavs direkt till djuren måste det konserveras för att inte förstöras. Det åstadkoms genom att det torkades – cellandningen upphörde och vattenhalten blev så låg att mögel och bakterier inte kunde tillväxa. Av svaren framgår att löv lätt förstörs.¹⁵⁷ Det löv som torkat på bästa sätt behöll en stor del av sin näring, form och gröna färg.¹⁵⁸ Jordbrukarna måste ta hänsyn till att löven var särskilt svårtorkade på

försommaren, lövsorterna torkade olika fort och var olika känsliga. De blev också spröda i varierande grad beroende på hur långt torkningen drevs.

Redan efter några timmar efter lövet repats kunde det börja mögla och bli varmt av den från nedbrytningen frigjorda värmen. Därför skulle det spridas ut för att torka snarast möjligt. T.ex. från Värmland sägs: ”Lövet fick ej ligga länge i hög, då det gärna tog hetta.”¹⁵⁹ Om vägen hem var lång tog säckar med färskt löv ibland värme innan möjlighet fanns att sprida ut det på en torkplats.¹⁶⁰

En nackdel med att repa löv tidigt på året var att löven lättare skrumpnade och snabbare började att mögla, än det löv som togs senare.¹⁶¹ Under hela säsongen var al- och asplöv generellt sett mer svårtorkat och svartnade lätt. Björklöv hade fördelen av att vara mindre känsligt än andra sorter.¹⁶² Att torka löv snabbt i starkt solljus var dock inte bra – det förlorade sin gröna färg, skrumpnade och blev skört.¹⁶³ Bäst blev lövfodret om det torkade relativt långsamt i mörker, luftigt under tak.¹⁶⁴ Eftersom det var en fördel att kunna ha lövet utspritt under dagen arbetet pågick har man om möjligt påbörjat tåkten på morgonen och tagit hand om lövet innan daggen fallit.

En av få längre beskrivning av tåkt av replöv kommer från Sollerö socken i Dalarna: ”Man fick då inte vara inne längre än till klockan åtta, om man skulle få något med. Dem, som inte hade någon hemma, kunde väl ta ungarna med sig men inte just något säckkripp, inte. Dem var ute så länge dem ville framemot kvällen. Vid den tiden hade dem inga kor hemma, så dem behövde inte hem för att stilla dem och mjölka. Så kunde dem ha en get och några får med sig, en lambtacka eller så. När dem strök löv hade dem korgen under armen, och när dem gick en bit, slängde dem opp korgen på axeln med armen genom klåva. När korgen var full var det att stjälp ut den på backen, tills man var tillreds att gå hem. Då stoppade dem i en lövsäck. Det var en hemvävd säck av blogarnsväv. I den satt det två hemvävda band, röda eller så, att bära i. En stod och höll i och en trampade, så säcken blev så full, att den stod högt över huvudet. Man fick inte stoppa i säcken med detsamma, för då blev det så hett, att det kunde ta eld och lövet blev svart och odugligt. Lövet, det tar värme med en gång, om det blir packat, så det fick ligga och torka först, tills man tagit så mycket man ville ha. Man kunde få så mycket som tre säckar om dagen. Sen skulle dem bära det någonstans, där dem kunde hämta med kärrskrinde, karlarna. ... Det var här ute vid Levsnäs, som vi tog det, där Gruddbo ägde. Där hade alla byarna sin del i allmänningen och det är så än i dag. Och där var det rösen och pålar nedslagna. Väster om sjön fick dem gå till ängarna i skogen och opp i bergen och söka. Det var till att fråga andra, om dem varit där och där och om det var något att ta, så det var värt att gå dit.”¹⁶⁵

Replöv torkades i princip på tre olika sätt: 1/ utspritt på marken, 2/ i lador och i andra byggnader, 3/ i hässjor. Det torkade snabbare än kvistlöv eftersom löven inte satt ihop med fuktinnehållande kvistar. Löven var dock inte luftigt skilda från varandra.

Vid tjänlig väderlek var det vanligt att replöv som tagits i närheten av gården spreds ut för att torka på gårdsplanen, eftersom lediga ytor under tak snabbt fylldes ut. Bästa vädret var halvmulet med lätt blåst.¹⁶⁶ Från Dalarna sägs: ”Lövet rätade man ut på skulle eller gården, om det var fint väder. Ju bättre man rätar ut det, desto fortare torkar det.”¹⁶⁷ Platserna där lövet spreds ut på marken benämndes bredor.¹⁶⁸ Bedrevs tåkt längre från gården och det var nära till en lada eller fåbod, bars lövet dit för att torka på breda eller utspritt på ladgolven.¹⁶⁹ När replöv legat någon tid på tork i tjockare lager på marken eller täta golv behövde det röras om eller vändas. Det kunde såle-

Figur 9. Ett gårdstun i Mark socken i Värmland. I förgrunden ses två små replövhögar. Lövet har antagligen torkats under dagen på breda och till natten sammanförts till högar. I bilden ses även avkvistade grenar. Foto Nils Keyland. NM.

des inte lämnas utan tillsyn.¹⁷⁰ Redskapet för ändamålet benämndes i Värmland för riva.¹⁷¹ I Ångermanland rördes lövet om dagligen med en höräfsa eller ibland med händer och fötter.¹⁷²

När lövet låg på breda kunde kraftig dagg försämra skörden och regnväder förstöra den helt.¹⁷³ Särskilt bra och säker blev torkningen om lövet samlades i högar eller togs in innan daggen föll.¹⁷⁴ Från t.ex. Västergötland berättas: "Torkningen skedde oftast direkt på marken med hopräfsning eller ett slags stackning till nätterna."¹⁷⁵ och från Värmland: "Vid torkning på marken hopräfsas lövet i högar före daggfällningen på aftonen, för att åter utströs nästa morgon, sen marken torkat."¹⁷⁶ (Fig. 9). I Dalarna lade man över filter på de till kvällen hopräfsade lövhögarna.¹⁷⁷ Förmodligen tålde det halvtorkade lövet satt i högar, kortare regn och endast exponerade löv blev sämre foder.

Vid regnväder, överhängande regn eller när marken var regnblöt, spreds hemtaget replöv ut under tak var det än fanns plats. Ofta sattes det på golv i tröskloge¹⁷⁸ och i lador, men också i bryggstugor, bodar, på vindar och i rännan.¹⁷⁹ Logar var ofta tomma vid denna tidpunkt.¹⁸⁰ Provisoriska skullar konstruerades genom att stänger lades tätt intill varandra i bodar, etc.¹⁸¹ Från Hälsingland berättas: "Dörrar och gluggar öppnades på vid gavel för att ge luft fritt spelrum och under torkningen rördes lövet om med en räfs varje dag, till det var färdigt."¹⁸² Flera svar uppger att det även togs in i boningshus.¹⁸³ I Dalarna sattes det också under bord och sängar och i Ångermanland på köksgolv.¹⁸⁴ "In i stugan sparkade barnen om lövet mer än vad nödvändigt var", sägs i ett svar från Ångermanland.¹⁸⁵

Få uppgifter finns om hur lång tid det tog innan lövet torkat. Tiden varierade med väderlek, lövsort, tidpunkt på året och om man tog in lövet till natten samt om lövet kunde fortsätta att torka på förvaringsplatsen. Enligt två svar från Ångermanland torkade det vid torrt väder på 1 vecka respektive 4-5 dagar.¹⁸⁶ Om lövet togs in till nätterna var det torrt på några dagar i Värmland.¹⁸⁷ Förmodligen har det varit vanligt att löv endast torkat några dagar ute för att sedan sluttorkas mer packat på förvaringsplatsen. Det var nämligen en nackdel att låta det torka snabbt och fullständigt eftersom det i sådana fall lätt smulades sönder.¹⁸⁸ I Lappland torkades löv på marken i ganska tjocka lager för att det inte skulle bli kruttorrt och smula. Av samma skäl fördes det halvtorrt till förvaring i lövlador.¹⁸⁹

När lövet torkat helt eller delvis lades det in i lador och foderhus, och/eller på loggolv, i rännan, kistor och längs väggar i ladugård, etc.¹⁹⁰ Enligt en sagesman fanns det i Värmland på en del gårdar stora högar med repat löv i lador.¹⁹¹ Var lövet inte riktigt torrt och det fanns risk för att det skulle mögla ströddes i vissa fall salt i lövhögarna.¹⁹²

I svaren antyds att gårdar med storskalig replövtäkt bedrev denna på utmarker och vid utängar varvid lador ofta användes för torkning och förvaring.¹⁹³ Ängs-, skogs- eller lövlador fanns ofta i mängd på markerna, ibland även relativt nära hemgården eller fåbodar. Torkning på breda förutsatte att någon fanns i närheten som kunde vända lövet och vid behov ta in det vid annalkande nederbörd. Det vanligaste var därför att det direkt eller skördedagen innan daggen föll spreds ut på ladornas golv. Ängsladornas golv var normalt tomma när den tidiga täkten utfördes på björk och vide och i viss mån på asp. I Dalarna fick lövet ligga utspritt i ladan tills man kom för att slå ängen.¹⁹⁴

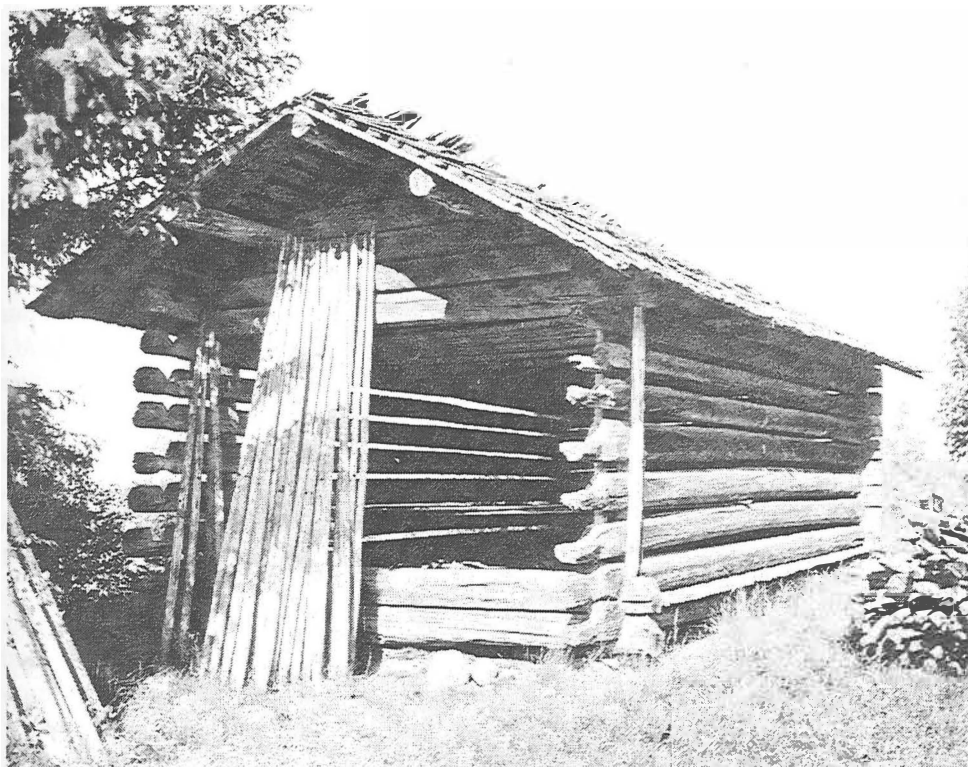
Replövlador

Lador för löv benämndes ibland för lövlador. I norra Svealand och i Norrland och kanske även annorstädes i skogsbygder fanns en typ av lada som var byggd för replöv. Under kvistlövtakt redogörs för s.k. ängs- och skogslador samt lövlador för kvistlöv. I det följande skall redogöras för replövladans speciella konstruktion och användning. Dessa lövlador benämndes i Dalarna också för lövlider och i Härjedalen för lövhus.¹⁹⁵

Särskilda lövlador för replöv omnämns från Dalarna, Hälsingland, Härjedalen och Jämtland.¹⁹⁶ Ladtypen kan ha funnits i fler landskap eftersom konstruktionen ofta inte beskrivs och någon särskild benämning med prefixet löv inte alltid använts.

Replövlador fanns långt från gård eller fåbod. I Dalarna fanns de miltals från gården, en del närmare.¹⁹⁷ I delar av Dalarna och Hälsingland var de talrika. Från Dalarna berättas: ”I alla tider har varenda bonde haft en så kallad lövlada i skogen, överallt i skogarna fanns sådana lövlador, och en vecka efter midsommaren så skulle alla till sina lövlador och stryka löv så att ladan blev full med löv.”¹⁹⁸ En sagesman från Hälsingland uppger att lador för replöv var vanliga vid myrmarker och på skogen, ofta fanns flera för varje gård.¹⁹⁹ Enligt svar på frågelistan Foderanskaffning, som bara täcker Dalarna, framgår att de flesta gårdar hade replövlador, i regel 1-3 st per gård.²⁰⁰

Replövladorerna har enligt svaren varierat mycket i utförande. De var alltid byggda med luftrum mellan stock- eller störväggarna. Genom väggarnas springor sköts störor, kluvet gärdsel eller plankor. De bildade golv i flera våningar som benämndes skullar,

Figur 10. Replövlada byggd med mellanrum mellan stockarna. Ena kortväggen saknas helt. På bilden ses de stölar som avpassats för ladan och som införs mellan stockarna och bildar skallar för det replöv som skall torkas. Indors by i Våmhus socken i Dalarna. Foto Gösta Berg 1926. ATA.

lavar eller läktare. Uppgifter om antalet skallar varierar från några få till över tio med sex tum mellan varje.²⁰¹ Utförandet medförde att hela byggnaden ventilerades.²⁰² Därför kunde ladan användas för torkning av stora mängder löv utan tillsyn. När man fyllde ladan började man längst inne i ladan. Cirka 1 meter åt gången med skallar byggdes upp från golv till tak och lövet spreds ut. Sedan flyttade man sig tills man kom till dörren.²⁰³ När lövet torkat sammanfördes det till högar i botten av ladan och nytt löv togs in för att torka. Lika god luftning var inte nödvändig när kvistlöv torkades i vanliga lador eftersom löv i kärvar bars upp och var skilda åt av grenar. Torkades replöv i löv-, skogs- och ängslador utan skallar kunde endast mindre mängder torkas åt gången och luftning underifrån var sämre.

Replövladan var byggd på olika sätt. En sagesman från Hälsingland uppger att de var låga, ofta uppbyggda kring fyra hömstolpar som slagits ned i marken. Till väggar användes klen barkat eller obarkat virke eller gärdsel. Taket var av sadel- eller pulpettyp och försett med en taktäckning av näver. Genom väggarna insköts stänger som bildade skallar för lövet.²⁰⁴ Från samma landskap beskrivs små replövlador som benämndes lövhus: "För lövets torkning och förvaring hade man lövhus i skoga. Dessa hus voro ca 4 alnar i fyrkant, mest med tre väggar och öppning åt sörsidan och med mycket glesa väggar, så att vinden kunde spela igenom."²⁰⁵

I några svar från Dalarna beskrivs replövlador som var större stockbyggnader. De båda långväggarna var liksom gavelväggen byggda med 6-8 cm breda springor mellan stockarna. Ena kortväggen var helt öppen. I springorna mellan varje stockvarv lades spjälor tvärs över ladan. Inne i ladan sov "lövfolket" på nätterna, se figur 10.²⁰⁶

Också vid gården fanns ibland bodar byggda med glest stockvirke eller gärdsel med skullar för replöv. Tillbyggnaderna på hus kunde benämnas för lövkovar och större fristående lövlada vid gården för lövhus.²⁰⁷

År 1764 utgavs en kungörelse som är intressant för att den i detalj handlar om hur löv skulle handhas och belyser förhållande som ligger mer än hundra år bakåt i tiden i förhållande till informationen i svaren. Syftet med den var att komma till rätta med en, som det ansågs, dålig hantering av löv. De för replöv enkom byggda ladornas förekomst bekräftas av kungörelsen: "Löfwet, i synnerhet af asp och säl, som strykes af trän, torkas på stalls- fähus eller andre windar, ther tjänlige draghåll äro inrättade, och ther thet tages i skogar, wida belägne ifrån gårdarne, så at thet genast ej kan hemföras, äro lador bygde med lafwar, then ene öfwer then andra, hwarest löfwet utbredes och torkas."²⁰⁸

Hemtagning av löv från lador utfördes ofta på förvintern med släde. I Dalarna hemforslades det i lövskrinda som ställdes på långsläde eller med en lövskrinda med fasta medar.²⁰⁹ I motsats till transporter i övrigt var kvinnor ofta med vid hemforslingen av replöv, uppges från Dalarna.²¹⁰

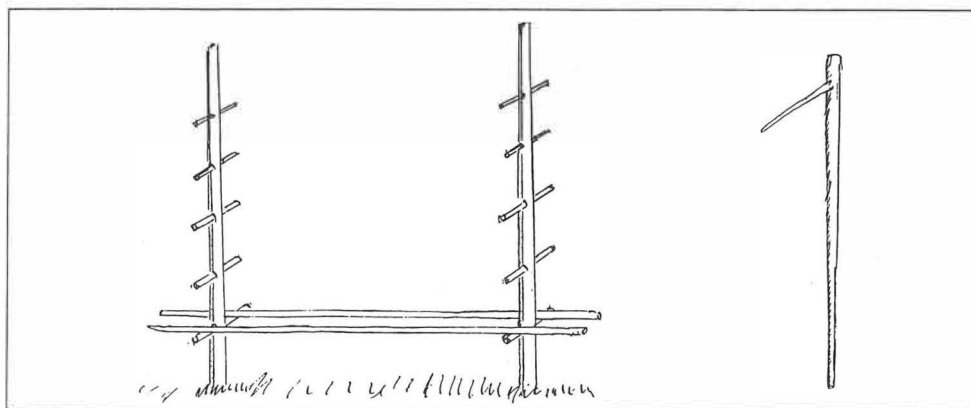
I ett svar berättas om torkning av replöv vid fäbodan i Älvdalens socken i Dalarna:

"Allt efter som lövet insamlades, lägges det upp inne i ladan på "jällum" (läktare) av kluvna träspjälor, vilka sticks in mellan stockarna i ladans sido- (lång-) väggar. Väggarna är så pass glest timrade, att detta går för sig och på samma gång vinden har fritt spelrum där inne mellan spjälhyllorna. Gettern följa med och livnära sig själva samt lämna mjölk till måltiderna. På natten krypa de under ladans golv, och familjen sover syskonbädd på lövet inne i ladan. Den 10 september var bufördsdag från utfäboden till hemfäboden. Ungefär en vecka i förväg gav sig familjen med getter och matföråd åter upp till lövtäkt ... I lövladan var nu björklövet torrt. Spjälorna nådde så pass utom väggen, att man kunde få tag i och dra ut dem, varvid det torra lövet föll ned på ladans golv och som sedan föstes i en hög mot inre gavelväggen. Nu gällde det insamling av annat slags löv: asp, säl, och rönn. Dessa tålde nämligen ej att avlövas så tidigt på sommaren som björken. Man ville ju inte riskera, att dessa träslag torkade till skada för nästa års lövtäkt. Bufördsdagen var ladan åter full av jällat (upplagt) med löv och familjerna samlades i fäboden från skilda håll och lövlador för att ledsaga kreaturen till hemfäboden. Den senare lövskörden fick hänga och torka, tills mannen på vintern kom med häst och släde för att hemforsla den."²¹¹

Hässja

Det tredje sättet att torka replöv på var att sätta det i hässja. Metoden omnämns i svar från Värmland, Dalarna, Hälsingland, Ångermanland och Norrbotten.²¹²

Hässjans konstruktion är enhetligt beskrivna i svaren. Det var uppbyggd av stolpar som slogs ned i marken; vanliga pinnstolpar som användes för hö eller särskilda stolpar, s.k. lövkrakar. Pinnstolpar med pinnar åt ett håll placerades sammanbundna parvis med ryggarna mot varandra. Lövkrakarna placerades enkla eftersom de hade genomgående pinnar, 5-6 st eller fler och som satt tätare än höhässjans pinnar (Fig. 11).²¹³

Figur 11. Lövhässa för replöv och en krok för att böja ned grenar, enligt ett svar från Siljansnäs socken i Dalarna (ULMA 7457).

Mellan två eller flera dylika stolpar/stolppar lades parallella stänger som vilade på pinnarna. Från Dalarna berättas: "Lövhässa var inte en vanlig hässa, utan pinna skulle var lik långa på varder sida om kraka. Till ett golv löv behövdes 3 lövkrak, 6 störstöd och 12 rolängder."²¹⁴ På stängerna lades lövet i tjocka lager. För att det lättare skulle kunna spridas ut på stängerna sattes i vissa fall lövkvistar i botten eller så blandades hö in i lövet. Blandades mycket hö in kunde det t.o.m. sättas i en vanlig höhässa.²¹⁵ Enligt ett svar från Dalarna gick det att hässa repat eller plockat rönnlöv i en höhässa eftersom bladen var flikiga och hakade i varandra.²¹⁶

Enligt svaren på frågelistan Foderanskaffning framgår att bruket av replövhässa varierade mycket i Dalarna; från att inte användas alls på gårdarna till att var en flitigt använd torkmetod. Enligt ett svar hässjades inte löv för att man hade lövlador att tillgå.²¹⁷

Replövhässjan torkade inte löv effektivt. Innan det sattes i hässjan skulle det helst ha torkat så mycket att det vissnat.²¹⁸ Från Värmland berättas: "Även vid hässjning förtorkades lövet på marken, om vädret tillät detta, så att det bättre skulle stå sig i hässjan och torka färdigt utan att gulna över stången."²¹⁹ I ett svar uppges att hässjan i undantagsfall försågs med tak. Normalt förvarade man inte löv i hässjor sedan det torkat.²²⁰

Utfodring

Vad säger svaren om utfodringen? Hur gick den till och vilka djur fick löv? Många svar hoppar över fodergivningen men tillräckligt många beskrivningar finns för att vi skall få en överblick av hur detta gått till. Utfodring med kvistlöv redovisas separat på sid 110 där också några djurmedicinska aspekter belyses. Plock-, kongel- och soplöv som beskrivs längre fram hanterades i princip på samma sätt som replöv.²²¹

Replöv gavs till djur på sju olika sätt, 1/ färskt, 2/ i torkat obehandlat tillstånd, 3/ pulvriserat (tröskat), 4/ hackat tillsammans med hö eller ljung, etc, 5/ lätt uppblött med kallt vatten, 6/ upphettat i vatten, 7/ upphettat i vatten med andra fodermedel eller med tillsats av dylika vid avsvälning; alternativt hällde hett vatten över lövet eller foderblandningen.

Figur 12. En gryta för upphettning av löf i vatten. Arvidsjaur socken i Lappland. Foto Gertrud Grenander 1936. NM.

Till skillnad från kvistlöv var replöv lätt för djuren att bearbeta med tänderna och smälta. Fodervärdet var högt.²²² Soplövens näringsvärde var ofta sämre varför det enligt en sagesman förvarades skilt från övrigt löv.²²³ Flera svar hyllar replövfodret. T.ex. från Dalarna sägs: "Detta lövfoder var, å är än, det näringsrikaste för husdjuren."²²⁴ I svar från Jämtland och Värmland sägs det vara minst lika bra som vallhö.²²⁵

Alla husdjur gavs replöv, dock ej hund, katt och fjäderfä.²²⁶ Dess egenskap medförde att större delen serverades nötdjur.²²⁷ T.ex. från Västmanland sägs: "Allt plocklöv och stryklöv skulle nötkreaturen ha."²²⁸ Och från Dalarna berättas: "Getter och får utfordrades vintern med lövkärvar, korna däremot fingo det repade lövet."²²⁹ I Lappland fick inte får och getter replöv om kvistlöv fanns i foderhusen.²³⁰ Enligt ett svar från Hälsingland gavs det endast till lamm, kalvar och kor.²³¹

Täkt av replöv till svin nämns återkommande i svaren.²³² De fick ofta mindre mängder färskt löv under hela sommaren, vilket kan ha varit en följd av att de var stallade eller hölls i små gårdsnära hägn.

Av svaren framgår inte om man fördelade lövsorterna på djurslagen. Det kan bero på att lövet i allmänhet gavs nötkreatur. Enligt ett svar från Dalarna gavs löv från björk till får och getter.²³³ I Västmanland gav man gärna finfördelat allöv till kor för att det gav en gul mjölk.²³⁴

Till getter, får och hästar gavs replöv i huvudsak torrt eller lätt uppblött i kallt vatten.²³⁵ Att asplöv ansågs särskilt bra för hästar framgår av flera svar, se även under kvistlövtäkt sidan 110. Från Lappland berättas: ”Till hästarna strök man löv, helst asplöv, och strödde mjöl ovanpå. Litet kallt vatten hällades på.”²³⁶ Inblandat i hackat hö eller halm gavs replöv till hästar. Från Östergötland sägs: ”De repa av asplöv åt hästar å blanda med halm, skuren i skärkista.”²³⁷ I Dalarna ansåg man att hästar hellre åt av höhackelse om stryklöv var inblandat.²³⁸

Till nötkreatur serverades replöv som upphettats i vatten. Det gick till så att lövet sattes i en gryta med vatten som värmdes upp till nära kokpunkten och sedan serverades avkylt (Fig. 12). I stället för att värma upp det i en gryta kunde man hålla hett vatten på lövet och låta det stå och dra. Från t.ex. Norrbotten berättas: ”Det repade lövet samlades i säar, varje ko hade sin, och så slog man varmt vatten över och lät det dra med en säck över sän. Det gavs sedan åt korna och betraktades som kraftfoder.”²³⁹ Av svaren framgår att även annat foder än löv ofta ingick i beredningen. I sådana fall benämndes det bräsla, döja, döjda, döning, sörpa och vanna, etc.²⁴⁰ Sörpan kunde ha tillägg av agnar, bladvass, halm, hästdynga, hö, ljun, mjöl, mossor (lavar), rotfrukter, spannmål, skav, etc. Från Ångermanland berättas: ”Stryklöv, kang- och topplöv användes åt kor, på det sätt att man fördelade det i byttor, slogs kokhett vatten deröfver, en bytta åt hvarje kokreatur, synnerligast åt mjölk kor, så fick det stå en god stund, hvarefter de sattes åt korna som åto det med stor begärlighet. Somliga kokade det i gryta, storgryta om 12, 15 à 18 kannors rymd. Stundom blandades agnar tillsammans med löfvet i byttorna, och kallade då sörpa.”²⁴¹ I Hälsingland bereddades för svin och kor även sörpa på färskt löv till vilken tillsattes nässlor.²⁴²

Repning av kärvar

I flera svar uppges att man repat lövkvistar för att på så sätt erhålla replöv från kvistlöv.²⁴³ Syftet var att erhålla foder åt kor som inte innehöll kvistar. Metoden har främst använts när kvistlövtäkt var stor i förhållande till replövtäkt.²⁴⁴ Bönder som hade ont om kofoder i Småland brukade dagligen repa ett par lövkärvar.²⁴⁵ I Östergötland repades för hästar löv från asplövkärvar.²⁴⁶

Att repa torkade kärvar var emellertid inte lätt, så till vida de inte var kruttorra. Enligt flera svar togs därför kärvarna in i stugan för att torka.²⁴⁷ T.ex. från Västergötland berättas: ”För att lättare kunna repas togos kärvarna in och torkades i köket eller stugan – ute i ladorna hade bladen genom luftens fuktighet blivit sveglena och lossnade ogärna. Upplagda på stänger nära taket intill spisen blevo de snart sprödare och medgörligare. ... Kärvarna löstes upp och avrepades gren efter gren.”²⁴⁸

I stället för att repa kunde man också tröska ut lövet. Kärvarna befriades från banden och breddes ut på ladugårdsgolvet och piskades med käppar. Riset togs där efter undan och lövet sopades i hop och användes i Lappland i en döja som bereddades genom att det med hästdynga hettades upp i vatten.²⁴⁹

Plocklövtäkt

Vid repning av en lövkvist erhöjls på ett drag med handen flera löv på en gång. Ett annat sätt att ta löv med bladskaft var att ta ett eller några få löv i taget. Att på detta sätt samla löv benämndes plocka löv eller mer sällan noppa eller flocka löv.²⁵⁰ Metoden omnämns i ett 20-tal svar i förbigående när replövtäkt beskrivs och oftast nämns rönn i sammanhanget.²⁵¹ Det var träd som inte lämpade sig för repning som plockades och lövet handhavdes i övrigt som detta löv. Av svaren att döma var det inget skilt skördearbete, även om det förmodligen hände att träd bara plockades på löv och inte alls repades. Plockning av löv kan sägas ha varit en del av replövtäkten.

Vilka skäl fanns det att plocka löv om det gick långsammare än repning? Som tidigare anförts kunde vid repning knoppar på känsliga arter lätt skadas. Från Värmland berättas: ”Då man ville skona de mindre rönnarna, böjdes dessa ned och de enskilda bladen plockades ett och ett genom att dragos bakåt, varvid bladknoppen och ett och annat blad kvarsparades.”²⁵² Var rönnar stora plockades löven uppe i trädkronorna (Fig. 13).²⁵³

Plockning var också ett alternativ när löv satt hårt fast eller var klibbiga och när träd hade knotiga hårda fingrenar så att repning var svårt att genomföra. Det senare gäller särskilt gamla långsamväxande träd. I södra Sverige plockades löv från ask och lönn. De har stora och glest sittande löv som inte effektivt repas men som plockas relativt snabbt.²⁵⁴

Figur 13. Plocklöv tas från en tidigare topphuggen (hamlad) rönn. Observera att de nedre grenarna redan avlövats. Foto år 1903. Efter Bringéus 1979.

Kongellövtäkt

Vid plockning togs ofta flera löv i samma handgrepp. Lövsorter med för flera blad gemensamt skaftfäste kunde sitta ihop efter de tagits lös, bl.a. löv från ask, asp, lönn och rönn. En grupp lövblad med gemensamt skaftfäste var ett s.k. lövkongel. Att ta en grupp löv genom att bryta/slita av bladskaftbasen från kvisten eller genom bryta eller skära av små sidoskott med bladskaftfäste och löv, har i vissa fall benämnts att kanga, kangla, kongla, kångla.²⁵⁵ Metoden omnämns i närmare 20 svar från Värmland, Medelpad, Ångermanland, Jämtland och Lappland. När lite större sidoskott på en dm längd skars av är det närmast att betrakta som kvistlövtäkt. Några svar särskiljer lövet som en av tre typer; kärvlöv, stryklöv och kongellöv.²⁵⁶ Det var ur fodersynpunkt en fördel om träden bar bärklasar som kunde tas med. Rönnlöv med bärklasar ansågs särskilt hälsobringande för kreatur.²⁵⁷

De flesta svar som beskriver metoden kommer från Jämtland, varifrån följande definition och beskrivning av tåkten ges: "En grupp av lövblad, som har gemensamt skaftfäste, såsom fallet är med rönn, kallas en lövkängel. Det likalydande verbet betyder att lösgöra bär- och lövkonglar, så att de sitta ihop. Om man genom kongling blottar en buske på alla dess konglar, sägs man kängel ta densamma."²⁵⁸ I ett annat svar från samma landskap definieras tåkten lite annorlunda: "En särskild art av löftagning var, att med kniv hacka av de korta, spröda lövkvistare och lövgrupperna av lövträdets grenar, vilket var ett mellanting mellan lövrepning och lövskärning till kärve, och kallades: kængellöv."²⁵⁹

Figur 14. Kongellöv som för hand slitits av från rönnkvistar. Foto Håkan Slotte 1999.

I första hand konglades asp och rönn som har små lövbärande sidoskott på några centimeter till 1 dm som kan brytas av för hand eller lätt skäras av med kniv (Fig. 14). Från Jämtland berättas: ”De som hade aspskog kongla löv. Asparna fälldes allra först, varpå man med en vass kniv tog bort lövet med de spädaste grenarna – endast korta kvistdelar – från huvudgrenarna.”²⁶⁰ I ett annat svar uppges att man brukade ta kvistlöv från björk, repa sälg, och kongla asp och rönn.²⁶¹ I Ångermanland, Jämtland och Lappland höggs kvistlöv som sedan på kvällarna framför brasan konglades med kniv.²⁶²

Kongellöv torkades på samma sätt som replöv.²⁶³ Det har fördelen att vara mer lättorkat beroende på löven hålls mer luftigt åtskilda.²⁶⁴ Från Ångermanland uppges att ”kangälövet” torkades i bredor på marken medan stryklövet torkades på loggolvet.²⁶⁵ Skillnaden kan förklaras med att replöv var sämre luftat och behövde tillsyn. I ett annat svar från samma landskap meddelas att kongellövet hässjades som hö. Det var möjligt därför att kvistbitar ingick.²⁶⁶

Ett speciellt sätt att torka kongellöv var att göra s.k. lövhundar. Från Jämtland berättas: ”Rönnlöv brukar man kongla utav och så hänga upp konglarna på en vidja, som hålles hängande i spetsen. Vid dess grovända skall finnas en stadig kvistnabb, mot vilken konglarna fastna. Då vidjan är fullhängd, liknar den en jättekokong. Den kallas lövhund, hänges upp fritt under tak och användes att värma på. Lövhundar kunna göras hela sommaren, och det anses vara mycket fördelaktigt att få bärklasar med i dem.”²⁶⁷

Soplövtäkt

Vid lövfällningen på hösten insamlades ibland löv från marken med en räfsa, kvast, etc. Detta sätt att erhålla lövfoder omnämns i ett tiotal svar från Skåne, Småland, Gästrikland, Medelpad, Ångermanland, Jämtland och Västerbotten samt i svar från Åland.²⁶⁸ Vilken term som använt för denna takt framgår inte tydligt av svaren. I några svar används uttrycken soplöv, räfslov eller fallöv.²⁶⁹

Flera sorters löv kunde komma i fråga. I ett svar sägs: ”Till löv dög alla sorters löv – mest asp, al, rönn och sälg – björk var inte så mycket eftersökt.”²⁷⁰ På Åland samlades räfslov från al, ask, asp, lönn och ek.²⁷¹ I Skåne sopades asklov som användes direkt till foder.²⁷² De få uppgifterna antyder att huvuddelen av soplövet erhöles från asp och al. Asplöv fälls delvis gröna och torkar snabbt.²⁷³ Alen lever symbiotiskt med kvävefixerande rotbakterier. Inför lövfällningen dras inte näringen från löv tillbaka in i kvistarna i samma utsträckning som hos andra trädslag. Samlas allöv från marken innan de tar röta är näringsvärdet förmodligen nästan lika bra som för replöv taget på sensommaren.

Soplövtäkten varierade mycket från år till år. En lyckad och stor skörd var beroende av hård vind utan nederbörd i samband med lövfällningen. Vid sådan väderlek lossnade en stor del av lövet inom en kort tidsrymd och torkade så pass mycket att det inte omedelbart tog röta. I ett svar berättas: ”På senhösten då lövet började falla från träden, och det vart blåsigt och först vart, så att fall-lövet var torrt, räfsade man ihop detta i hög och tillvaratog det. Som räfsor använde man vanligtvis en torr granbuske, sopa, men även vanlig härv användes ... Många år fick man inget om vädret var ogynnsamt, andra år mycket mera än stryklöv.”²⁷⁴

Svar från Ångermanland kan tolkas som att täkten var vanlig. T.ex. sägs: ”Varje bonde hade sin bestämda fallövplats. Det var särskilda ris, d.v.s. platser där det börjat växa upp lövskog igen efter fällning, som var och en hade.”²⁷⁵

Löven var relativt torra redan när de föll och torkade därför snabbt. Dock var löven inte alltid tillräckligt torra för att direkt mer varaktigt packas. Torkning av soplöv utfördes på samma sätt som beskrivits för replöv.²⁷⁶

I Ångermanland stackades soplöv: ”Där räfsade man ihop lövet och gjorde stora högar, som man täckte nödvändigt med ris, så att de ej skulle blåsa bort. Högarna fingo ligga tills det blev så pass snöföre att man kunde komma dit med skrinna och köra hem dem. Annars packade man det i säckar och bar dem till närmaste väg och körde hem dem genast ... Det var naturligtvis inte mycket kraft i ett sådant foder. Det var rent nödfoder, men det togs i alla fall alla år.”²⁷⁷

En informativ beskrivning av takt av soplöv i ångar varvid särskilda lador för ändamålet omnämns, kommer från Ångermanland:

”Ett annat sätt att inberga eller skörda löf var löfsopning som förekom på vissa ställen, der al, eller alder ymnigt förekomma, i bergsslutningar t.ex. i Krången i Ramsele m.fl. ställen der al rikligt växte hade de inhägnat stora gården, till slått men alträden fingo stå och vaxa fritt, först skördade de i slätt ander det gräs som växte mer och rikligt, der hade de lador för så väl foder, som särskilda lador för soplövet. Så på hösten då det var vackert väder räfsades med vanliga räfsjärva i hop det nerfallna löfvet samt sopade med enkom gjorda björkriskvastar, i högar, som breddes ut att torka, hvarefter det samlades in i löfladan. Detta kallades löfsop, löfsopveckan, och soplöf.”²⁷⁸

Kvistlövtäkt

Att samla in kvistar med löv särskiljs som en metod för lövtäkt i frågelistan och av sagesmännen. Att bryta eller ta löv syftar på täkt av kvistlöv.²⁷⁹ I norra Sverige användes termen – ta löv, i Svealand och större delen av Götaland – bryta löv. I södra Götaland och på västkusten används termen – hösta löv. På Åland används termen kvista löv och på Gotland knipsa löv. Termerna kvista, hacka, hugga, skära och snickra, används också i svaren, ofta som parallella termer för själva arbetet. Ordet löva används i några svar för både rep- och kvistlövtäkt,²⁸⁰ i andra endast för utsmyckning med löv eller inte alls.²⁸¹ Löv med kvistar har enligt svaren utgjort basen i lövtäkten. Replöv var på de flesta orter ett komplement – ett kvalitetsfoder för kor. Kvistlövtäkt omnämns i alla svar utom i några få som endast beskriver replöv- eller mosstäkt.

I det följande ges en beskrivning av kvistlövtäkt som i stort följer lövtäktsåret, från lövtiden, val av lövbrott, brytning, kärvbindning till olika metoder att torka och utfordra med kvistlöv.

Lövtiden

Tiden då lövet var lämpligt att bryta och det mesta bröts, benämndes lövtiden, lövtia eller lövand. Termerna avsåg endast täkt av kvistlöv. När denna tid inföll var enligt svaren en kombination av lövens mognad/smaklighet, väderleksförhållanden och konkurrerande arbeten. Många svar påtalar vikten av att lövet var moget. På försommaren ansågs det vara omoget, kådigt eller dåligt för att saven inte gått ut. Sådant löv åt djuren ogärna.²⁸² I Östergötland stoppade äldre jordbrukare ett löv i munnen och tuggade på det. Med ledning av smaken avgjordes om tiden för lövskörden var inne.²⁸³

I flera svar beskrivs i svepande ordalydelse när huvuddelen av lövbrytningen utfördes – lövtiden. I figur 16A-B har lövtiden grafiskt sammanställts landskapsvis från norr till söder. I figur 16A återges om lövtiden var före, under eller efter slåtter. I figur 16B återges under vilka kalendermånader lövtiden inföll.²⁸⁴ Figuren ger en tolkning av i svaren i flera fall oprecisa uppgifter; i vissa fall avses endast tyngdpunkten på täkten, i andra mer allmänt när den bedrevs. Flera svar uppger inte när täkten slutade. Den pågick i den omfattning som behövdes tills dess att löven blev gula. Uppgifterna som figur 16 baseras på är således osäkra och inte genomgående helt jämförbara. Det bör också observeras att under tidsperioden för sagesmännens upplevelser av lövtäkt har en förändring av höslåtter skett; från att ha bedrivits huvudsakligen på naturängar har den övergått till att ske på uppodlade eller kultiverade ängar. Det odlade och gödslade gräset mognar och skördas som regel tidigare än självvuxet hö.²⁸⁵ Av denna orsak bröts i äldre tid en större del av lövet före slåtter, som förr var senare, än vad som antyds av figur 16A. Det är i sammanhanget också värt att notera att hö på sidvallsängar – som var vanliga i Norrland och i skogsbygder – mognar senare än det på hårdvallsängar.²⁸⁶

Lövbrytning och slåtter har i regel varit två skilda arbetsföretag, vilket påtalas i svaren och illustreras av figur 16A. Flera svar nämner dock att löv i varierande omfattning också bröts vid slåtter eller inskjutet i slåttertiden. Särskilt ofta bedrevs lövtäkt parallellt med slåtter på avlägsna utängar.²⁸⁷

Figur 15. Två kvinnor skär lövkvistar från små buskar. Holmöns socken i Västerbotten. Foto R. Jirlow 1927. ULMA.

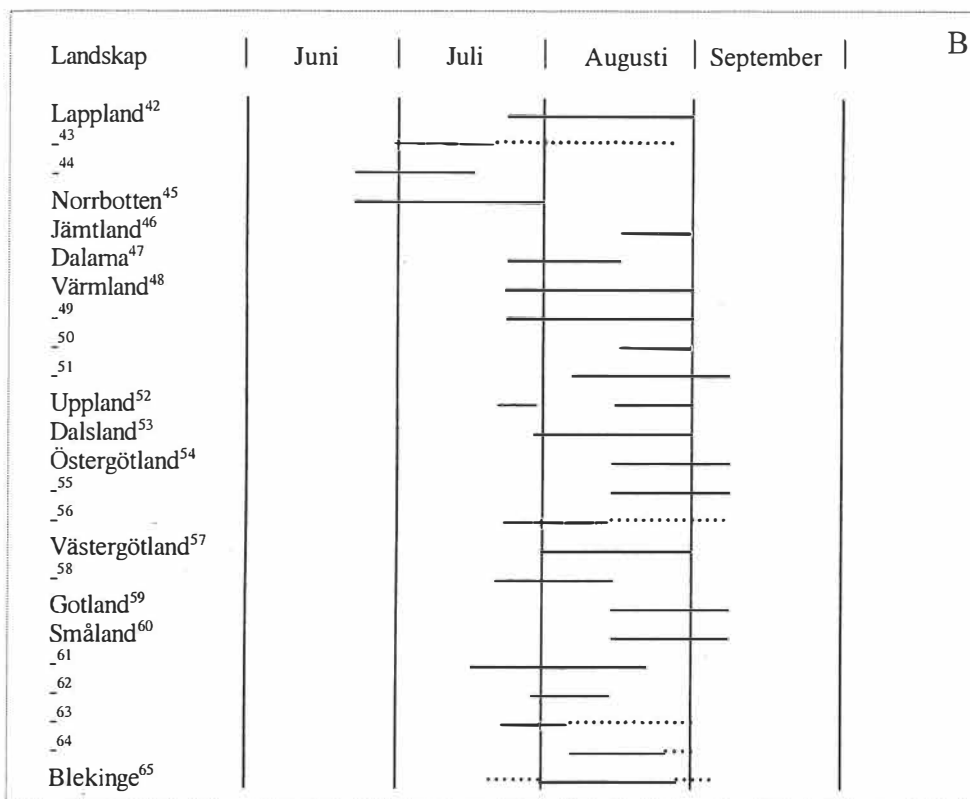
I övre Norrland togs ibland en betydande del av lövet före slåttern, från slutet av juni och under juli månad, men också senare (Fig. 16A). Brytningen före slåttern medförde att lövet i många fall var knappt moget. I Götaland och i Svealand bröts det mesta lövet i perioden mellan slåttern och sädesskörd. Ofta påbörjades brytningen direkt efter slåttern så att dessa arbeten gick in i varandra och transporterarna var samordnade.²⁸⁸ Täkten kunde också börja före slåttern med att en mindre del av lövet skördades. Arbetet låg sedan mer eller mindre nere tills det mesta av höet var slaget.

Av svaren förstår man att bästa tiden för lövbrytning till stora delar sammanfallit med slåttern, men att man delvis fått förskjuta lövbrytningen till före slåttern och till slåtterns slutskede och därefter. Var det på gården mycket hö att slå och säd att skörda kunde tiden bli knapp. Från Västergötland berättas: "Före midsommar var lövet för spätt, och djuren åto det inte så gärna som det, vilket skördats längre fram. Under slåttern hann man ej, och efter skörden hade träden oftast börja gulna, torkan var sämre och tiden för arbetet knappare."²⁸⁹ Från Härjedalen meddelas att man hade två lövtider. En före slåttern omkring 20 juli och en efter. Lövet som togs före slåttern ansågs sämre, men togs av dem som inte trodde sig hinna med lövskörden efter slåttern.²⁹⁰

Ibland utfördes lövbrytning och repning samtidigt eller under samma tid på året. Täkt av replöv hade dock sin skördetyngdpunkt på "midsommarlöv" och en sen täkt i slutet av augusti och under september månad fram till lövfällningen. Kvistlövet togs väsentligen där emellan, i slutet av juli och under augusti, men kunde fortsätta in i september om förråden av foder för vintern var otillräckliga.

A

Landskap	Försommar	Högsommar Höslåtter	Säd	Höst
Lappland ¹				
_2				
Norrbotten ³				
Västerbotten ⁴				
Jämtland ⁵				
_6				
_7				
Ångermanland ⁸				
Härjedalen ⁹				
Dalarna ¹⁰				
_11				
Värmland ¹²				
_13				
_14				
_15				
Västmanland ¹⁶				
Uppland ¹⁷				
_18				
_19				
Dalsland ²⁰				
Södermanland ²¹				
Östergötland ²²				
_23				
_24				
_25				
_26				
_27				
_28				
Västergötland ²⁹				
_30				
Gotland ³¹				
Småland ³²				
_33				
_34				
_35				
_36				
_37				
_38				
_39				
_40				
_41				

Figur 16A-B. Lövtiden i olika landskap enligt svar på frågelistan Löv- och mosstäkt (ULMA nr 7). A/ Lövtidens fördelning före, under och efter slåtter. B/ Lövtidens fördelning på månad eller del av månad.

Med lövtid avses den tidsperiod under vilken huvuddelen av lövbrytningen vanligen utfördes. Lövtäkt har mer eller mindre bedrivits även utanför den s.k. lövtiden. I flera svar såges att tåkten vid dålig höskörd pågått tills dess att löven blivit gula. Detta har inte räknats till den s.k. lövtiden och inte markerats. Vanlig uppgift i svaren är att lövbrytning utförts mellan hö- och sädesskörd. Pilmarkering indikerar att det är oklart när lövtiden löpte ut. I flera svar anges både under vilka månader brytningen utfördes och om den bedrevs före, under eller efter slåtter. Noter se sidan 236.

Lövbrytning som bedrevs före slåtter utfördes huvudsakligen på skogs- och hagmarker. Ofta bröts löv från björk som mognar relativt tidigt. I odlingsbygder i Götaland och Svealand bröts mycket löv i ängarna. Där var det mer ändamålsenligt att förlägga lövtiden till och direkt efter slåtter. På så sätt undvek man att gräset trampades ned. Senare på sommaren betades ängarna. Det var svårt att hindra djuren från att ge sig på lövet om löv bröts eller torkades samtidigt som ängen efterbetades.

Slåttertiden användes ibland till att bryta löv när marken var för blöt för att ytterligare hö skulle kunna mejas ned. Trädens lökvistar blir relativt grässvålen snabbare yttorra vid uppehåll. Från Jämtland berättas: "Blev det under slåttern långvarigt regnväder, så att man ej vågade lägga ned mera foder, brukade man ta löv i förbindan på torrväder"²⁹¹ och från Lappland: "Man var vid lövbrytningen mindre beroende av vädret (vid myrslåttern var man ytterst beroende derav). Denna försegick därför mycket ofta under mulna dagar samt när vattnet stod högt på myrarna."²⁹²

Förutom under lövtiden bröts löv i gårdens närhet under hela sommaren ända tills dess att löven började gulna.²⁹³ T.ex. i Småland gick kvinnor ensamma kring diken ute på ägorna och bröt löv.²⁹⁴ Denna gårdsnära täkt bestod inte bara av kvistlöv – man tog som tidigare nämnts även rep-, plock- och kongellöv och på hösten soplöv samt gräs där lie hade svårt att komma åt.²⁹⁵ Det var i huvudsak ett kvinno- och barnarbete (Fig. 15). Från Medelpad sägs: ”Närmast gården insamlades lövet vanligen endast av kvinnor på lediga stunder.”²⁹⁶ I Småland skulle barn bryta löv om det fanns en ledig stund om fem minuter eller mer.²⁹⁷

Lövsorter

I princip alla arter av lövträd och buskar kunde vara föremål för kvistlövtäkt. I sju svar från Småland, Västergötland och Värmland, sägs explicit att alla sorters löv bröts.²⁹⁸ Enligt ett svar från Småland bröts alla sorter utom al och ek.²⁹⁹ Man får dock förmoda att träd och buskar med törnen inte nyttjades.

I figur 17 har sammanställts lövsorter som räknas upp i svaren. De representerar i de flesta svar de sorter som mest utnyttjades och/eller var eftersökta, i regel inte alla som utnyttjades eller ansågs kunna användas. Avenbok nämns inte i svar från södra Sverige. Att löv från avenbok dock nyttjats visar kvarvarande gamla hamlade träd. Svaren kan uppfattas som att man i princip nyttjade de träd man hade tillgång till, dvs de vanligaste trädslagen på orten nyttjades mest. Från Småland sägs: ”Det var främst löv av björk och asp, men även alla andra slag av löv togs tillvara”.³⁰⁰ Hade man möjlighet valde man bort al, bok, ek, hassel och hägg. I ett svar från Ångermanland sägs att tillgången var avgörande ifråga om vilken lövsort som togs.³⁰¹ Av svaren från Åland framgår att de sorter man hade mest av utnyttjades mest.

Till skillnad från täkt av replöv nämns endast i enstaka svar att det var skillnad mellan olika lövsorter när på säsongen de var mogna. Att björklöv var bäst tidigare på året och allöv bättre ju senare det bröts antyds dock i några svar.³⁰² I Västerbotten tog man löv från björk huvudsakligen före slåtter och från gråal efter slåtter mellan 15 augusti och 15 oktober.³⁰³ I flera svar från Åland framhålls att klibbal skulle brytas senare på säsongen, helst efter att lövets beska smak tvättats bort av ett kraftigt regn.³⁰⁴ I Småland bröt man boklöv tidigt på sommaren eftersom det då var mycket uppskattat av djuren.³⁰⁵

Val av lövbrott

Platsen där lövbrytning bedrevs benämndes lövbrott, lövtag eller lövtäkt.³⁰⁶ Ett lövbrott på vilket många träd fällts benämndes lövfallet eller lövhugget.³⁰⁷ Av svaren och äldre fotografier att döma kunde lövbrotten vara belägna överallt där lövskog, lövträd och buskar fanns, både i inägor och på utmark.³⁰⁸ När lövträd inte fanns i tillräcklig omfattning i gårdens närhet hade man lövbrott långt från gården. Från Småland uppges att man begav sig till hag- eller utmarker flera kilometer från gården. I Härjedalen och Dalarna hade man lövbrott flera kilometer upp till 1 mil bort från gård eller fåbod.³⁰⁹ I Hälsingland tog man löv i skogen 5-6 km från gården.³¹⁰ I Lappland utnyttjades under en veckas tid lövskogar som låg upp till en 1 mil från gården.³¹¹

<i>Lappland</i>	björk, sälg, asp. ¹	björk, asp, rönn, al, lind, sälg. ²⁵
<i>Norrbottn</i>	björk, al. ²	ek, asp, sälg, vide, björk, rönn, pil, syren, al. ²⁶
	björk, asp, sälg. ³	<i>Gotland</i>
<i>Hälsingland</i>		ask, björk. ²⁷
	asp, al, björk. ⁴	ask, alm, björk, vildkornell. ²⁸
	björk, al, rönn, sälg. ⁵	<i>Småland</i>
	björk, sälg, asp, rönn. ⁶	björk, asp. ²⁹
<i>Dalarna</i>		björk, asp, al. ³⁰
	björk, sälg, rönn. ⁷	björk, asp, vide. ³¹
	björk, asp, hägg, sälg. ⁸	asp, rönn, sälg. ³²
	rönn, sälg, al, asp, björk. ⁹	björk, ask, sälj, asp. ³³
<i>Gästrikland</i>		björk, lind, asp, lönn. ³⁴
	björk, asp, sälg, al, rönn. ¹⁰	sälg, vide, björk, asp. ³⁵
<i>Värmland</i>		björk, asp, rönn, sälg, oxel. ³⁶
	fet-al, björk, asp. ¹¹	björk, sälg, rönn, asp, oxel. ³⁷
	asp, björk, rönn, al. ¹²	björk, ask, asp, al, ek, rönn. ³⁸
	vide, asp, björk, rönn, al. ¹³	björk, asp, ask, lönn, lind, al, ek. ³⁹
<i>Uppland</i>		björk, asp, sälg, rönn, pil, m.fl. ⁴⁰
	asp, björk, al. ¹⁴	björk, asp, lönn, sälg, vide, al, brakved. ⁴¹
	björk, asp, sälg, rönn, al. ¹⁵	asp, björk, sälg, vide, lind, hassel, ek, al. ⁴²
	asp, björk, ask, ek, al, lönn, vide. ¹⁶	björk, asp, rönn, sälg, vide, ask, vide, al. ⁴³
	björk, asp, al, lönn, vide, oxel, rönn. ¹⁷	<i>Halland</i>
<i>Dalsland</i>		ask, asp, björk, rönn, lönn. ⁴⁴
	asp, björk, sälg, rönn. ¹⁸	ask, asp, sälg, rönn, björk, al. ⁴⁵
<i>Närke</i>		<i>Blekinge</i>
	asp, björk. ¹⁹	besklövsbjörk, sötlövsbjörk, asp, sälg, ask, lönn, m.fl. ⁴⁶
<i>Östergötland</i>		<i>Skåne</i>
	björk, asp. ²⁰	asp, al, ask, lönn. ⁴⁷
	björk, asp, sälg, al. ²¹	asp, björk, alm, rönn. ⁴⁸
	björk, asp, ask, lönn. ²²	asp, vide, sälg, rönn, lind, ask, sötbjörk, beskbjörk, brakved. ⁴⁹
<i>Västergötland</i>		
	asp, ask, björk. ²³	
	asp, björk, sälg, pil. ²⁴	

Figur 17. Brutna lövsorter enligt svar på frågelistan Löv- och mosstäkt (ULMA nr 7). Figuren innehåller ett urval och omfattar de flesta svar i vilka lövsorter räknas upp. Lövsorterna och deras inbördes ordning representerar i många svar de mest frekvent brutna och/eller mest eftersökta sorterna, förmodligen inte samtliga arter som bröts på orten, se även texten. Noter se sidan 237.

På vilka markslag och i vilka naturtyper som tåkten bedrevs beskrivs sällan mer ingående. I figur 18 ges några citat från svaren i vilka platsen för tåkten omnämns. Från norra och södra Sveriges skogsbygder förmedlas eller framgår indirekt att huvuddelen bröts på utmark och vid utängar. I Göta- och Svealands odlingsbygder ter sig förhållandena de omvända, dvs en stor andel av lövet bröts i inägor.³¹²

Var tåkten skulle ske för året var beroende av om ett ängs- eller hagmarksområde behövde rödjas, trädens olika frodighet för året och behovet av lövfoder, etc.³¹³ Om tillgången på löv var god på ägorna föredrogs av praktiska skäl lövbrott nära gården.

Lappland

”Lövräd (för lövtäkt) växa efter vattendragen, på mark där skogsbrand gått fram, vid odlingar osv.”¹

”Den vanligaste lövbrytningen försegick nog mest å hagar i närheten av gården år efter år. Där riset och buskarna växte frodigt och storade sig år efter år enär rötterna aldrig skadades. ... I lövbrännar i närheten av fåbodarna och efter åen och bäckar växte också ymnigt med risbuskar och björkfly.”²

Norrbotten

”Skärgårdsholmarnas albeväxta stränder voro ypperliga lövtäktplatser. ... Under slåttern fingo barnen stryka eller bryta löv i liderna.”³

Västerbotten

”Lövet bröts inne i skogen samt utanför ägorna, så länge det fanns något att bryta där. När lämplig lövskog tog slut på en plats, måste man flytta med brytningen till ett nytt ställe.”⁴

Jämtland

”Någon gång begav man sig längre bort från gården till en lid eller bränna, högg ned de stora träden, tog löv i massa, band ihop det i kärvar och hässjade det.”⁵

”Man tog löv speciellt på gamla kolbottnar eller dylikt och huggen, där ungskog växte upp.”⁶

Ångermanland

”Det var huvudsakligen på inägorna som lövet togs. Lämpliga lövtäckter i skogen fanns knappast, den bestod av nästan uteslutande barrskog. ... Mest brukligt var det att hugga ner alla träden, stora som små för att få ett område av röjt till slätter om några år, då det mesta av riset ruttnat.”⁷

Hälsingland

”Togs i lövhage eller lövbacke och i skog.”⁸

”På inägor togs mycket löv på dikeskanter, ängs och stenbackar.”⁹

”Lövtagen, där vinterlövet bröts, voro oftast björkhuggen eller björkfäll, som voro belägna på större avstånd från gården, varför lövet vanligtvis torkades, innan det fördes hem.”¹⁰

Dalarna

”Det löv som skulle torkas till vinterfoder och som man skulle göra kärvar av, tog man långt borta i skogen, dit man far i juli eller augusti.”¹¹

”Kärvlövet skars huvudsakligen av björk i förening med röjning av skogen och hagen.”¹²

”Man tog överhuvudtaget löv, när man märkte någon riklig förekomst av sådant.”¹³

”Den egentliga lövbrytningen försegick huvudsakligen i skogen omkring fåboställerna.”¹⁴

”Vid lövtagning i fåbodarna togs lövet från fall= kalhugget skog där björksnår börjat uppväxa och från vallen. När man tog löfkärvis hemma i byn försegick detta ofta utanför byns gårdsgårdar, ävensom i avlägsnare skogstrakter.”¹⁵

Värmland

”Man hade alltid ängsfäll i skogen, där växte både gräs och löv. Den plats där man brukade att ta lövet kallades lövtag. Varje bonde hade 2-3 fall var sig.”¹⁶

”Beteshagar, gamla svedjefäll och bråtar i skogen fingo lämna det mesta. ... Det mesta lövet togs av buskar och småskog. Där toppades så långt man nådde upp.”¹⁷

Uppland

”Lövet togs i juli månad, eller strax efter höslåttern, var helst det fanns frodigt löv, helst från ungskog och buskar.”¹⁸

Västmanland

"Den mesta lövtagning för kärvning skedde sen långt tillbaka genom röjning av lövskogen ock i ängsmarken. Nedhuggning för lövbrytning skedde i min hembygd ej annat än i högsta nödfall, ty det var ju inte överflöd på lövskog, ock alla dessa Uppsala universitet tillhöriga gårdar, Akademigårdarna, hade lik lövskog alla, men fick ej gärna annat än röja bort av björk och asp det som kan sägas stå i vägen och skugga."¹⁹

Västergötland

"Lövbrytningen skedde till största delen på hagmarkerna och inägorna, så lövbrytningen skedde på enskilda mark både inägor och skogsmark, på skogsmarken var huvudsakligen vidlov som bröts vid mossarna."²⁰

"Man kvistade både på inägorna och på utmarkerna och dessutom i kronans skog."²¹

"Broddetorps skogsbygd med dess mot väster sluttande lövängar med rika lövträds och buskvegetation har alltid varit ett område där lövtäkt idkats."²²

"I skogsmarken växer nästan uteslutande barrskog varför lövtäckten mest fick ske på inägorna"²³.

Småland

"Lövet hugges eller bröts i utängarna långt från gården, eller i skogen och kärren."²⁴

"Det brytna lövet eller "kärvlövet" tog man i ängar, hag- eller utmarker ofta flera km från gården."²⁵

"Lövbrytningen försegick både på avlägsnare skogstrakter och i närheten av gården, allt eftersom det passade bäst."²⁶

"Några rågångar eller årsvis cirkulerade lotter som utmärkte var löv skulle brytas förekom ej här. Det hade näppeligen låtit sig göra, ty i en hage kunde lövet vara vackert den sommaren under det att det var "maskätet" i en annan."²⁷

"Hade man gott om löv på inägorna, högg man först och främst där, så mycket som omständigheterna tillät, ty där var de lövrikaste björkarna och bästa lövet. Men förr då en så oerhörd mängd löv åtgick varje år fick man i allmänhet hösta även sämre löv, besk löv, överallt på utägorna."²⁸

"... ofta nog till det s.k. "hultet", som var beläget en och en halv fjärdingsväg från hemmet."²⁹

Mest på inägomark. "Men på maderna och mossarna, som ofta lågo långt bort från inägorna, bröt man också löv."³⁰

"Här var det vanligt att man under lövhuggningen skulle rödja upp och gallra ett visst område såväl hemma i gårdet som ute i Långängen."³¹

Halland

"Lövet togs längs bäckar, i hagar och längs gårdesgårdar."³²

Figur 18. Citat ur svar på frågelistan Löv- och mosstäkt (ULMA nr 7) som beskriver var lövbrytningen försiggick (Ej samliga uppgifter). Noter se sidan 238.

Enligt några svar och fotografier fälldes merparten eller alla träd på lövbrotten (Fig. 19). Några svar antyder att man var försiktig och gjorde övervägande om hur mycket man långsiktigt kunde bryta och på vilket sätt träden skulle huggas (Fig. 20). Behovet av försiktighetsmått var beroende på tillgång på träd och om tåkten bedrevs på utmark eller i inägor, i det senare var man mer försiktig.

Vid lövbrytning cirkulerade man mellan olika områden utan att tillämpa ett fast schema eller så bröt man löv inom samma område inom mindre partier varje år. Det senare har varit vanligare i gårdsnära ängar med korta transportavstånd.³¹⁴ Att man cirkulerat beror på att det funnits ett återkommande behov att rödja ängs- och hag-

marker och att träd inte tål att årligen berövas alla eller nästan alla lövkvistar. Kvistas träd och buskar endast på en mindre del av grenverket medför det att önskvärda nya gren- och stubbskott blir få eller uteblir. Kvistlövtäkt från stubbskottshuggna och hamlade träd har därför utförts så att en stor del av lövverket skördats på en gång. De har påföljande sommar eller i vissa fall redan på hösten samma år, skjutit många nya skott från stam eller från stubbe.³¹⁵ Först efter 2-3 år har träden återhämtat sig så mycket att deras livskraft inte äventyras.

Till lövbrotten ville man återkomma så ofta att nya kvistarna inte vuxit sig grova och blivit förvedade.³¹⁶ Från Västergötland uttrycks det enligt följande: "... det blev ny lövtäkt för varje år, medan det blev återväxt där det förr skördats löv, därför var ej lövtakten på samma plats varje år."³¹⁷ och från Härjedalen: "Lövtakten är beroende av en viss kontinuitet, emedan det huvudsakligen är yngre skott som äro föremål för lövtagning. För att sådana skola hinna växa ut men ej bli för gamla beskattas träden och buskarna på samma plats ungefär vart 5:te år."³¹⁸ Att man till lövbrotten återkommit vart 3-10:de år har förmodligen varit vanligt med det längre intervallet på magra marker. Hamlade träd har ofta beskattats vart 3-6 år.³¹⁹ (Se vidare sid 116). Bedrevs takten genom fällning av träd och endast få eller inga träd sparades, har tiden till dess att man tyckte det var lämpligt att bryta på stället igen, förlängts. Var betet hårt kan efterföljande täkt också ha fördröjts eller uteblivit till dess betestrycket sjönk.

Av betydelse för val av lövbrott var också årsmånen. Från Småland berättas: "Några rågångar eller årsvis cirkulerade lotter som utmärkte var löv skulle brytas förekom ej här. Det hade näppeligen låtit sig göra, ty i en hage kunde lövet vara vackert den sommaren under det att det var 'maskädet' i en annan. Alltså bröt man lövet där det var vackrast för årsgången."³²⁰ Från Lappland meddelas att det fanns år som var svagår i lövskörden på grund av att lövmaskar slog till traktvis och nästan helt avlövade stora områden. Sådana år hade bönderna stora problem med foderförsörjningen.³²¹ Vid kalamiter får drabbade träd ibland nya löv på sensommaren, men tiden för brytning blir kort innan lövfällningen.

Takten hade också andra syften än att tillgodose behovet av foder. Lövbrytning var – som jag redan varit inne på – en viktig del av skötseln av hagmarker och ängar. Från t.ex. Dalarna sägs: "I ängar valdes det område som var mest givande och därtill även på samma gång var i mest trängande behov av gallring. Denna gallring skedde på olika sätt med mer eller mindre förstånd, omtanke och urskiljning, allt efter var markägares insikter och bedömning. Arbetet fortgick på detta sätt år från år, till dess man överfarit hela sitt lövängsområde, vilket kunde ta 10 till 15 år."³²²

Även andra nyttigheter än löv hade betydelse för var, hur och när lövtakten utfördes. På många orter erhöles en stor del av brännveden från lövtäkt.³²³ Från Småland uppges att löv bröts på den plats som också mest lämpade sig för vedhuggning.³²⁴ Lövträd högs inte på vintern i Småland, Västergötland och Åland. De fälldes endast på sommaren i samband med lövtäkt.³²⁵ Enligt ett svar från Dalarna insamlades mer än hälften av gårdens behov av ved vid lövtäkt och enligt tre svar från Åland 1998, en tredjedel till hälften.³²⁶ Heidi Henriksson uppger att en gård på Åland normalt kunde få 15-20 lass s.k. lövfälle. Mängden motsvarade behovet av brännved.³²⁷ I Ångermanland var tillgången på träd så stor att aspar och sälgar lämnades

Figur 19. Ett större lövbrott på gården N. Vidbäck, N. Solberga socken i Småland. Mer än 40 björkar har fällts, ett s.k. lövfall. Observera att alla lövbärande kvistar har hackats av. Foto G. Haglund 1929. ULMA.

Figur 20. Fällda och kvistade aspar i beteshage i Stackeryd, Nässjö socken i Småland. ULMA.

Figur 21. Lövtäkt i samband med dikesgrävning i Värmland. Foto Nils Keyland 1912. NM.

kvar att ruttna eftersom de ansågs som sämre bränsle.³²⁸ Var transporterna långa lämnades även björkved.³²⁹ Att saluvod ofta kom från lövbrott framkommer också i några svar.³³⁰

När man skulle hugga slöjdvirke förlades detta arbete gärna till lövtäkten. Från Västergötland berättas: "Lövbrytningen var både på inägorna, och hag- och skogsmark, på hagmarker fälldes björk och ek som avsågs till redskapsvirke, men fälldes då för lövets skull."³³¹ Ibland sparades vid lövtäkt utvalda björkar för tillväxt för framtida ämnesved, bl.a. virke för korden, yxskaft, räfskamar, räfspinnar, selpinnar, skedar, slevar, m.m.³³²

Behovet av bark har också haft betydelse för val av lövbrott. På en del orter dessutom påverkat när på året löv brutits. Om björk fälldes eller avsågs att fällas för lövtäkt passade man på att ta näver.³³³ I Östergötland tog man av nävern omedelbart innan träden fälldes: En skåra gjordes uppifrån och ned så lång som man räckte varefter barken flåddes. Nävern användes till taktäckning, korgar, skosulor och som inlägg i skor och stövlar.³³⁴ Det lossnade lättare på våren och försommaren. Därför togs nävern ibland redan på våren från björkar som man på eftersommaren avsåg att fälla för lövtäkt.³³⁵ Enligt ett svar från Småland försköt man i stället lövtiden så att man höstade mycket björklöv redan i juni månad.³³⁶

Förutom till lövtäkt nyttjades lindar till att producera bast. De var ofta topphuggna på ca 1,5-2,5 meters höjd och hamlades relativt tidigt på säsongen för att barken lätt skulle lossna (Fig. 83M). Efter att lökvistarna skurits av till djurfoder flåddes grenarnas bark och sattes vid behov i vatten tills dess ytter- och innerbarken släppte från varandra.³³⁷

Vid lövtäkt från al, ek, björk, sälg och vide togs vid behov bark tillvara för garvning.³³⁸ Björkbark användes också för konservering (lettning) av fiskebragder.³³⁹

I svar från Dalarna, Hälsingland, Ångermanland, Jämtland och Lappland, nämns att man vid lövtäkt tog tillvara bark till foder från al, asp och rönn, s.k. skav.³⁴⁰ Det tycks dock inte ha styrts valet av lövbrott. Efter att lökvistar tagits tillvara höggs grenarna av tätt intill stammen och ett snitt skars längs stammens ena sida. Barken bröts lös med yxa, tråkilar eller med en s.k. käckel. Lösprättade barkrullar (rullskav) stacks in i varandra och torkades hemma eller under en lövhässa i skogen. På lövbotten i Norrland täcktes rullskav över med t.ex. stenar. Stackningen medförde att rullarna konserverades genom surning. Fodret benämnde surskav.³⁴¹

På platser som man tänkte svedja eller utföra annan markberedning passade man på att bryta löv (Fig. 21). Vid t.ex. svedjning fälldes träden i mängd för lövtäkt – ett s.k. lövfall – varefter marken påföljande vår svedjades.³⁴² T.ex. från Småland berättas: ”Om det fanns några lövträd på svedjefällorna, högg man ned träden och snedde löv på dem.”³⁴³ Enstaka gamla lövträd i en barrskog som skulle svedjas hade löv som inte var särskilt attraktivt för djuren.³⁴⁴ I Blekinge var därför svedjefallen lövtag endast om lövet var ”fint”.³⁴⁵ Hyggen, svedjor och brännor under igenväxning med björk och asp utgjorde bra lövbrott och utnyttjades under lång tid.³⁴⁶

Arbetarna

Av svaren och fotografier framgår att lövbrytning till största delen utfördes som ett separat skördearbete med arbetslag (Fig. 22, 23, 26 och 27). I regel engagerades så många som möjligt med hushållen som bas: kvinnor, män och barn och även mindre arbetsföra personer.³⁴⁷ Enligt ett svar från Småland utfördes arbetet av halvvuxna barn, undantagsfolk, kvinnor och män.³⁴⁸ Barn över 7 år deltog i arbetet.³⁴⁹ Från Småland meddelas att alla utom husmor deltog i arbetet.³⁵⁰ I trakter med gods och herrgårdar bröts löv också med dagsverksarbetare.³⁵¹

Ofta deltog fler kvinnor än män.³⁵² Om lövbrytning var ett arbete inom kvinnosfären framgår inte tydligt. I t.ex. ett svar från Värmland sägs: ”Att ta löv var fruntimmer göra. Men fruntimren skulle ha en eller ett par män med som fällde omkull träden.”³⁵³ I ett annat svar från samma landskap sägs: ”Husfadern med familj bröt löv.”³⁵⁴ Från Västerbotten meddelas att tåkten var ett kvinnoarbete – män i sin fulla arbetskraft befattade sig aldrig med dylikt arbete.³⁵⁵

Arbetslagens sammansättning varierade efter tillgång på arbetskraft, men det skulle vara minst en mansperson som fällde eller hamlade träd (Fig. 23 och 27).³⁵⁶ Fanns mycket hamlade träd på lövbrotten så var behovet av män större eftersom hamling gick långsammare än trädfällning. Enligt två svar från Småland fällde i allmänhet en person träd, 3-5 kvinnor ”sneade” och en person band kärvar.³⁵⁷ Från Ammarnäs i Lappland uppges att man var 4 eller 5 personer i arbetslaget som kvistade.³⁵⁸ I Östergötland räknade man med att en mansperson gav två lövhacker-skor fullt arbete³⁵⁹ och om det inte var fullt brukade man leja folk.³⁶⁰ I Västergötland tyckte man att ett bra arbetslag bestod av 1 nedhuggare, 2 kvistare och en bindare.³⁶¹ På Åland, där mycket av lövet kvistades från hamlade träd, gick 3-4 kvinnor efter två huggare.³⁶² Lövbrytning kunde också ske i form av gillen, dvs folk från flera gårdar slog sig ihop. Deltagarna fördelades på ett eller flera arbetslag. ”Ve ett dylikt jille va

Figur 22. Lövbrytning. Ett typiskt arbetslag bestående av fler kvinnor än män. Kvinnan till vänster har ett redskap tillverkat av en avslagen lie och kvinnan till höger har en kniv. Till vänster ses att större grenar eller toppar huggits av uppe i träden och avkvistats (hamling). Belganet i Värmland. Foto Teodor Thorsson. NM.

man tri pae te å kvesta, tri pae te å binna, å en te å houggane, dä va ett laj 'lövalaj' .", berättas från Småland.³⁶³

Utfördes brytning samtidigt med slätter kunde arbetsfördelning ske så att äldre och barn bröt löv i lidarna.³⁶⁴ Barn bedrev även lövtäkt på egen hand. T.ex. från Ångermanland sägs: "Min far berättade, att som liten pojke blev han satt att taga ett hundra kärvar om dagen, medan de övriga äldre personerna voro på slättern på sensommaren."³⁶⁵ En sagesman i Lappland ansåg att om så barn tog endast en lövkärve per dag var det mer ekonomiskt fördelaktigt att ha dem hemma, än att skicka bort dem till någon annan som getare under sommaren (Fig. 24).³⁶⁶ Barn uppmuntrades också till lövtäkt genom att de skulle få ha kvar vissa preciserade killingar om de var duktiga, killingar som annars skulle slaktas.³⁶⁷

Lövbrytning

Det var en fördel att börja bryta löv tidigt på morgonen eftersom lövet då kunde torka under dagen. Före arbetet påbörjades slipades redskapen.³⁶⁸ På längre avstånd från gård eller fåbod hade man matskaffning med sig och lador utnyttjades för övernattning.³⁶⁹ Redan innan daggen lättat samlades arbetarna i ett eller flera skilda arbetslag. De olika arbetsmomenten var fördelad i olika grad på deltagarna. För fällning av hela träd eller av grova stubbskott använde männen yxa eller mer sällan såg.³⁷⁰ När träd fälldes gjordes några hugg med yxan i stammen varefter trädet böjdes ned till

Figur 23. Lövtäkt i Värmland. Foto Nils Keyland 1911. NM.

Figur 24. Pojke lägger in lövkärvar i lada i Lappland. Foto Borg Mesch. NM.

marken, uppges från Lappland.³⁷¹ Fälldes närstående träd riktades fallet åt samma vädersträck för att underlätta det fortsatta arbetet (Fig. 19, 25, 26 och 27).³⁷² Klenare stammar kapades vid marken med lövhack eller röjkniv eller endast böjdes ned.³⁷³ Vid arbetet ville man separera lövbärande kvistar från grenar som inte bar löv. Det var detta arbetsmoment som benämndes kvista, hacka, skära, sné, snickra eller knipsa.³⁷⁴

Kvistningen av ett fällt träd eller buske började i grovändan (Fig. 25-27). Ibland gick man baklänges mot toppen medan man kvistade. Högerhänta hade hacken i höger hand och grenen som skulle kapas greppades med vänster hand. Vid skärningsögonblicket var det en fördel om grenen lätt böjdes.³⁷⁵ När man kommit till toppen vändes vid behov trädet och resterande grenar kvistades.³⁷⁶ Från Småland berättas: "När trädet var fällt, ställde en person sig på var sida vid den nedre ändan, med ryggar åt toppen. Så fattade de noga småkvistar med vänstra handen och hackade kroken om den och med ett ryck av högra armen, bröts, eller skars grenarna av."³⁷⁷ Ibland kunde flera kvistar på en gång greppas med väster hand och kapas med ett hugg.³⁷⁸ Arbetet med yxa och lövhack var riskfyllt varför brytarna i Småland hade med sig vita linnelappar och tråd i ett papper.³⁷⁹

Gren efter gren avskars/hackades tills det inte gick att hålla fler i vänsterhanden. Kvistknippet lades då ned på marken eller sattes tillfälligt under vänster arm och hölls fast mot kroppen. Kvistning fortsatte till dess man tyckte det var nog för en kärve.³⁸⁰ Ibland band man omedelbart lövkvistarna till kärvar i andra fall högg man av alla kvistar på trädet innan de bands till kärvar (Fig. 26).³⁸¹ Kärvarna torkades på lövbrottet eller kastades i tillfälliga luftiga högar så att de var lätta att samla ihop för vidare transport till den egentliga torkplatsen.³⁸² Träd som fällts fick ligga kvar okvistade till längst dagen efter, eftersom lövet annars förstördes.³⁸³ När karlarna hamlat och/eller huggit ned så många träd som de ansåg räckte till kvällen deltog de i kvistningen och kärvbindning.³⁸⁴

Om endast yxa användes vid brytning höggs först grenarna av invid stammen, varefter de kapades i lämplig längd för kärvar (Fig. 28A-B).³⁸⁵ Kapade grenar benämndes ibland för bangar/bångar, kaxner, läggare, lövvalar, småris och stöplar.³⁸⁶ På Åland benämndes de för skalmar, bangor eller krakor.³⁸⁷

Kvistar från al, asp, ask, ek, hassel, rönn och vildkornell gick ofta fortare att bryta av för hand än att hugga eller skära.³⁸⁸ Även dessa lövsorter var dock svåra att bryta av för hand om grenarna var svagt förvedade.³⁸⁹ Från Östergötland berättas: "Uttrycket 'bryta löv' var till del en del oriktigt, ty man använde en hack, varmed kvistarna avhöggos. Verklig brytning förekom dock av asplövet, vars kvistar voro sköra och lätta att bryta, och de äldre använde därvid sällan hacken. Uttrycket torde härleda från den tid, då man mer allmänt 'bröt' lövkvistarna."³⁹⁰

Som inledningsvis nämnts och som kommer att redovisas längre fram fälldes träd eller höggs grenar från träden utan att de fälldes, s.k. hamling. Ofta var det män eller pojkar som klättrade upp i träden och högg av grenarna som fick falla till marken (Fig. 29 och 66).³⁹¹ Från Värmland berättas: "Lövbrytningen skedde efter slåttern, ofta använde man stegar, på vilka man praktiserade sig upp i större träd. Man kvistade ur de lämpligaste kvistarna utefter stammen så långt man vågade."³⁹² I Småland utropades vid tåkten: "Hugg min topp, sned min kropp, så växer jag högre upp."

Figur 25. Flera större aspar har fällts för lövtäkt. Kvinnan kvistar löv med en kraftig lövhack som hålls i höger hand. Kvistarna fångas upp med vänster hand. Björnhult, Mörlunda socken i Småland. Foto Åke Meyerson 1934. NM.

Figur 26. Lövbrytning genom fällning av träd i Kinnarum socken, Västergötland. Ungdomarna kvistar löv och mannen binder en asplövkärve. ULMA.

Figur 27. Lövbrytning i hagmark. Kvinnan och de äldre barnen skär lövkvistar som läggs vid sidan om asparna. Mannen i bakgrunden står i begrepp att fälla ytterligare en asp. Lommelanda, Lerdal socken i Dalarna. Foto N. I. Svensson 1929. NM.

Grenarna kvistades därefter av en person på marken; grenen hölls med vänster hand medan man skar av de lövbärande kvistarna med höger hand.³⁹³ Kvistarna på marken fick något barn plocka ihop och ge till bindaren, uppges från Västergötland.³⁹⁴ Arbetet uppe i höga träd var riskfyllt. Dödsfall omnämns och har varit vanligt på orter där tåkten bedrevs genom hamling.³⁹⁵

I god tid före kvällen avslutades brytningen så att man hann ta hand om lövet innan daggen föll.³⁹⁶ Om mycket återstod att bryta och vädret förväntades vara bra även påföljande dag kunde kvistningen fortsätta fram tills daggen föll. Man undvek dock att binda kvistar till kärvar om det blivit dagglött eftersom det då lätt möglade.³⁹⁷ Under dagen bundna kärvar blev när daggen föll i huvudsak blöta på de yttre exponerade löven.

Ibland kördes grenar och hela små träd hem och arbetet med att kapa kvistar till lämplig längd fullbordades vid gården.³⁹⁸ Grenar som erhöles från hamling eller hela småträd hade en storlek som var lätt att hantera och packa på hjuldon för transport.³⁹⁹ På Gotland har kvistlöv mindre ofta bundits till kärvar.⁴⁰⁰ Tåkten bedrevs till stora från hundratusentals klappade (hamlade) askar. Lämpliga bandkvistar var bristvara på ön och transporterna lätta att genomföra.⁴⁰¹ Dessutom var det en nackdel att omedelbart hacka av kvistarna från grenar så att avfall skapades i ängarnas gräsvål. När tåkten minskat betydligt under 1900-talet har enligt bilder och muntliga uppgifter lövet oftare än tidigare tagits på detta sätt. För de då ofta små mängderna löv fanns tillräcklig plats under tak för torkningen.⁴⁰²

I den tidigare nämnda kungörelsen från år 1764 framhålls betydelsen av att på-

Figur 28A-B. Lövtäkt med endast yxa. A/ Småträd gallras ut i löväng för täkt av löv. Observera att trädstammarna utgår från ovan och underjordiska stubbar som uppkommit genom tidigare rödjningar (lövtäkt). B/ Grenar har huggits av intill stammen och en lövbärande kvist kapas med yxa till lämplig längd för en kärve genom att placeras mot den liggande stammen. Övre Borbergs fäbod, Sollerö socken i Dalarna. Foto I Granlund 1937. NM.

Figur 29. En ask hamlas – ”klappas” – på gården Mårtens, Sproge socken på Gotland. Foto Dag Trotzig 1937. NM.

börja brytningen tidigt på morgonen och inte utsätta löv för dagg. Den ger följande råd för hur lövbrytning skall utföras: ”Til bärgningen utväljas en klar solskins dag, hälst så en eller två dagar förut warit uphålls wäder, och, så snart then natten förut fallne daggen är afblåst eller torkad, börjas med löfbryningen och, sammanbindningen i knippor, med så mycket folk som kan åstadkommas, hwarmed kan fortfaras till then tid om aftonen, förr än daggen åter faller. Löfwet hemföres så genast med skyndsamt, så at thet är inbärgat förr än dagg eller regn faller, til förekommande, at thet ej må förlora sin kraft och styrka.”⁴⁰³

Enskild och samfälld täkt

Under avsnittet om täkt av replöv redogjordes kort för markrättigheter, se sid 27. I det följande redovisas översiktligt förhållanden som uppges för kvistlövtäkt.⁴⁰⁴ På skiftad mark bröts löv enskilt av hushållen. I byar bedrevs samfälld täkt på oskiftad ängs- och utmark. Oskiftade ängar var ibland tillfälligt eller med cirkulation uppdelade mellan hemmanen i byn.⁴⁰⁵ Från Jämtland berättas: ”Förekom årsskiften på slätter, togs löv på det område man hade att avberga för året, därvid en enkel störavstakning vanligen utgjorde gränserna.”⁴⁰⁶ Den tillfälliga delningen innebar inte att marken fick fritt exploateras utanför ramen för det i byn accepterade.

Gårdar hade också ofta del i allmänningsskogar i vilka inbyggarna i många fall mer eller mindre fritt kunde bedriva täkt. Om utmarkerna var stora var täkten oreglerad, men bedrevs förmodligen mer eller mindre inom ramen för det som var accepterat av delägarna. Från Dalarna berättas: ”Ingen lövskog på skogsmarken var delad utan man samlade löv varhelst man kunde komma över något i skogen.”⁴⁰⁷ Och från Härjedalen sägs: ”I olikhet med slättermarkerna äro platserna för lövtäkt ej uppdelade på de olika gårdarna utan var och en tager löv, där man finner för gott.”⁴⁰⁸ På icke avvittrad kronojord i norra Sverige var täkten i praktiken fri. Från Lappland uppges att man inte tog någon hänsyn till äganderätten. Löv togs där man tyckte det var lämpligt, ofta var det kronoskog.⁴⁰⁹

Allteftersom markskiften fortskred kom de oskiftade markerna att minska och täkten allt mer att bestämmas av hemmansägarna. Från Dalarna berättas: ”Före storskifts tid bedrevs lövtäkten var som helst utan hänsyn till, vem det var, som ägde den mark, där lövet togs. Senare tog var och en löv på sin egen mark och företrädesvis på myrslogarna.”⁴¹⁰ Brist på lövträd för lövtäktens behov medförde att man vid 1800-talets skiftesdelning i Dalarna var mån om att erhålla lövskog. Barrskog ansågs som värdelös.⁴¹¹

För den tidsperiod som fångas av svaren framkommer att hushållen oftast för sig bedrev lövbrytning på egen mark och ibland på oskiftad utmark, allmänningar, kronoparker och bolagsskogar. Även långt efter skiften genomförts bedrevs i Norrland lövtäkt ”fritt” på kronoskog och ibland oberoende av vem som ägde marken.⁴¹²

Förändringen som skiftena åstadkom återspeglas i svaren på så sätt att endast ett mindre antal svar nämner samfälld lövtäkt och metoder för att reglera denna. På Åland kvistade hushållen löv för sig men det förekom att gårdarna arbetade tillsammans på områden som ännu i början av 1900-talet var oskiftade.⁴¹³

Samfälld lövbrytning benämndes i Småland för hopalöv och arbetsformen hopagang,⁴¹⁴ i Medelpad för att fämme ihop.⁴¹⁵ Vid samfälld täkt i Småland ställde

hushållen upp med folk i förhållande till del i byn och skörden delades efter del i byn. Hässjades lövet kunde delningen dröja till vintern när det kördes hem.⁴¹⁶ Från Småland berättas: "Där skogen var gemensam för flera, bröts löv gemensamt. Detta kallades hopalövet. Tidigt på morgonen begåvo sig hemmansdelarnas åboar – vanligen 2 från var åtting – till det avsedda området uppe i skogen."⁴¹⁷ Från samma landskap sägs: "I min födelsebygd; Krokshult, bröts det mesta lövet gemensamt enär 'Hopahang' råder där. Dels bröts mycket 'hässjelöv'; men även löv i 'Hopahang' utanför inägorna vid farbara vägar. Man gick lika många från varje gård till arbetet. Somliga högg ner björk, andra bröto. Yngre pojkar bundo. När man brutit önskad kvantitet, hjälptes man åt att bära kärvarna i 4 lika stora högar; ty det var 4 bönder i Krokshults Västergård. Obs! Kärvarna räknades. När allt lövet var framburet; byttes det genom lottkastning."⁴¹⁸

Samfällda skördearbeten hade förr ofta en prägel av fest. Det var mer utpräglat vid kvist- än vid replövtäkt, eftersom den förstnämnda oftare bedrevs samlat i tiden till ett större skördearbete i grupp.

I ett svar från Östergötland ges en av få längre berättelser över hur lövbrytning gick till. Den sammanfattar en del av det ovan sagda och beskriver arbetet och reglering av takten på oskiftad mark. Meddelare var Axel Andersson och Tella Hägerstad. Sagesmän var en kvinna och två män från orten som var födda på 1840-50 talen.

"Beträffande själva lövbrytningen, så synes denna, så långt tillbaka som för närvarande kan spåras och till in på 60- och 70-talen, eller tills den i stort sett upphörde, ha tillgått på ungefär samma sätt överallt i lövbygderna. Dock ha formerna för den prägel av högtid och fest, som från äldre tider hört samman med 'lövgillet' och andra liknande skördegillen eller 'gäng', varit något olika eller – de ha rättare sagt hållit sig kvar längre på den ena orten än på den andra. En vanlig bild av lövbrottet från slutet av 60-talet och hämtad från en av de större byarna i Hägerstads socken, skall jag här söka framställa.

Inom de oskiftade byarna var även lövet gemensam egendom och som skördades och delades lika med höet. Här förekom ännu 'topphuggning'.⁴¹⁹ Men lövängarna voro indelade i skiften med vissa års cirkulation. När därför ett sådant skifte eller område skördats, fick det lämnas i fred tills träden åter växt ut, och under mellantiden skördades de andra skifterna. Någon dag före lövtäktens början brukade några av de äldre bönderna se över vad som för året fanns att få i lövväg, men någon direkt utsynning förekom ej. Samtidigt bestämdes också huru många personer som från varje hemmansdel skulle delta i arbetet jämte dagen för dess början. Arbetsfördelningen vid detta och andra gemensamhetsarbeten gjordes alltid efter hemman talets storlek. Lejning av arbetskraft förekom sällan, men däremot var det vanligt med arbetsbyten grannarna emellan.

Lövbrytningen började först efter frukosten vid halv 8-tiden på morgonen. Själva brytningen kunde ske även om ej morgondagen var borta, men kärvarnas hopbindning måste anstå, tills lövet var torrt – det tog eljest skada. Det var ej alltid man fick den lämpligaste väderleken. Men blev det en dag med måttligt solvärme och helst något mulet, ansågs detta bäst. Ty lövet visnade då mer långsamt och bibehöll bättre den gröna färgen. Snart ljuda yxhuggen, och än här och än där faller en trädkrona eller kanske hela trädet till marken.

Det är besvärligt att trots lämpliga stegar kunna komma upp i träden och där svinga yxan, men de unga männen klarar det ledigt och biträdes av de äldre, som gå från träd till träd och övervaka arbetet. 'Brytarlaget', som mest består av äldre kvinnor samt flickor och pojkar och även barn, som äro med för att lära sig, låter ej vänta på sig. Visserligen

var det ej vanligt med beting inom byalaget, men det var sedan gammalt vant, att man skulle tävla med varandra i att bryta de flesta 'tjogen'. Därför gällde det att vara den förste vid de lummigaste träden och sedan sätta fart på arbetet. Kampen kunde bli hård, och vanligen var det någon av kvinnorna som avgick med segern.

Vid lövbrytningen arbetades ej i lag utan var och en tar ett träd för sig och kvistar från storändan mot toppen. Med vänster hand fattar han kvisten, som lätt böjes uppåt eller åt sidan, och med hacken i högra handen göres ett lätt hugg eller drag, och kvisten avskäres så långt ned att allt löv kommer med. ...

Det vanligaste var, att man samlade så många kvistar som bekvämt kunde hållas i handen och som i god ordning lades till en 'ströja' på båda sidor om trädet. Efter avkvistningen och innan man gick till nästa träd, bands lövet till kärvar, och vid bindningen virades bromändan ett slag om storändan och stacks därefter under bandet. Kärvarna skulle om möjligt vara lika stora, men någon bestämd storlek var ej föreslagen. De äldre brukade ej liksom de yngre fuska med små kärvar för att få många 'tjog'. Men i så fall sparades ej på föraktliga antydningar om 'flugkvastar' (små kärvar). Var och en höll noga reda på sina kärvar, vilka han räknade efter varje träd och för varje tjog skar en skära i den s.k. 'lövpinnen', en vanlig träpinne. Varje hushåll i byn medförde sin matsäck, och när middagstimmen kom samlades alla på en plats för att intaga middagsmålet".

Enligt meddelarna fortgår brytningen sedan till sena eftermiddagen, då kärvarna fördelas.

"Enligt 'lövpinnars' skåror, vilka nu räknades, skulle det vara så och så många tjog att fördela. Men man visste sedan gammalt, att de kunde förekomma 'läplöv' eller att man som de hette försökt 'ljuga för fåren', och detta måste utrönas. Därför räknades kärvarna och lades samtidigt i lika stora högar, beräknade efter minsta hemmansdelen i byn. Sedan följde utlottningen, vilken tillgick på ungefär samma sätt som vid höets delning och som beskrivits under rubriken 'slätter och skörd'. Därpå fick var och en taga vara på sin eller sina högar. Enligt denna delningsgrund, beräknad efter hemmansgrund, skulle t.ex. åttingsbonden få en hög om 20 tjog och fjärdingsbonden två sådana högar. Men, säger sagesmannen, man tog också hänsyn till vars och ens djurantal och därav föranlett behov. Männen, som fällde hade också på sin lott, att i den mån brytningen pågick hugga av stammar och grenar och lägga det i högar, vilka också utlottades. Efter lottningen var också samarbetet slut för denna gång, och var och en husbonde samlar sitt folk för att påbörja den s.k. 'gällningen'." (hässjningen).⁴²⁰

Lejning, arbetsbyte och beting

På gårdar med brist på arbetskraft byttes tjänster grannar emellan eller också lejdes lövbrytare.⁴²¹ Behovet av kvinnor som behövdes till hackningen var fler än män som behövdes till hamling och fällning. Därför var det i regel kvinnor som lejdes. I Värmland anlätade man s.k. lövhjälper eller lövtagerska.⁴²² Från Smålands skogsbygder berättas: "Bryta löv var kvinnogöra, så lejjfolket blev den sorten, gifta kvinnor i medelåldern 35-40 år, yngre ibland och bara det gick att komma ifrån sin familj."⁴²³ Arbetsinsatsen av ett arbetsbyte eller en lejd person var ibland ett beting i antalet kärvar. Från Småland sägs: "De var åtta a tio st lövbryterskor, som arbetade på beting. Det var arbetarhustrur som lejdes eller bondhustrur eller jungfrur som man bytte med."⁴²⁴ I Västergötland verkade kringresande personer som specialiserat sig på lövbrytning som säsongarbete.⁴²⁵

Även efter skiften kunde tåkten ha karaktär av fest genom att s.k. gillen levde kvar. Från Östergötland berättas: "Där höllos årligen s.k. lövgillen. Då bud sändes ut, att vem som ville fick varamed. Betalning varken erbjöds eller begärdes utan utgick

i mat och dryck och i nöjet att få vara med. Det kom många, 20-30 personer eller mera och ofta desamma år efter år.⁴²⁶

Svaren kan uppfattas som att betings- och ackordsarbete främst förekom i Götaland och Svealand, i synnerhet på herrgårdar som årligen bröt hundratals tjog lövkärvar.⁴²⁷ Från Småland uppges att lövgilleskulturen efter skiftenas privatisering fortlevde på gods och herrgårdar.⁴²⁸

På annans mark

Hade man inte egna lövträd eller inte tillräckligt många, har man försökt få möjlighet att bryta löv på annans mark. Tillåtelse till lövtäkt kunde erhållas med eller utan krav på ersättning, eller med villkoret att man hjälpte markägaren när han hade bråttom.⁴²⁹ Från t.ex. Värmland berättas: ”De som själva ej ägde något lövtag fick således taga på grannens mot vederlag allt efter överenskommelse.”⁴³⁰ På Åland utgick betalning i dagsverken eller natura, t.ex. strömming.⁴³¹ I Dalarna tog personer med liten eller ingen egendom och många små kreatur allöv på den gemensamma utmarken.⁴³² Att allöv fick brytas berodde förmodligen på att markägare med stora markinnehav hade tillräckligt med löv av andra sorter som ansågs bättre. Inom skogsbruket betraktades lövträd ofta som värdelösa och tillåtelse gavs därför ibland till att bryta löv på bolagsskogar.⁴³³ T.ex. i Hälsingland gavs tillstånd att hugga aspar.⁴³⁴

Hälftenbruk

Kreatursägare kunde också få bedriva täkt på annans mark med den i jordbruket gamla principen att en del av skörden gick till markägaren. Svar från Blekinge, Småland, Västergötland, Södermanland, Dalsland och Värmland, nämner principen att hälften eller en fjärdedel av lövet skulle ges till markägaren.⁴³⁵ T.ex. från Småland berättas: ”En del backstugesittare och innehavare av mindre torp, till vilka ej fanns någon skog, plögade varje år hösta löv till hälften. Det vill säga: Av ett höstat lövparti skulle lövhöstaren och bonden – skogsägaren ha precis lika många kärvar. Därjämte ålade det bonden att avgiftsfritt forsla lövhöstarens löv till hans hem.”⁴³⁶ Från Blekinge sägs: ”Var och en kvistade löv på sina egna ägor, men en och annan, som själv ej ägde lämpliga lövträd, brukade kvista löv ’te hálna’, dvs han fick som lön för hela arbetet hälften av lövkärvarna, hos en grannbonde.”⁴³⁷

Handel med löv

I några svar framkommer att man handlade med löv och att kärvar var prissatta.⁴³⁸ Köpare var djurhållande statsbor, lägenhetsinnehavare och gårdar med små lövbrott, särskilt under år när höskörden slog fel. Eftersom kvistlöv var skrymmande försökte man få tag i det på närmaste håll. Gick inte det fick man vända sig till skogsbygder där löv ofta fanns att köpa.⁴³⁹ Från Östergötland berättas: ”Lövet var visserligen ingen direkt handelsvara, men det var mycket vanligt, att de s.k. slättborna under dåliga höår skaffade sig därav från skogsborna. De fingo då själva bryta lövet samt betala det efter visst pris per tjog. Lövkärvarna räknades alltid i tjog, ett och 1 1/2 tjog osv. Men det var lika vanligt att skogsbon frampå senvintern lästade sitt fordon med lövkärvar och ställde färderna till slättbönderna.”⁴⁴⁰ Priset för en lövkärve var i Norrbotten på 1870-talet 1/2 öre och på 1880-talet 2 öre. I Småland betalades 2-3

öre per kärve på 1890-talet.⁴⁴¹ När djurhållning var mer allmän i städerna infördes betydande mängder lövkärvar. Under ett år på 1600-talet skeppades 30.000 kärvar från Åland till Stockholm.⁴⁴²

Åke Carlsson har visat genom studier av bl.a. bondedagböcker att handel med löv inte var något ovanligt i Västergötland; löv byttes mot andra varor eller köptes färdigt i kärvar. Rättigheter att bryta löv såldes på auktioner.⁴⁴³ Enligt ett svar från Åland förekom att löv bjöds ut på auktion men att det var mindre vanligt.⁴⁴⁴

Skatt- och arrendelöv

Arrendekontrakt för torp var ibland skrivna så att torparen hade rätt att bryta ett visst antal tjog kärvar på huvudhemmanets marker.⁴⁴⁵ Arrendeavgiften var ibland satt som en arbetsprestation i form av leverans av ett visst antal kärvar löv eller deltagande i lövtäktsdagsverken.⁴⁴⁶ I Södermanland utgjorde arrendeavgiften för torp s.k. skatt-löv; en torpare betalade 25 tjog löv (kärvar), en annan 10 tjog.⁴⁴⁷

Kärvlö

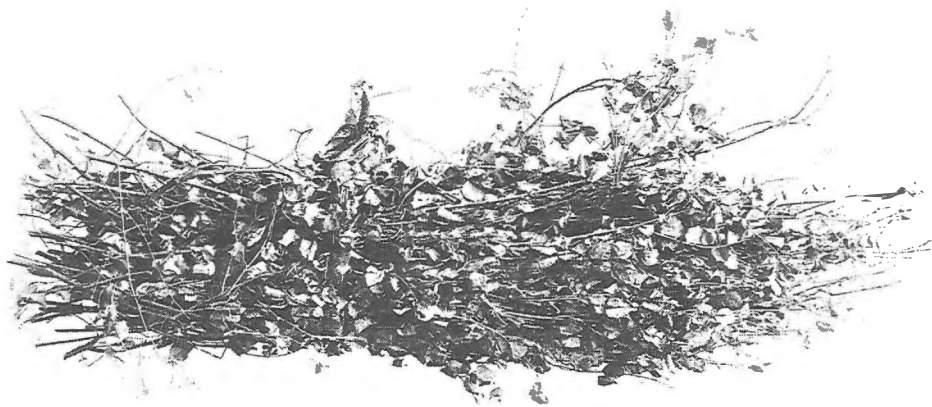
Som nämnts bands kvistarna i de flesta fall till kärvar (Fig. 30). I södra Götaland benämndes de ibland för necker eller negrer⁴⁴⁸ och på en del orter i Götaland och Svealand för kostar.⁴⁴⁹ Gotland avvek från övriga Sverige och Åland genom att kvistarna mer sällan bands till kärvar.

För att förstå kärvarnas hantering är det väsentligt att känna till hur stora kärvarna bundits. Det är också en förutsättning för beräkningar av hur omfattande tåkten kan ha varit.

Lövkärvar var skrymmande. Därför undvek man att ta med kvistar som inte åts av djuren.⁴⁵⁰ Späda och svagt förvedade kvistar upp till ett fingers tjocklek konsumerades – grövre och gamla kvistar var attraktiva endast för getter.⁴⁵¹ Grövre kvistar i kärven var också en nackdel för att vattnet i dessa huvudsakligen torkade via bladen; torkningen kunde fördröjas så att lövets fodervärde försämrades. Någon fastslagen storlek på kärvarna fanns inte. Längden bestämdes vid kvistningen. Den utfördes så att grenar utan lövbärande sidogrenar inte togs med i kärven. Från Småland berättas: ”Kvistarna var å blev ej lika långa, somliga kanske blev nästan en meter, å andra kanske ej mer än 25 cm, men man ville undvika så mycket överflödigt trä som var möjligt i en kärve, ty det blev annars för skrymmande.”⁴⁵² Mindre kvistar sattes i kärvens mitt så att de inte skulle spillas.⁴⁵³ Eftersom det gick snabbare att göra kärvar om småkvistar satt i hop gjordes kvistarna i kärven generellt sett längre än vad som var motiverat ur fodersynpunkt.

Hur långa kvistarna hackades var också beroende av träslag och de enskilda trädens växtsätt. Kärvar av ask blev generellt sett relativt långa. De av björk korta.⁴⁵⁴ Från Närke uppges att asplövkärvar i allmänhet var åtskilligt större än de av björklöv.⁴⁵⁵ Längden påverkades också av redskapet som användes vid kvistningen. Med kniv skär man lättare av klena och därmed kortare kvistar. Med en hacka är det en fördel om kvistarna är lite tjockare och förvedade.

Uppgifter om kärvarnas längd har sammanställt i tabell 2. En vanlig längd var en dryg aln (70-90 cm). Björklövkärvar var ofta kortare, medan övriga sorter i många fall var längre.⁴⁵⁶

Figur 30. Torkad lövkarve i Värmland. Bandet utgör en björkkvist. Foto Nils Keyland. NM.

Uppgifter om hur tjocka kärvarna bundits är färre. Lövkarvar har inte direkt beskattats. Det har därför inte varit fastställt hur tjocka kärvarna skulle bindas. Små kärvar har vid gemensam lövtäkt föraktfullt kallats för flugkvastar⁴⁵⁷ eller fårsvältor.⁴⁵⁸ Vid delning av lövskörden fördelades ibland kärvarna först efter antalet men omfördelades sedan så att lövhögarna blev likvärdiga.⁴⁵⁹

Kärvarnas tjocklek avpassades till torksättet. Från Ångermanland berättas: ”Kärvarna ha ej gjorts grövre, än att man nästan har nått taga omkring dem med båda händernas utsträckta fingrar. Man har gjort kärvarna så små så att lövet i dem fort skall hava torkats utan att svartna”.⁴⁶⁰ Asp- och alkärvar gjordes med fördel mindre efter som lövet packades.⁴⁶¹ Skulle kärvar sättes i hässja var det en fördel om de var jämnstora och avpassade för avstånden mellan stängerna.⁴⁶² Fotografier visar att kärvar som sattes i vinterhässjor var relativt korta och tunna. Att stora kärvar i vissa fall bundits kan bero på att de torkades luftigt ute eller skyddat under tak. T.ex. från Småland uppges de ha en diameter på 20-35 cm när de torkades under tak.⁴⁶³ Kärvar som torkades i det fria på Åland hade en diameter av 20-30 cm eller mer.⁴⁶⁴

Flera svar påtalar att kärvar som gjordes på beting var mindre än de som vanligen gjordes på egna gården. T.ex. från Småland berättas: ”Dock var det en ofantlig skillnad på de stora re-ela, välbundna, lövkarvar som det gamla Torssås folket band, eller de magra, ojämna, eller alla bundna kärvar som t.ex. hjälpdags arbetarna på herrgårdarna band i hop, de senare hade alltid beting på lövbrytningen och slarvade i rätt stor utsträckning.”⁴⁶⁵

Uppgifter om kärvarnas tjocklek har sammanställts i tabell 2. Ofta motsvarande den tre handgrepp med vänster hand vid kvistningen.

Bandet

När kvistar samlades för att bindas till kärvar riktades lövändan åt samma håll, en riktning som de normalt erhöill vid kvistningen (Fig. 31). Placerades kvistarna så att de blev jämnlånga i kviständan hade det fördelen att kärven lättare gick att ställa (trava) (Fig. 30 och 41).⁴⁶⁶ När kvistarna torkade blev de styva och spretade åt olika

Längd**Lappland**

—

—

Jämtland

Ungefär meterlånga.

—

Ångermanland

6-7 dm.

Ej längre än en aln (björk).

—

Härjedalen

—

Dalarna

Meterlånga

50-70 cm (björk).

—

—

—

—

Västmanland

Högst 30 tum, eller ca 3/4 m.

Södermanland

—

Närke

Ungefär 3/4 m långa.

Östergötland

En och halv aln.

Västergötland

Meterlånga eller något kortare.

Småland

En aln långa.

En aln eller mer.

Rågkärve

Ca 1 m.

Ca 30 tum.

Ca 75 cm.

Helst 1 1/2 aln.

Ej större än en aln och sex tum.

Sällan över 1 meter.

60-90 cm.

50-60 cm.

Omkring aln.

Ca 75 cm.

3/4 – 1 m.

—

—

60-70 cm.

Ca 1 m.

Tjocklek2-3 enhandsgrepp.¹Tre stora enhandsgrepp utgör en liten kärve.²—³Två ytterst stora enhandsgrepp.⁴—⁵—⁶Omkrets; båda händernas utsträckta fingrar.⁷Tre stora enhandsgrepp.⁸—⁹Diameter ca 15 cm.¹⁰Diameter 25 cm.¹¹Tre stora enhandsgrepp.¹²Omkrets; båda händernas utsträckta fingrar.¹³Tre enhandsgrepp.¹⁴—¹⁵8 tum i genomskärning.¹⁶ (krav vid beting)—¹⁷—¹⁸—¹⁹—²⁰—²¹—²²—²³—²⁴—²⁵—²⁶—²⁷—²⁸—²⁹—³⁰Råg- och havrekärvar.³¹12-15 grenar i kärven.³²Diameter 20-35 cm.³³Vanlig sädeskärv.³⁴Diameter ca 20 cm vid torkning i hässja.³⁵—³⁶6 tum vid bandet.³⁷

<i>Åland</i>	
1-1,5 m.	Diameter 40-50 cm. ³⁸
1,2 m.	Diameter 30 cm vid bandet. ³⁹
—	Diameter 25-30 cm vid bandet. ⁴⁰

Tabell 2. Längd på lövkärve eller grenar i kärve och/eller tjockleken enligt uppteckningar. Tjockleken anges i några uppteckningar som antalet stora handgrepp med vänster hand vid kvistningen. Noter se sidan 240.

håll. Kärvar skulle därför bindas innan de torkat.⁴⁶⁷ Ibland var det samma person som kvistade som band, i andra fall fällaren eller en person som avdelats för detta arbete.⁴⁶⁸ Om det i arbetslagen inte var så många bindare var det ofta fällarna som band, enligt ett svar från Västergötland.⁴⁶⁹ En dräng i Småland skulle hugga och binda i samma takt som två kvinnor kvistade.⁴⁷⁰ En person som endast band skulle i Småland hinna med 400-500 kärvar på en dag.⁴⁷¹

Till band användes en kvist. Eftersom böjligheten minskade när det torkade skulle det helst vara färsk. Ett småländskt ordspråk vid lövtäkt lyder: vidjan – blev stark och skön om den böjdes grön.⁴⁷² Kvisten togs från de vid lövtäkt fällda träden eller kärven. Bäst i detta avseende var mjuka toppgrenar.⁴⁷³ Längden på en bandkvist från björk skulle i Norrbotten vara ca 1 – 1 1/2 aln och på Åland 1 – 1,5 meter.⁴⁷⁴ Om inte lämpliga grenar fanns på trädet eller i kärven tog man gärna ett stubbskott växande vid roten på något större träd.⁴⁷⁵ Band som bar förhållandevis lite löv ansågs bäst och sidokvistar virades ibland runt bandet innan det användes.⁴⁷⁶

Al, ask, asp, ek, hassel, lönn och rönn har hårda och spröda fingrenar – oanvändbara till band. Vidjan måste därför tas från annat trädslag.⁴⁷⁷ Björk, hägg, sälg och vide var lämpade till band. Alla som nämner bandet framhåller björk,⁴⁷⁸ men det var också skillnad på kvistar från björkar. ”Bandet togs ofta från besklövsbjörk som hade segare ved. Hängbjörksgrenar är skörare”, sägs i ett svar från Småland.⁴⁷⁹ Ofta var det svårt att hitta bra band på lövbrottet. Därför gjorde man ibland i förväg i ordning band av björk, vide/sälg, slagtröskad råghalm eller vridna vidjor.⁴⁸⁰

Bindningen

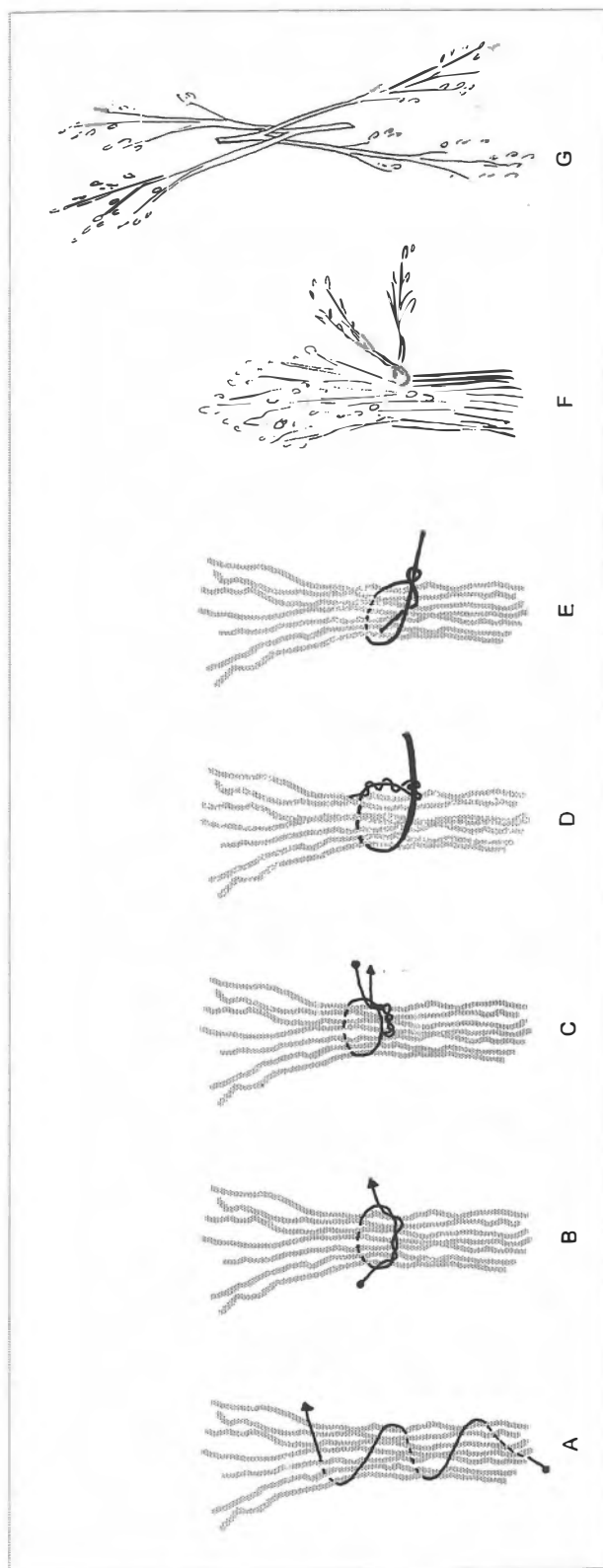
Många svar nämner bandet till kärven, men få beskriver hur bindningen gjordes.⁴⁸¹ Att binda en lövkärve på bra sätt krävde erfarenhet och var för mindre barn svårt eftersom det behövde kraft när bandet drogs åt.⁴⁸² Knuten varierade med vilken hållfasthet som behövdes med tanke på kärvarnas vidare hantering, tillgång på band och förmodligen också beroende på tradition på orten. ”Bara de höll ihop vid transporten fick man var nöjd”, sägs i ett svar från Värmland.⁴⁸³ Hade man inte tillräckligt långa kvistar kunde de skarvas. I svar från Småland, Västergötland, Dalsland och Medelpad nämns att man skarvade två kvistar genom att sidoskott i kviständan hakades i varandra och knuten bands av de båda lövändarna (Fig. 32G).⁴⁸⁴ Förutom att skarva fanns ett sätt att göra korta kvistband längre. Från Småland berättas: ”Lövkärven, här kallad lövkåst, bands ihop på så sätt, att man tog från kärven åt lövändan till några kvistar, delade dem i två delar, utan helt skilja dem från kärven, snodde om dem med

Figur 31. Asplöv binds till kärve. Kvinnan har lagt en sälkvist (band) runt kärven som med kraft dras åt när knuten görs. Lommelanda, Lerdal socken i Dalarna. Foto N. I. Svensson 1929. NM.

varandra ett tag i delningspunkten, lade delarna åt var sitt håll omkring kärven i dess mitt, vred tillsammans ändarna och stoppade in vredknuten under bandet.” (Fig. 32F).⁴⁸⁵

I figur 32 sammanfattas några typer av bindning som kan särskiljas i källmaterialet. En bindning utan knut gjordes genom att en 1,5 m eller längre kvist stacks in mellan kärvens kviständar och sedan virades i spiral runt kärven.⁴⁸⁶ Om man band en knut stod man gärna halvböjd med grenknippet vilande tvärs över och mot överbenen (Fig. 26). Bandet sattes runt kärvens kviständar nära mitten på kärven. Med bandets ändar i vardera hand drogs det åt med båda armarna, varvid grenarna i kärven

Figur 32A-G. Några sätt att binda lövkärve. A/ Kvist i spiral vriden runt kärven med ändarna löst instuckna mellan kärkvistarna. B/ Kvist med toppsnärten virad i spiral kring egen part (bandet). C/ Kvist med toppsnärten och kviständen hårt vridna kring varandra och instoppade under bandet. D/ Något grövre kvist som snabbt avsmalnar mot toppen och vars toppända är virad hårt ett eller två varv kring kvistens grövre ända och kring egen part i spiral. E/ Böjlig och grövre kvist eller förtillverkat band av vriden kvist, med knut i 1,5 halvslag kring egen part. I figuren återges inte sidokott och löv på bandet (A-D) och löv och finkvistar i kärven vilka bidrog till ökad hållfasthet.

F/ Ett band som erhållits genom att en kvist i kärven kluvits i en förgrening och tvinns i delningspunkten. G/ Ett band som satt samman av två kortare kvistar. Förgreningar i kvistarnas grovändar hakar i varandra.

pressades samman (Fig. 26 och 31).⁴⁸⁷ Genom att kvistarna i kärven och bandet tvingades samman när de var färskas ökade kärvens hållfasthet allt eftersom det torkade. Användes vridna vidjor fick bandets tjockare ända sticka ut från knuten och tjäna som handtag.⁴⁸⁸

Handlöv

Vid kvistningen kapades kvistarna så att de blev ca 0,5 – 1,2 m långa. I några svar från Blekinge, Östergötland, Dalarna, Hälsingland och Medelpad nämns att man också skar mindre kvistar.⁴⁸⁹ Kvistarna gjordes kortare än 0,5 m och hanterades löst eller bandstills till små kärvar. I Östergötland och Medelpad benämndes det för hantlöv/handlöv och handkärva, och i ett svar från Hälsingland för kampris.⁴⁹⁰ Handlöv syftade på att det vid brytningen samlades i handen.⁴⁹¹ Det var avsett som foder för kor.⁴⁹² Från Hälsingland berättas: ”Till kampris togs mindre kvistar ca 20 till 30 cm långa. Dessa torkades på hyllor i lador eller på golv.”⁴⁹³ I Blekinge skars ask- och lönnkvistar ibland korta. De torkades på bredor och räfsades ihop och bars hem på hävlar.⁴⁹⁴

Storlöv

I svar från Västergötland, Dalarna, Härjedalen och Jämtland påtalas att man också tog kvistar som var betydligt större än de som normalt bands till kärvar.⁴⁹⁵ Det kan även ses på fotografier från Småland och Åland. Lövet benämns i några svar för storlöv eller långlöv.⁴⁹⁶ Metoden var en förenklad lövtäkt som syftade till att frambringa foder åt får och getter, inte åt kor.⁴⁹⁷ Därför benämndes det i ett svar för getter.⁴⁹⁸

Bäst beskrivs denna täkt från Härjedalen varifrån uppges att man tog två sorters kvistlöv: s.k. smalkärvar som främst var åt kor och betydligt större kärvar för småkråk s.k. långlöv eller stacklöv. Det senare bestod av större grenar, toppar och hela små träd. De bands till kärvar som var ca 3 – 4 alnar långa och så stora att endast fyra kunde bäras åt gången. Benämningen stacklöv kom från att det ofta stackades,⁴⁹⁹ se figur 65.

I Dalarna högg man björklövruskor som var 2 till 3 alnar långa. De buntades och bands ihop och användes till foder åt får och getter.⁵⁰⁰ I Västergötland band man ibland stora kärvar som var 4 alnar långa och en aln i genomskärning.⁵⁰¹

Räkning av kärvar

Antalet kärvar räknades för att man skulle veta att man brutit tillräckligt många för vinterns behov. Räkning var nödvändig också för att man skulle veta när ett beting var fullgjort. När skörden skulle delas efter samfälld täkt utgick man från antalet brutna kärvar. Ofta räknades kärvarna medan man bröt. För att hålla reda på antalet gjordes hack på en s.k. lövpinne; en skåra för varje tjog.⁵⁰² I stället för en lövpinne kunde man ha ett gemensamt träd eller en stöv vid rastplatsen på vilken markeringar gjordes. I arbetslaget var det bindaren eller hackaren/na som höll räkningen. Från Östergötland berättas: ”De som hackade de fick ha räkning på hur många tjog de hade hackat. Det hade de en pinne, och det skar de ett hack för vart tjog de fick fullt, och sedan visar de opp den där pinnen för bonden, så han fick se, hur mycket de hade hackat.”⁵⁰³

Från Småland sägs: ”Dän såm bann räknade kärvarna i tjåg, han hade en stoe spet a so, kallades grötaträdet, å i dä skårades mä en täljeståbbe föe vaet tjåj, tess dä ble hännra stöcken dau jädes en starre skåra, å sau hälle man pau te dä to slut.”⁵⁰⁴

Man höll även räkningen genom att man lade en liten pinne eller ett löv i fickan för varje enstaka eller tjog kärvar.⁵⁰⁵ Att ljuga om kärvarnas antal ansågs förkastligt, se citat sid 60.⁵⁰⁶

Enligt ett svar från Västmanland höll den person som satte hässjan räkningen.⁵⁰⁷ I Ångermanland räknades kärvarna ofta i hässjorna och i Dalarna endast antalet hässjor.⁵⁰⁸ Det återspeglar att merparten av kärvarna torkades i hässjor på dessa orter. I den åländska skärgården sattes mycket av lövet i stack. Antalet kärvar beräknades därför ibland från antalet stackar med beaktande av deras storlek.⁵⁰⁹

I flera svar nämner man den eller de enheter som användes vid räkning av kärvar. I många svar framkommer vilka enheter man brukade använda genom att man ger uppgifter om hur många kärvar man kunde skörda på en dag (Tab. 3). Enheter som nämns är hundraden (störhundraden 120 st), hundratal, travar (24 st), tjog, tiotal, par och enstaka. Den vanligast enheten är tjog. När större mängder anges används istället för antal tjog ibland antalet hundra kärvar.⁵¹⁰ I Norrland användes sällan enheten tjog. De räknades i allmänhet enstaka och i hundratal. Räkning i par och travar nämns endast i ett svar från Jämtland respektive ett från Värmland.⁵¹¹ I några svar från Västergötland och Småland framgår att det på hundra gick sex tjog, dvs räkning utfördes i den gamla enheten storhundrande.⁵¹²

Skördehastighet

Frågelistan har en fråga om hur många kärvar en duktig kvisterska kunde åstadkomma under en dag. Som framgått har lövbrytning ofta bedrivits under hela dagar, mer eller mindre under tävling varvid kärvarna räknats. Sagesmännen har därför haft möjlighet att svara. Samtliga uppgifter över skördehastighet redovisas i tabell 3. Dagsprestationerna representerar i de flesta fall en utmärkt eller maximal prestation av en kvinna. Männen hamlade, fällde träd och band kärvar och i mån av tid hjälpte till med kvistningen.

Uppgifterna är inte jämförbara av flera skäl. De avser i flera svar endast antalet kärvar ”på hackan”. Ibland har kärvbindning och transportarbete ingått, i andra svar är det osäkert om så är fallet. Det samma gäller trädfällning och hamling som huvudsakligen utfördes av män. Kärvarna gjordes också olika stora och skördades under olika förutsättningar. T.ex. från Västergötland uppges att antalet kärvar man hann berodde på lövhugget och storleken på kärvarna. På Åland var dagsprestationen beroende på om man behövde klättra upp i träden eller inte.⁵¹³ Uppgifterna ger dock sammantaget ett grovt mått på kvistlövtäktens effektivitet under gynnsamma förhållanden. En utmärkt prestation av ”medelstora” kärvar från fällda träd var ca 100-250 st. Den normala dagsskörden var antagligen väsentligt mindre, kanske endast hälften så många kärvar. I några svar anges skördehastighet för ett arbetslag (Tab. 4). De ger ett säkrare mått på arbetseffektiviteten eftersom fällning, hamling och bindning ingår. Ett arbetslag på 2 – 3 personer åstadkom på en dag vid gynnsamma förhållanden ca 300-400 kärvar.

Kärvar/dag	Kommentar
<i>Lappland</i>	
50	Duktig lövkvisterska, inkl. bindning och tillvaratagande. ¹
100-200	Bra prestation. ²
150-300	Duktig kvisterska. ³
200-250	Duktig lövtogare. ⁴
<i>Norrbottn</i>	
70-100	Duktigt dagsverke. ⁵
100	Duktig lövbrytare. ⁶
100	Duktigt kvinnodagsverke. ⁷
100	Var och en av kvistarna. ⁸
200-300	2-3 hässjor med ca 100 kärvar. ⁹
<i>Västerbotten</i>	
100	Ett gott dagsverke. ¹⁰
<i>Jämtland</i>	
50	Flink kvinna, exkl. hembärgning. ¹¹
100	En person. ¹²
250-300	Duktig lövtogare. ¹³
300-400	Duktig lövskärare från fällda träd. ¹⁴
<i>Ångermanland</i>	
25-30	Äldre person. ¹⁵
100	Beting för pojke. ¹⁶
100	Om man inte behövde hugga. ¹⁷
100-150	Flitig lövtogerska. ¹⁸
<i>Härjedalen</i>	
100	I genomsnitt. ¹⁹
200	En duktig lövtogare. ²⁰
<i>Medelpad</i>	
100	Van lövtogare. ²¹
<i>Hälsingland</i>	
50-100	En person. ²²
100	Minst detta antal. ²³
150	Van person. ²⁴
200	Duktig lövtogare. ²⁵
200	Duktig kvinna. ²⁶
<i>Dalarna</i>	
100	Normal prestation. ²⁷
5-6 tjog	Duktig lövtogerska. ²⁸
6 tjog	Normalt beting för kvinna, inkl. bindning. ²⁹
7-8,10 tjog	En duktig person om någon annan fällde. ³⁰
5-10 tjog	Varierade. ³¹
14 tjog	Duktig person, maximalt. ³²

Kärvar/dag	Kommentar
<i>Värmland</i>	
5 tjog	Normal prestation. ³³
100	Ibland mer. ³⁴
200	En god kvisterska. ³⁵
10 tjog	Betinget för en dag. ³⁶
10 tjog	Vid gott om löv. ³⁷
60 tjog	Skicklig kvinna under gynnsamma förhållanden. ³⁸
<i>Uppland</i>	
5 tjog	Normalt dagsverke. ³⁹
100	Inkl. fälla, kvista och binda. ⁴⁰
<i>Västmanland</i>	
10 tjog	Rapp lövtogare. ⁴¹
130	Kvisterska. ⁴²
10-12 tjog	Duktig lövtogerska. ⁴³
20 tjog	Medelmåttlig prestation av kvisterska. ⁴⁴
20 tjog	Beting och små kärvar. ⁴⁵
<i>Närke</i>	
150-200	Snabb kvisterska från fällda björkar. ⁴⁶
<i>Östergötland</i>	
12 tjog	Äldre duktig kvinna. ⁴⁷
12 tjog	Duktig lövbryterska, beting exkl fällning och bindning. ⁴⁸
10-15 tjog	Var målet eller beting, varierade med lövbrottet. ⁴⁹
16 tjog	Maximalt per person. ⁵⁰
20 tjog	En lövkäring. ⁵¹
<i>Västergötland</i>	
5 tjog	Bra dagsverke exkl. trädfällning. ⁵²
6 tjog	Duktigt arbetsfolk inkl. fällning och bindning. ⁵³
200	Beting på hackan. ⁵⁴
<i>Småland</i>	
100	Ordinärt dagsverk. ⁵⁵
>100	Duktig kvisterska. ⁵⁶
100	Minsta antal per person. ⁵⁷
5 tjog	En person. ⁵⁸
7 1/2 tjog	Bra prestation. ⁵⁹
8 tjog	Varje man på ackord från fällda träd, inkl. bindning. ⁶⁰
175	Beting för lejd kvinna inkl. bindning. ⁶¹
ca 200	Duktig lövkvisterska, exkl. bindning. ⁶²
200	Duktig kvisterska. ⁶³

200	Kvinna på ordinärt lövbrott. ⁶⁴	300	Maximalt. ⁷⁷
10 tjog	Beting. ⁶⁵	15-20 tjog	Duktig person maximalt. ⁷⁸
11 tjog	Brytkäring bra prestation från buskar under 12 h, exkl. bindning. ⁶⁶	18 tjog	Beting för lövbryterska vid herrgård, inkl bindning och transport. ⁷⁹
15 tjog	Brytkäring max.prestation från fällda lövrika träd under 12 h, exkl. bindning. ⁶⁷	20 tjog	Duktig lövbryterska, fällda träd och små kärvar. ⁸⁰
220	Rask lövkäring. ⁶⁸	400	Kvisterska maximalt med hjälp av fällare. ⁸¹
11 tjog	Beting för en lövhackare. ⁶⁹	20-30 tjog	Rask person från fällda träd. ⁸²
200-250	Duktig lövkvisstrska, dagsverkesbeting. ⁷⁰	<i>Blekinge</i>	
200-250	Exklusive bindning. ⁷¹	80-90	Från lövrika buskar, ej max. prestation. ⁸³
200-250	Duktig lövbryterska. ⁷²	160-180	Från fällda träd, ej max. prestation. ⁸⁴
12-15 tjog	Rask och van lövbryterska inkl. bindning. ⁷³	100	Van lövtagare, från fällda träd. ⁸⁵ Okänd ort.
14-15 tjog	Duktig lövbryterska. ⁷⁴		
300	Kvinna på bra lövbrott. ⁷⁵		
300	Duktig kvinna exkl. bindning och fällning. ⁷⁶		

Tabell 3. Antalet kärvar som en person kunde åstadkomma på en arbetsdag enligt svar på frågelistan Löv- och mosstäkt (ULMA nr 7). Måttenheter enligt svaren. Uppgifterna anger i de flesta svar vad en duktig kvinna vid goda för hållanden kunde skörda. Om i arbetsprestationen ingått bindning, hamling eller trädfällning, transporter och uppsättning, är i flera svar oklart. Antalet skördade kärvar per dag på de olika orterna är inte jämförbara, se texten. Noter se sidan 241.

Kärvar/dag	Landskap	Kommentar
400-500	Okänd ort ¹	Helt hushåll, inkl. småjäntor och pojkar.
400-500	Medelpad ²	Ett hushåll inkl. barn.
200-250	Dalarna ³	Två personer inkl. transport och uppsättning.
20 tjog	Dalarna ⁴	3-4 personer under bra förhållanden.
300	Värmland ⁵	Beting på herrgård för två personer.
10 tjog	Västmanland ⁶	Två personer.
500	Småland ⁷	Beting för två personer; dräng och piga.
400-500	Småland ⁸	Två personer exkl. bindning.
400-500	Småland ⁹	Lövhöstarlag om tre personer.
500	Småland ¹⁰	Arbetslag på tre personer, maximal prestation.

Tabell 4. Antalet kärvar som två eller flera personer kunde bryta på en arbetsdag enligt svar på frågelistan Löv- och mosstäkt (ULMA nr 7). Måttenheter enligt svaren. Om i arbetsprestationen ingått transport till torkplats och uppsättning är i flera svar oklart. Antalet skördade kärvar per dag på de olika orterna är inte jämförbara, se texten. Noter se sidan 243.

Bördor

Efter att lövbrytningen avslutats för dagen bars kärvarna till torkplatsen eller till en körväg för vidare transport till en lada eller till gården. Det finns många redogörelse för hur lövet burits, vilket beror på att frågelistan frågat efter detta. Det vanligaste sättet att bära kärvar korta sträckor var att greppa dem med höger hand i lövåndan i någon av de längsta kvistarna och slänga armen med kärven/na upp mot och över vänster axel (Fig. 33 och 40). Det upprepades till dess att inte fler kärvar kunde hållas fast med vänster hand på axeln. Innan de kastades över axeln tvinnades ibland kvistar samman genom att kärvarna fick rotera. Slutligen togs flera kärvar på en gång med höger hand och man bar iväg.⁵¹⁴ Man bar inte gärna kärvar på axeln som hängde ned på bröstet eftersom vassa kviständar vid gång lätt stötte ihop med knäna.⁵¹⁵ 5 – 10 kärvar var en normal börda,⁵¹⁶ men ända upp till 10 – 30 kärvar åt gången kunde bäras.⁵¹⁷ Från Småland meddelas att man också bar kärvar genom att en lång kärve lades på marken och kärvar staplades på tvärs över denna. Sedan tog man tag i den först lagda kärven och svängde upp bördan på axeln.⁵¹⁸ På ovan nämnda två sätt bars lövet kortare sträckor, främst när lövet samlades ihop.⁵¹⁹

Vid längre sträckor användes flera andra metoder. Det kan i sammanhanget nämnas att man i Dalarna ibland bar kärvar 3-4 km eller längre.⁵²⁰ Ett av sätten att åstadkomma en börda för två personer var att över en lång stång hänga kärvar som parvis kopplats samman genom att kviständarna tryckts in i varandra.⁵²¹ Kärvar bars också av två personer på två sammanbundna parallella stänger, s.k. hävlar.⁵²²

Av en person bars kärvar längre sträckor genom att de lades över ett rep eller en vidja.⁵²³ Använde man ett rep kopplades kärvarna parvis och repet slogs runt kärvarna på mitten och bördan bars på ryggen. Enligt ett svar från Dalarna bars på detta sätt maximalt ett tjog kärvar⁵²⁴ och i ett svar från Småland 20 färskas eller 40 torra kärvar.⁵²⁵ I två andra svar från Småland ansåg man att 20-25 torra kärvar var en lämplig repbörda för långa avstånd.⁵²⁶ Bruket av en vidja i stället för rep omnämns relativt ofta i svar från norra Svealand och Norrland. De benämndes bl.a. för svalk, svega, smega, svolk.⁵²⁷ I Dalarna tog man en liten böjlig björk och lindade sidokvistarna intill stammen. När man kom till övre änden knöts en ögla av grenarna. Över lövruskan lades sedan kärvar skafföttes. Grovåndan trädde igenom ögla och drogs åt. Bördan kastades upp på ryggen.⁵²⁸ I Norrbotten tillverkades en svega av en lång björkvidja som rensades på kvistar, avbarkades och vreds.⁵²⁹

Ca ett tjog kärvar lagda med lövåndarna mot varandra och fastbundna bars i Dalarna och Jämtland i mesar.⁵³⁰ En mes var en bärram med fessler som bars på ryggen. Man använde också olika typer av bågar och säckar.⁵³¹ I Värmland användes för lövkärvar s.k. bärkassar som i konstruktion liknade höbågar.⁵³²

Transporter

I slättbygder och i jordbrukstäta områden i Götaland och Svealand var transporterna ofta korta och relativt lätta att genomföra. Mycket av lövet togs hem samma dag som det bröts. I skogs- och mellanbygder var många lövbrott belägna långt från gården och vägarna var sämre eller saknades.⁵³³ Kärvarna bars eller kördes ett kort stycketill en lada eller till en plats på eller nära lövbrottet som utsetts som lämplig för torkning i det fria.

Figur 33. Lövtagning på buskliknade s.k. småskog eller ris. Männen bär små bördor med lövkärvar och kvinnan skär av lökvistar med kniv. Raukasjön, Frostvikens socken i Jämtland. Foto L. Johansson 1913. ULMA.

För transporter av löv användes i stort sett samma redskap som för hö:⁵³⁴ handdragna skindor, eller oftare häst- eller oxdragna skindor, hjuldon, häck eller sommarsläde (Fig. 34 och 35). Den senare benämndes ibland för drög (Fig. 36).⁵³⁵ Dragkälke eller dragskrinda användes i Lappland av de som inte hade dragdjur och för kortare sträckor.⁵³⁶ Var lövbrottet beläget nära vattenled användes båtar för transporten.⁵³⁷ Lövkärvar klövjades i regel inte, vilket lövets sprödhet kan ha bidragit till. I ett svar från Värmland uppges att det klövjades hem färskt samma dag som det bröts när transporter var långa.⁵³⁸ I Älvdalens socken i Dalarna klövjades lövet ibland på sommaren och i grannsocknarna Siljansnäs och Älvdalen fanns minnen av att kärvar från lövhässjor hade klövjats hem.⁵³⁹ I Hälsingland och Småland klövjades lövkärvar sällan och endast om vägen var dålig.⁵⁴⁰

Löv som torkades och förvarades ute i markerna i hässjor, stackar och lador kördes om möjligt hem på snöföre med vintersläde. Ibland behövde man vänta med hemtransporten till dess att djuren konsumerat en del av foderförråden så att utrymme under tak blivit tillgängligt. I Lappland användes höskindor med medar.⁵⁴¹ I sjörika områden i Småland och förmodligen många andra trakter kördes lövet hem när isarna bar på drög eller kälke.⁵⁴² Enligt ett svar från Hälsingland användes skidkälkar som drogs av en mansperson eftersom dragdjur saknades.⁵⁴³

Viktminskning och sprödhet

En av fördelarna med att torka löv på lövbrott var att transportererna hem blev lättare. Lövet minskade i vikt med ca 50 procent.⁵⁴⁴ Trots detta kunde hemtransporten omfatta mer än 10 ton lövkärvar.⁵⁴⁵ En fördel att förvara löv på lövbrotten var att tran-

Figur 34. Lövkärvar körs hem med hästdragen skrinda. Konga härad i Småland. LUF.

Figur 35. Hamlade askar på gården Snöfleboda, Jämshögs socken i Blekinge. I bilden ses även en vagn och två travar med grenar och stammar som sannolikt kommer från lövtäkt, s.k. lövkviste och lövved. I bakgrunden framskyntar en mängd mindre och större hamlade träd. Foto Mårten Sjöbeck 1949. LUB.

Figur 36. Centralt i bild ses en sommarsläde för transporter. Till höger en lövhässja av pinnstyp som kompletterats med vertikala stölar för att hindra stängerna att glida av. Till vänster ytterligare en lövhässja och en höhässja och ärthässja. St. Ulvberget, Ljusnarbergets socken i Västmanland. Foto Gösta Berg 1924. NM.

sporterna kunde förläggas till hösten och vintern. Under skördetid var det normalt hektiskt. En nackdel var att kärvarna på lövbrotten kunde förstöras av regn och beroende på sort och luftfuktighet blev spröda och lätt föll av kvistarna.⁵⁴⁶ Därför ansåg man i Värmland att björklöv var det bästa kvistlövet.⁵⁴⁷ Förlusten av löv blev mindre om det torkade långsamt och kördes hem på släta vintervägar när luftfuktigheten var hög.⁵⁴⁸

Lövved

Fällda avkvistade stammar och grovgrenar från lövtäkt benämndes lövved eller lövkviste. Det bars eller kördes hem med kärvarna i samband med tåkten eller senare (Fig. 19, 20 och 35).⁵⁴⁹ Om transporterna var långa eller svåra var det vanligt att veden lämnades kvar på platsen för att med mer arbetskraft tillgänglig huggas upp och köras hem.⁵⁵⁰ Var tillgången på ved god lämnades lövveden kvar att ruttna.⁵⁵¹

Grenar som var kvar på de fällda träden medförde att stammarna inte lade sig platta mot marken och frös fast i snön. För att kunna packas på skrin, sommar- eller vintersläde, måste grenarna huggas av.⁵⁵² Det kunde ha utförts vid lövbrytningen och lövveden placerats mot varandra i trave eller mot större stenar eller under grannar, etc. Om lövveden sattes på plan mark kunde en släde placeras alldeles intill.⁵⁵³

Lövved utgjorde inte endast brännved. Som tidigare nämnts togs ibland i samband med lövtäkt bast, garvningsbark, näver och skav. Mycket av gårdarnas slöjdvirke togs på hösten eller vintern när man fann lämpliga bitar bland lövveden. Bland annat togs ämnesved för seldon, medar, hävlar, skakelämnen, såar, verktygsskaf och redskap.⁵⁵⁴

Torkning

Lövkärvar som inte började att torka direkt efter skörd riskerade i likhet med replöv att förstöras. Det förlorade sin gröna färg och svartnade. Möjliga lökvistar ratades i varierande grad av djuren.⁵⁵⁵ Om ett bra foderlöv skulle erhållas var väderleken vid lövbrytningen viktig och även dagarna därefter om det torkades ute. Löv som togs senare på sommaren – under hög- och sensommaren – hade fördel att torka snabbare och bättre behålla formen.⁵⁵⁶

Av svaren framgår att torkning av löv var mer äventyrligt än vad fallet för hö. T.ex. från Värmland sägs: ”Man fick aldrig ta lövet under det att det var vått.”⁵⁵⁷ Och från Dalsland berättas: ”Kom det regn eller föll det dag på lövet blev det svart.”⁵⁵⁸ Svart kunde det bli om kraftig dagg föll mer än två nätter på lövkärvar upphängda i träd.⁵⁵⁹ För att det skulle torka fort och inte försämrades brukade man i Värmland bära in kärvarna till kvällen.⁵⁶⁰ Att torka kärvar snabbt i starkt solljus var dock inte heller bra. Lövet ”vissnade”, förlorade sin gröna färg och blev skört så att det föll av kvistarna.⁵⁶¹ Från Småland berättas: ”Vid torkning av löv i det fria direkt invid de fällda träden, måste man passa på väl, så att vare sig lövet för hårt torkat, då det lätt smulades sönder, eller för dåligt torrt, då det lätt möglade och blev unket och därmed oaptitligt för djuren.”⁵⁶²

Lövsorterna förstördes olika lätt.⁵⁶³ Från Gotland uppges att almlöv var lätt att torka medan asklöv var svårare.⁵⁶⁴ Flera svar framhåller att asp- och allöv var känsliga medan björklöv var tåligt.⁵⁶⁵ T.ex. från Uppland sägs: ”Asplöv blev aldrig bra då det stod ute och torkade, och om det kom regn på det. Björklövet var ej så ömtåligt för regn.”⁵⁶⁶ Skillnaderna i känslighet medförde att lövsorterna hanterades olika.⁵⁶⁷ En sagesman från Småland ansåg att asplöv måste in under tak så snart det var brutet.⁵⁶⁸ En annan säger: ”Aspelövet togs i regel hem och torkades vid hemmet, men björklövet fick mestadels torka i jellar (hässja).”⁵⁶⁹ Att vissa lövsorter var mer känsliga var kanske inte alltid samma sak som att det torkade långsamt. Från Östergötland uppges nämligen att asplöv torkade snabbt.⁵⁷⁰

Att kviständarna på två kärvar kunde tryckas in i varandra så att de bildade ett par underlättade torkning. Beroende av vinkeln kärvarna hade i förhållande till varandra när de sattes samman fick de en varierande v-form och kunde hängas upp och hållas på plats av sin egen tyngd. Ett fåtal svar nämner att man ibland kopplade ihop kärvarna med lövändarna.⁵⁷¹

Metoder som har använts för att torka lövkärvar vid lövbrott och vid gårdar sammanfattas i figur 37. Dessa metoder kommer i det följande beskrivas närmare. Torkning i lövrese, snes, lada, hässja och stack beskrivs under egna rubriker.

Torkning i det fria på lövbrott och tun

Vid vackert och mulet väder utan nederbörd torkades kärv- och storlöv ofta i det fria i närhet av gården eller på lövbrotten. Det senare var särskilt vanligt om lövbrotten var stora.⁵⁷² Torkningen försvårades av att man inte kunde ha djur betande på samma marker som lövet torkades.⁵⁷³ Till skydd mot får som gick på bete i skogen inhägnades kärvarna med stänger i Ångermanland.⁵⁷⁴

På eller invid lövbrotten torkades lövet på flera sätt. Kärvarna lades aldrig på marken så att lövet kom i kontakt med jorden eller gräs.⁵⁷⁵ De placerades stående

På betesfredad gårdsnära inäga, tomt.

Endast torkning (ej förvaring):	Upphängda på gårdsgårdar, träd, stänger, etc. Stående på marken mot varandra. I luftiga högar/stackar (främst storlöv). Resta mot väggar eller instuckna mellan stockar i väggar. Krakar och snesar. Hässja Ria
Torkning och förvaring:	Under tak i lador och andra byggnader. Stack

På utmarken och i ängar.

Endast torkning (ej förvaring):	Upphängda i träd, ofta på de fällda trädens avhackade grenverk. På marken stående mot varandra eller mot fällda träd. I luftiga högar/stackar (främst storlöv). Resta mot ladväggar eller instuckna mellan stockar i ladväggar. Krakar, rese, snesar. Hässja Lövvria
Torkning och förvaring:	Under tak i lador. Hässja (med taktäckning). Stack.

Figur 37. Olika sätt att torka och förvara lövkärvar enligt svar på frågelistan Löv- och mosstäkt (ULMA nr 7).

med kviständan mot marken lutande mot varandra eller mot fällda träd. Eller också hängdes de uppskilda eller kopplade i par på de hamlade eller fällda träden (Fig. 38). Även i icke fällda träd och buskar upphängdes kärvar (Fig. 39).⁵⁷⁶ Det gav också ofta ett skydd från betande djur.⁵⁷⁷ Kärvar hängdes också upp på s.k. krakar. Det var toppar och större grenar från brytningen som spetsats i grovändan och trycks ned i marken.⁵⁷⁸ T.ex. från Västergötland berättas: "Lövkärvarna torkades ute i naturen, antingen genom att ställas upp som sädeskärvar i skylar (=travar eller stukar) eller också ställde man dem radvis lutande mot de för lövtäktens skull fällda trädstammarna."⁵⁷⁹

Som tidigare nämnts bar eller körde man gärna hem löv som togs i närheten och även löv från avlägsna lövbrotten om det var dåligt väder och inte lador fanns i tillräcklig omfattning på markerna.⁵⁸⁰ Det var en fördel att torka löv hemma där det var lättare att se till det och ta in det vid annalkande dåligt väder eller till kvällen.⁵⁸¹ Lövet torkades hemmavid under tak, men vid bra väder torkades det utomhus i gårdens närhet på liknade sätt som på lövbrotten. Många svar nämner att det var vanligt att kopplade kärvarna sattes på gårdsel, stenmurar, i träd, etc.⁵⁸² De kunde också spetsas på gårdslens störrar.⁵⁸³ Stänger fulla med kopplade kärvar lutades mot gårdesgårdar,

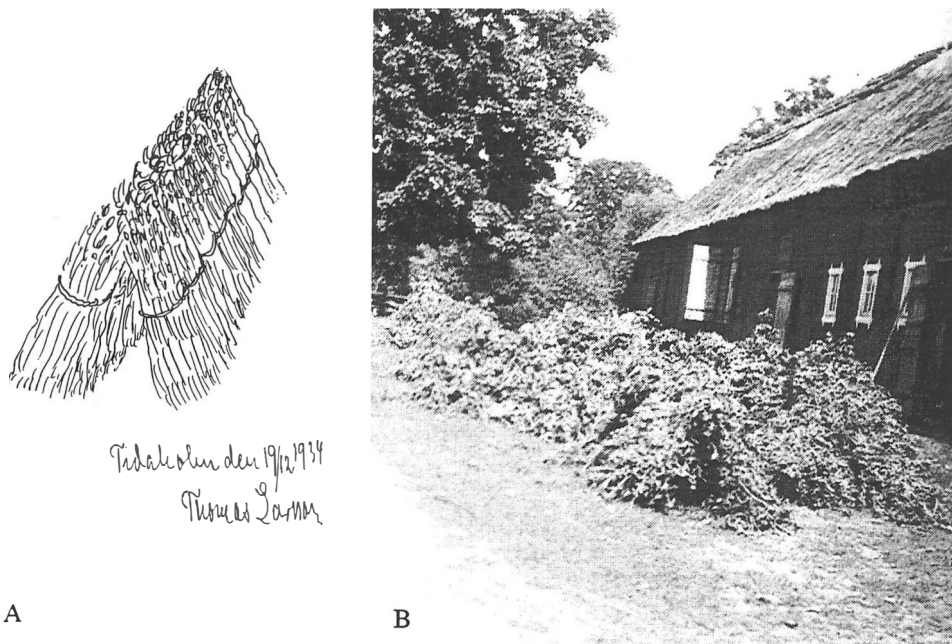
Figur 38A-B. Björklövkärvar brutna i en äng och (A) upphängda och (B) ställda på marken lutande mot de fällda avkvistade träden. Welebo, Åsenhöga socken i Småland. År 1936. LUF.

Figur 39. Björklövkrävar upphängda för att torka på fällda och hamlade träd i en äng. De ej fällda björkarna är präglade av många års hamling. I ängen har enligt fotografens kommentar hängts upp 300 krävar. Olofsered, Ödenäs socken i Västergötland. Foto Mårten Sjöbeck 1932. LUB.

Figur 40. Meterlånga lövkrävar bärs fram till en husvägg för torkning. Raukasjön, Frostvikens socken i Jämtland. Foto L. Johansson 1913. ULMA.

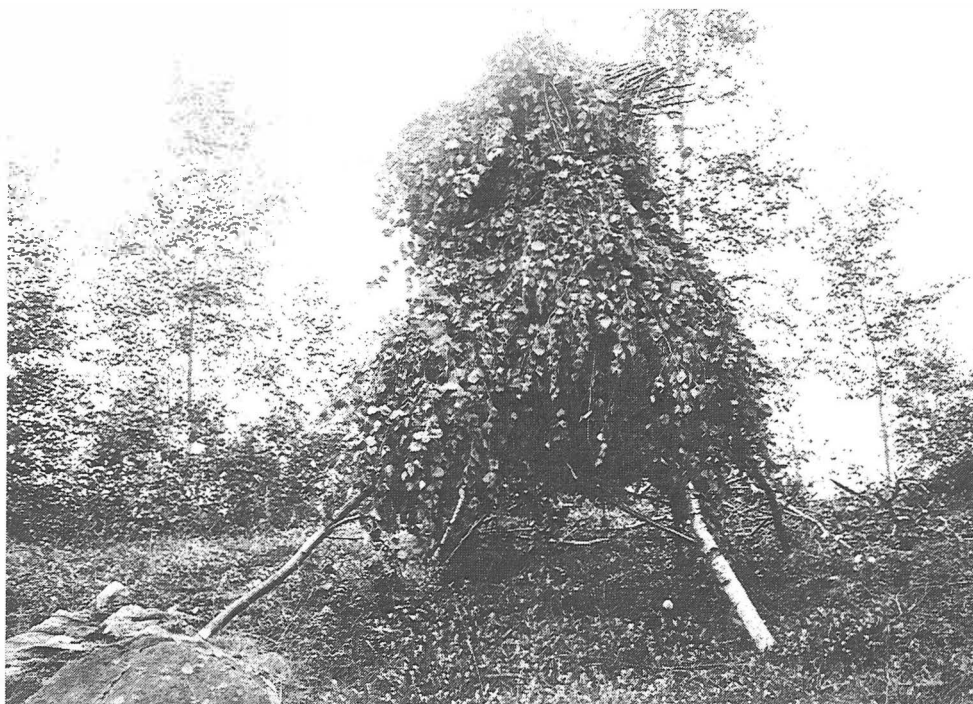

Figur 41A-B. A/ Torkning av lövkärvar i stuka (trave) enligt svar från Daretorp socken i Västergötland (ULMA 7994). B/ Lövkärvar ställda lutande mot varandra för att torka. Ålmeboda socken i Småland. År 1934. LUF.

väggar, etc.⁵⁸⁴ De fungerade som flyttbara torkställningar. Indirekt framgår att kärvar som hängdes över stänger, gårdsgårdar, i träd, etc tålde dag och kortare regnväder genom att de yttre löven skyddade och regnvattnet snabbt rann av de nedåtriktade löven.⁵⁸⁵

Kärvar sattes också ofta mot husväggar, horisontellt på varandra med kviständan mot väggen eller mot marken och lövändan uppåt och lutande mot väggen.⁵⁸⁶ (Fig. 40). Flera svar nämner att man travade kärvar (Fig. 41). Enligt ett svar från Västergötland travades kärvar på lövbrotten och hemma vid gården på samma sätt som sädeskärvar.⁵⁸⁷ I Uppland utfördes det på samma sätt som vårsäd skylades och i Halland sattes de i s.k. halvtravar.⁵⁸⁸ I Småland sattes lövkärvar i "rök".⁵⁸⁹ På en del orter i Värmland räknades mängden löv i antalet travar, vilket tyder på att metoden var vanlig.⁵⁹⁰ Fördel att trava kärvar var att de torkade långsammare och var mer skyddade för hård blåst och direkt solljus, än fritt upphängda kärvar. I stället för att travas mot varandra har de också ställts med kviständan mot marken vilande mot en lång stång som placerats ca en aln ovan för marken.⁵⁹¹ Från Småland uppges att stången hölls uppe av två bockar och att ca 10 kärvar fick plats på var sida.⁵⁹²

När kvistlöv inte bands till kärvar torkades det i luftiga högar eller på bredor. Eftersom lösa lövkvistar lägger sig platta behöver de vändas några gånger under torkningen. Från Gotland berättas: "Kvistarna höggos i ungefär alnslänge, men bundos aldrig tillsammans i kärvar utan fingo ligga och torka i strängar eller små högar av ungefär en halv alns höjd. Dessa vändes någon gång för att torka även på undersidan."⁵⁹³ Lösa kvistar samlades sedan bunt- och famnvis (Fig. 45).⁵⁹⁴

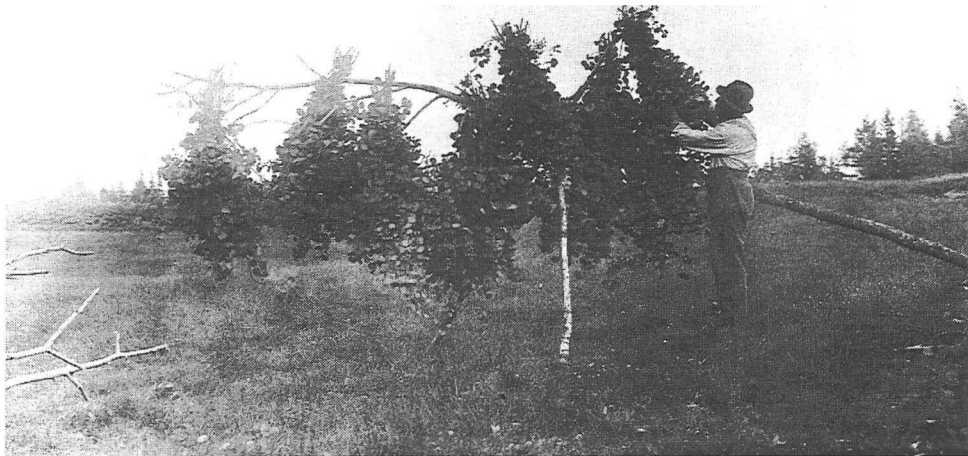
Figur 42. Lövrese eller s.k. lövkrak. Torkställningen är uppbyggd av avkvistade stammar/toppar från lövtäkten. Kärvarna är upphängda i flera lager med lövandan lutande nedåt. Olofsred, Ödenäs socken i Västergötland. Foto Mårten Sjöbeck 1932. LUB.

Lövrese

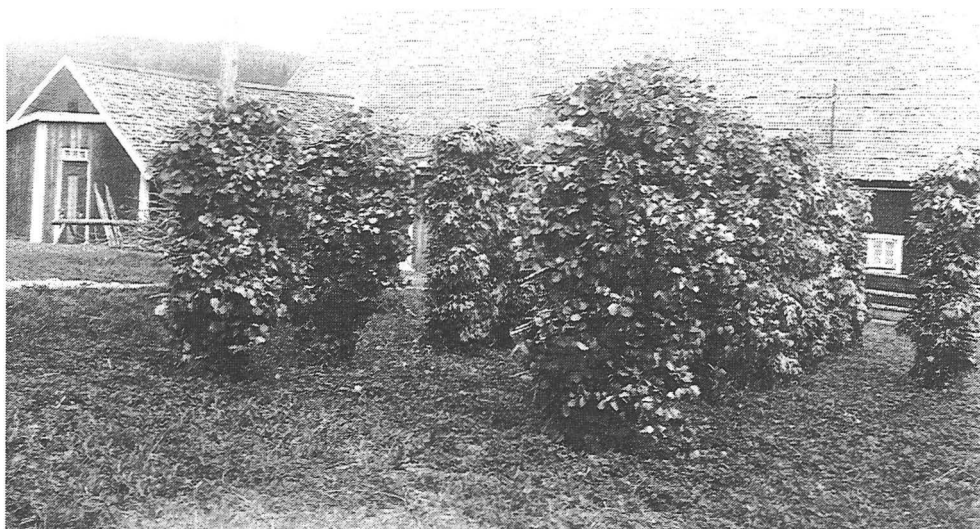
I Västergötland och Småland – och kanske i fler landskap – gjorde man enkla torkställningar av de fällda trädens stammar, större grenar och toppar från brytningen (Fig. 42).⁵⁹⁵ De benämndes för lövrese eller krak. Metoden var en förenklad form av hässjning och tycks av svaren att döma ha använts när löv inte hässjades. Från Västergötland berättas: "Lövet torkades mestadels på lövräse. Ett sådant bestod av de avkvistade lövfällekraka, som restes mot varandra som en kåta, varefter lövkärvar hängdes på varje pinne nedifrån och högt upp."⁵⁹⁶ I ett annat svar sägs: "En mycket vanlig metod var att direkt å lövtaget göra torkställningar genom att med ett par stöttor uppresa ett avkvistat träd eller sammanställa några avkvistade toppar eller dylik på enahanda sätt." (Fig. 43).⁵⁹⁷

Snes

En annan metod att torka lövkärvar i Götaland var att snesa det på samma sätt som man brukade göra med sädeskärvar (Fig. 44).⁵⁹⁸ Enligt ett svar från Småland användes metoden vid fuktig väderlek.⁵⁹⁹ Stören som kärvarna sattes på benämndes krak. Första kärven trädde på längden över stören så att kviständan vilade mot marken. Därefter spetsades kärvar horisontellt med förskjutning i förhållande till varandra så att lövet kom åt olika håll. Enligt svaren fick 10-12 kärvar plats. T.ex. från Småland berättas: "En vanlig krakstör sattes ned i marken till en tolv eller femtons tums djup.

Figur 43. Asplövkärvar hängs upp för att torka på ett fällt och avkvistat träd som bärs upp av en stötta. Kinnarum socken i Västergötland. ULMA.

Figur 44. Snegade lövkärvar vid gården Bergalund, Berga socken i Småland. På de främre krakarna har asplöv snesats och på de bakre asklöv. LUF.

Den förste kärven, som man satte på kraken, placerades i stående ställning med toppsnärten uppåt. Denna kärve kallades fotkärve. Ovanpå fotkärven hängde man de övriga horisontalt på varandra, varvid varannan kärve fick sin toppända riktad mot norr och varannan mot söder. Tryckte man under krakningen, fick man plats för tolv kärvar på varje krake”.⁶⁰⁰ I Skåne och Småland ansåg man att kärvar var bäst skyddade på krake. Det kunde stå ute en hel månad utan att bli förstörda.⁶⁰¹

Torkning under tak

I likhet med replöv blev kvistlöv bäst om det torkade mörkt och luftigt under tak.⁶⁰² Lador för torkning och förvaring av löv beskrivs mer ingående längre fram. Vid torkning av kärvar under tak vid gården kunde alla byggnader och utrymmen komma i fråga, även salsrum.⁶⁰³ Kärvarna fick dock inte packas tätt eller i flera lager innan de torkat.⁶⁰⁴ I första hand placerades de stående med kviständarna mot golvet så att hela golv täcktes i logar, slinnen, foderhus och rännan. De sattes även ovanpå inbärgat hö. Fönster och/eller dörrar hölls öppna så att luften växlade.⁶⁰⁵

Fanns rior hängdes kärvar upp i dessa.⁶⁰⁶ På fasta bjälkar hängdes kärvar överallt där det fanns plats. För att öka torkningskapaciteten konstruerades provisoriska skullar av stänger i alla typer av bodar. Även linor spändes upp i byggnader.⁶⁰⁷

Om stockväggar var glesa trycktes kviständan av kärven in mellan två stockar, inom- och utomhus.⁶⁰⁸ Var kärvbandet med knut kunde knutens utstickande kvistända tryckas in även mellan tättrimrade stockar.⁶⁰⁹

Torktid

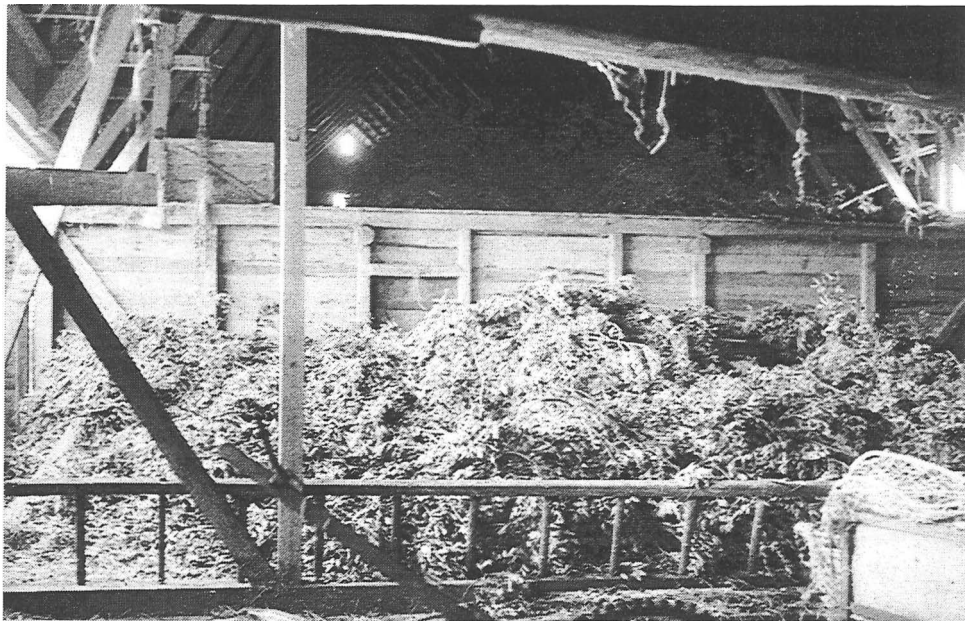
Som tidigare nämnt var torktiden beroende av flera faktorer: väderlek, hur luftigt kärvarna torkades, storleken på kärven, lövsort och hur förvedade löv och kvistar var.

Utan att torkmetoden beskrivs uppges från Östergötland: ”Allt efter olika soligt väder sker torkningen olika fort – är vädret vackert kan det kanske vara färdigt på en vecka.”⁶¹⁰ Enligt en sagesman från Småland fick kärvarna beroende på väderlek hänga ute i ungefär en veckas tid,⁶¹¹ och enligt en annan i ca 14 dagar.⁶¹² Enligt svar från Västergötland och Östergötland var det tillräckligt torrt för att köras in redan efter 2-3 dagar vid bra torkväder.⁶¹³ Björklövs-kärvar som torkades upphängda i träd uppges i tre svar från Småland ha torkat på 3 dagar, 4-5 dagar, respektive 10-14 dagar.⁶¹⁴ Parvis kopplade kärvar på stänger torkade på några dagar.⁶¹⁵ I Dalarna och Östergötland torkade kärvar satta i hässja på drygt 2 veckor.⁶¹⁶ Kärvar som snesats i Småland torkade på 1-2 veckor.⁶¹⁷ Kärvar i lövrör var torra efter 2-3 veckor i Södermanland.⁶¹⁸

Kärvar som hängts upp luftigt och exponerat för vind skulle helst tas om hand innan det torkat fullständigt – innan löven började lossna eller falla sönder. Från Västergötland berättas: ”Det skulle ej hänga ute så länge att det blev för torrt då knasat sönder, ‘lövet föll av’.”⁶¹⁹ Kärvar som torkade exponerat utomhus krävde således passning, i synnerhet om vädret var torrt och blåsig.⁶²⁰ Om lövet torkat helt var det bättre att köra hem det när luftfuktigheten var hög och undvika timmar på dygnet när solhettan gjort det skört.⁶²¹

Instuvning

När kärvarna torkat lades de in för vintern i lador, foderhus, slinnen, kovor, kistor, logar, rännan, etc. Stuvningen utfördes på olika sätt och varierade efter vilka utrymmen som fanns att tillgå och hur torrt det var vid tillfället.⁶²² Det eftertorkade i varierande grad på förvaringsplatsen.⁶²³ Det senare är antagligen förklaring till att sagesmännen nämnt olika tider för lövets torkning. Var lövet dåligt torrt ströddes i vissa fall

Figur 45. Lösa lökvistar förvarade under tak på gården Lilla Hammars, Kräklingbo socken på Gotland. Foto G. Jonsson. NM.

salt in i lövet för att det inte skulle mögla.⁶²⁴ Saltet tog också bort den beska smak som vårtbjörkslöv fick när det torkade.⁶²⁵

Ladningen började längst in och byggdes i etapper upp från golv till tak utan att kärvarna pressades ihop och kondens hindrades från att vädras ut. Ett vanligt sätt tycks ha varit att trava kärvarna vertikalt med det nedersta kärvvarvets kviständar riktade mot golvet. På bottenkärvarna sattes sedan ytterligare ett eller flera varv med kviständarna riktade uppåt.⁶²⁶ Om kärvar som tidigare satts på tork stående mot golvet inte förbrukats kunde de stå kvar och utgöra bottenvarv i packningen.⁶²⁷ Från Dalarna uppges att kärvar lades upp i en s.k. lövkagg, dvs de ställdes i dubbla rader med lövändarna mot varandra.⁶²⁸

Flera svar nämner att kärvar stuvades horisontellt.⁶²⁹ T.ex. från Västergötland sägs: "Det skulle läggas skaffötters med en stubb och ett pjäss åt vardera hållet."⁶³⁰ Från Värmland berättas: "Då man lade in lövet i dessa, lades den ena kärven på den andra precis som man lägger upp kastvedsranka."⁶³¹ I ett svar från Dalarna uppges att kärvarna lades med kviständarna mot ladväggar.⁶³² I Uppland stuvades torkade kärvar också på stänger som placerades upp under tak.⁶³³

I den tidigare nämnda kungörelse från 1764 rekommenderas insättning i lada enligt följande: "Löfwet inrättas i en gammal lada eller bod, på thet sätt, at kiärfwarne sättjas hwarftals på sina stammar, hel tätt och rätt up, så lagande, at med all hwarfwen ifrån gafwelwäggen fortfares på en gång, och at början sker ifrån botn, hwarftals ofwan på hwarandra up under taket, dock så at löfwet icke blifwer trampat eller packat tillsammans, hwarefter dörren tillslutes."⁶³⁴

Genom att lövkärvar var skrymmande fanns ofta inte plats under tak. I sådana fall förvarades kärvarna i vinterhässja och/eller stack⁶³⁵ – mer om detta längre fram.

Lador

Av svaren framgår att lador vid ängar och på utmark hade stor betydelse för torkning och förvaring av kvistlöv. I de lite mer utförliga svaren från skogsbygder uppges att man hade lador såväl som hässjor och stackar för löv. Alla typer av lador användes för löv: ängs-, skogs- och lövlador, lövhus, lövkovor, lövlider, skåle, etc. Ladornas användning för förvaring av hö är känd, men deras användning för löv har föga uppmärksamats i likhet med lövtäkt i övrigt.⁶³⁶ Det föranleder en utläggning om ladornas typologi och användning för löv. För replöv användes samma lador som för kvistlöv. Emellertid fanns även särskilda replövlador med tätsittande skullar som tidigare beskrivits.

De olika ladtyperna var enligt svarens beskrivningar och mina egna erfarenheter placerade på olika ställen i landskapet och byggda på skilda sätt. Ladornas storlek och antal var anpassade för de volymer hö och löv som skulle förvaras. I ett svar från Dalarna uppges att ladornas storlek anpassades till markens bördighet och till storleken på det område som brukarna hann rödja för lövtäkt.⁶³⁷ Under 1800-talet – särskilt dess senare del – uppodlades ängar och myrar för odling av gräs och andra grödor. En därmed ökad höproduktion medförde att stocklador som hade lämpligt läge förstörades eller också byggdes nya och större av brädor. Lador byggda av timmer är således i regel från 1800-talet eller betydligt äldre, dvs från en tid när lövtäkt fortfarande bedrevs allmänt. Ibland påträffas ristningar med årtal och numrering av stockar som visar att de vid behov har flyttats, t.ex. i samband med markskiften. De yngre av brädor uppförda ladorna som främst var för odlat hö har lämnats utanför studien och till del även större lador och foderhus vid gården.

Från förekomsten av dagens kvarvarande lador erhåller vi inte en korrekt bild av deras tidigare betydelse och antal. Enligt ekonomiska kartan fanns t.ex. i Kalmar län ännu på 1940-talet lador i nästan varje by, inom vissa områden 20-30 lador. De flesta var dock tagna ur bruk. I en icke fullständig inventering av s.k. ängslador/madhus utförd 1994/95 av Susanne Johannisson påträffades drygt 300 hela takförsedda lador i Kalmar län, exkl. Öland.⁶³⁸ Det exemplifierar minskningen av ladornas antal i Sverige i stort.

För att få en bättre uppfattning av ladornas placering och hur många det fanns på 1800-talet har jag översiktligt studerat laga skifteskartor.⁶³⁹ Generellt sett fanns fler lador i skogs- och mellanbygder. I slättbygder, inklusive Öland och Gotland, var de färre p.g.a. relativt små utmarker och goda transportmöjligheter. De flesta lador var placerade i eller i anslutning till slättermarker, ofta vid utängar. Det är samma områden som frågelistssvaren nämner som lövtäktsområden. I tabell 5 redovisas antalet lador i fyra byar i Kristdala socken i Småland enligt laga skifteskartor. I socknen användes ladorna också för löv (Fig. 46). Eftersom lador nära bebyggelsecentra inte varit möjliga att skilja från byggnader med annan användning har de ej medtagits.

Uppteckningar berättar om lador som benämns ängs-, skogs- och lövlador. Med ängslador åsyftas lador vid ängsmark belägna ett stycke från gården och vid utängar. Nära gården har lador ofta saknats därför att lövet och höet direkt har förts till gårdstomtens lador, foderhus, ladugårdar, etc. Ofta är ängslador placerade i kanten av en äng eller på ett impediment så att avståndet från den slagna ytan till ladan var

By	Laga skifteskarta (År)	Yta (ha)	Utmark	Antal lador	Inäga
Gullhanetorp	1847	178	2		13
Östantorp	1876	194	2		17
Saxtorp	1841	296	2		19
Bjälebo	1912	1749	4		35

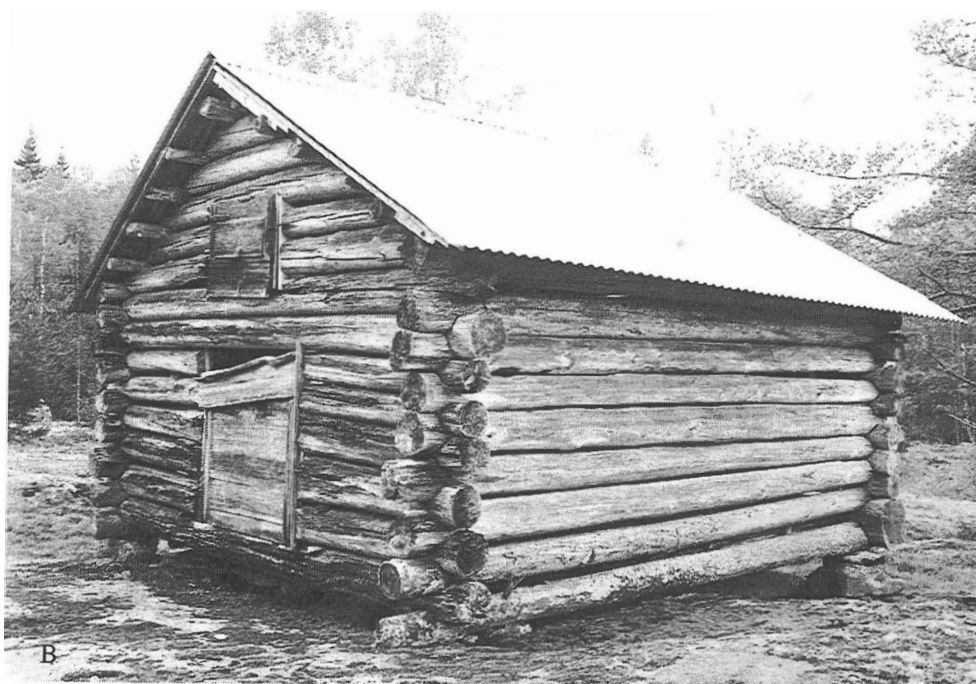
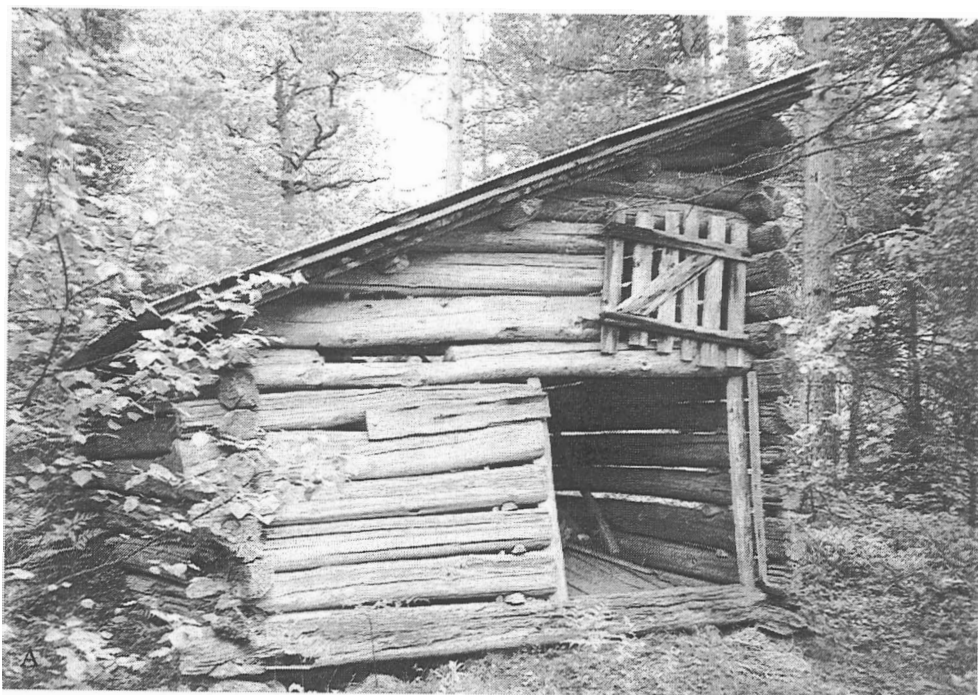
Tabell 5. Antalet lador i några byar i Kristdala socken, Småland, enligt symboler på laga skifteskartor. Lador i bykärnan har inte varit möjliga att särskilja från övriga byggnader och har inte medräknats. Med utmark avses skog- och hagmarker, och med inäga central slåttermark och utängar. Lador som var placerade strax utanför gårdens till utäng har räknats som lada på inäga. Källa: Länsstyrelsens lantmäteriarkiv i Kalmar.

kort, sällan längre än 100 meter. Vid större eller långsträckta ängar har det på 1800-talet varit vanligt med flera lador, mer sällan ett fåtal stora. Skälen till detta var förmodligen flera; höskörden var mindre på naturlig äng, mindre lador var lättare att bygga och bördor kunde hållas korta samt att värdefulla ängsmarker ofta var uppdelad mellan flera innehavare.

Ängslador är ofta avancerat knuttimrade och stockarna i många fall skradda och väggarna täta. Även ängslador byggda av rundtimmer har varit vanliga, särskilt i Norrland och i områden med sidvallar i södra Sveriges skogsbygder. De har ibland en mindre luftspalt mellan stockarna. Stockarna kan ibland vara skradda på två sidor och väggarna i det närmaste täta. I södra Sverige fanns också lador av skiftesverk. I inventeringen av lador i Kalmar län påträffades ett mindre antal sådana i länets södra del.⁶⁴⁰ Av kvarvarande lador i Sverige framgår att de till viss del byggts efter lokal tradition.⁶⁴¹ En vanlig storlek på en äldre ängslada är ca 4 x 5 meter. Mindre lador har varit vanliga, liksom större. Större lador har i vissa fall även fungerat som sommarladugård eller fåbod.⁶⁴² Öppningen är ofta ca 1,2 x 1,2 meter och finns i regel på ena gaveln en eller flera stockvarv upp från marken/golvet. Den tillsluts med lösa stockar. Under 1900-talet har de i många fall försetts med brädlucka. Ibland har öppningen varit betydligt större och sträckt sig upp mot taknocken.

Ängarnas lador som brukar uppfattas som typiska lador för hö användes enligt svaren ofta också för löv. Har ängslador legat vid utängar av sidvallstyp har de i Småland ibland benämnats för madhus och även de använts för både hö och löv.⁶⁴³ Löv som sattes i dessa bröts i ängen och dess närhet och lades under eller ovanpå höet beroende på när lövskörden inträffade, ofta hamnade det på höet.⁶⁴⁴ T.ex. från Småland sägs: ”Var kärvarna färska rätades blott ett varv med topparna uppåt, över höet, tills hela hömängden var skyld.”⁶⁴⁵ Om öppningen till ladan inte gick ända upp mot taknocken har det ibland funnits en öppning nära taket som använts när löv lades ovanpå höet eller lövet (Fig. 46).⁶⁴⁶ Ca 20 procent av ladorna i inventeringen från Kalmar län hade denna konstruktion.

Definitionen av vad sagesmännen avser med en skogslada är mer oklar. I vissa fall avses generellt lador på skogen och till en del även innefattat lador vid utängar

Figur 46A-B. Stocklada med (A) pulpet- och (B) sadeltak i Bjäleby, Kristdala socken i Småland. Ladorna har en extra öppningen för att möjliggöra toppfyllning med hö och löv. Foto Håkan Slotte 1998 (A) och Susanne Johannison 1994 (B).

som av andra benämns för ängslador. Med skogslador åsyftas dock ibland en särskild typ av lador som inte nödvändigtvis låg vid en äng, även om det var vanligt. Dessa skogslador benämns ibland för lövlador och har av svaren att döma haft till funktion att torka och förvara löv och hö, hö främst av starrtyp. Från t.ex. Småland uppges att i gammal tid inbars mycket löv i skogslador.⁶⁴⁷

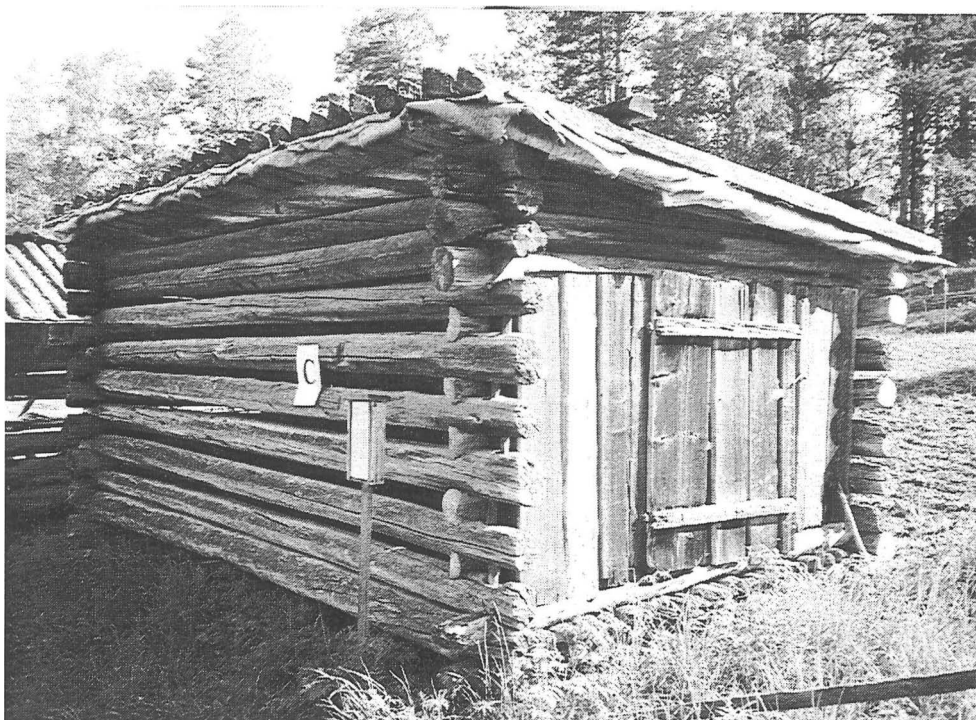
När skogsladan beskrivs framgår att dessa är byggda med knuttimrat rundvirke och att det mellan stockarna alltid fanns en luftspalt. Taken var av sadel- eller pulpettyp.⁶⁴⁸ Från Jämtland berättas: ”Skogsladorna voro timrade av grova stockar och med stora öppningar mellan stockarna i de övre varven, så att luft och blåst hade fritt spelrum.”⁶⁴⁹

En speciell typ av lada som kanske skall ses som en skogslada utgör de s.k. lambhusgifterna på Gotland. De är byggda av sten och trä med högt brant sadeltak av ag. De användes som lada i övre planet och som väderskydd och utfodringsplats för får i nedre.⁶⁵⁰ Vinterfoder som förvarades i dessa var förr främst kvistlöv och tallris som förbrukades på platsen.⁶⁵¹

En lövlada är av svaren att döma till stora delar samma sak som en skogslada. Sagesmännen har valt att benämna dem lövlador när de främst varit ämnade för löv (Fig. 48). I vissa fall har de varit anpassade för rationell torkning av löv. Från Värmland uppges att lövlador fanns ”långt bort i skogen”.⁶⁵² Vid behov övernattade man i dem.⁶⁵³ Nils Keyland uppger att lövlador i Värmland fanns vid något lövrikt område i skogen.⁶⁵⁴ Enligt Lars Levander låg lövlador i Dalarna invid fäbodställe men även mitlids från människoboning.⁶⁵⁵

Lövlador var gediget byggda av grovt timmer som beskrivits för skogsladan, ibland med endast tre väggar eller också saknades delar av väggar.⁶⁵⁶ Levander beskriver stocklador i Dalarna för kärvlöv som benämns lövlador och illustrerar en dylik lada med tre väggar och med luftspalt mellan stockarna.⁶⁵⁷ Sigurd Erixon som studerade byggnadskulturen uppger att i många bygder påträffas hö- och lövlador med pulpettak med ingång på långsidan. Ett fotografi illustrerar texten som visar en dylik timrad byggnad med luftrum mellan stockarna.⁶⁵⁸ I Hälsingland och Medelpad finns dylika ”halvlador” fortfarande kvar i litet antal⁶⁵⁹ och i inventering 1994/95 av lador i Kalmar län påträffades några sådana lador.⁶⁶⁰ Om lador byggda med glesa väggar och pulpettak i allmänhet var lövlador går dock inte att avgöra, men källmaterialet pekar i den riktningen (Fig. 47).

I svaren omnämns också lövlador som byggts av klent virke. Från Värmland berättas: ”Ladorna vari lövet förvarades voro av mycket smalt timmer, bara grova rajer. De voro knuttimrade och täckta med näver. Dörren var alltid på ena gaveln.”⁶⁶¹ Och från Västerbotten säges: ”... i skogen lades de (kärvarna) ofta in i primitiva kooplador med snedtak och vars väggöppningar släppte genom luften. Dessa lador byggdes ofta av klyvna träd täcktes med granbark eller näver.”⁶⁶² Också i de småländska ”hulten” fanns lador av stock eller gärdsel för lövkärvar.⁶⁶³ I ett svar från Värmland beskrivs den enkelt byggda lövladan närmare: ”Somliga hade en lövlada. En sådan hade jag. Där bergade jag in lövet och körde hem det till gården på passande slädföre. En sådan lada uppfördes av runda eller klyvna slanor med luft mellan varje slan. Man tog av småskogen att bygga den med. Den var sneskra kvistra hugget med yxan. Den förlades i någon sluttning för takets skull. Man lade inte annat än snetak

Figur. 47. Lövlada "lövhus" med pulpettak från Kyrkbyn i Lillhärdals socken i Härjedalen. Ladan är flyttad till friluftsmuseet Jamtli i Östersund. Foto Håkan Slotte 1999.

på den. Taket sluttade endast åt en sida. Genom att man förlade den på en plats som hålla, så blev det fall på taket.⁶⁶⁴

De mer gedigna ladorna tycks ha varit placerade nära gården eller vid en utång eller strand, medan de enkelt byggda fanns i skogen. De senare var byggda av virke från lövtäkt eller svedjehygge och livslängd torde därför varit kort.

Lövlador med lufttrum mellan stockarna fanns enligt Heidi Henriksson i de åländska ängarna och på utmark. De på utmarken tillhörde äldre tiders fårskötsel och försvann i början av 1900-talet.⁶⁶⁵ Ett svar från Åland 1998 omnämner särskilda lövlador.⁶⁶⁶

Enligt svaren var hackbod, lövkova, slinder, lövlider, lövhus, lövskjul, sköka, byggnader i vilka lövkärvar och repat löv torkades och förvarades.⁶⁶⁷ De var tillbyggnader till lador och foderhus vid gården eller fäboden, ibland en fristående byggnad. Lövkovor har funnits som tillbyggnader på ängslador och lövslinnen på byggnader i närheten av ladugården eller fäboden.⁶⁶⁸ De var placerade vid gaveln eller längs långsidan och hade platt svagt sluttande pulpettak och väggarna var av rundvirke med eller utan luftspalt mellan stockarna.

I Södermanland och Östergötland och kanske i fler landskap fanns särskilda rior för torkning av löv. Det var en torkställning för lövkärvar som skyddades av ett tak med långa taksprång. Väggar saknades. Också i skogen fanns lövrrior uppförda.⁶⁶⁹

Ladtyp	Förvaring		Torkning löv
	Löv	Hö	
Ängslada	+	+++	+
Skogslada	++	++	++
Lövlada	+++	+	+++

+ ibland använt/små mängder, ++ ofta använt/stora mängder, +++ allmänt använt/stora mängder.

Figur 48. Schematiskt omfattning av förvaring och torkning av löv och hö i olika typer av lador. De olika ladtyperna är inte enhetligt definierade, se texten.

Torkning av lövkärvar i skogs- och lövlador

Som framkommit var löv väderkänsligt innan det torkat eller halvtorkat. Hö torkade vanligtvis ute och lador tjänade som förvaringsplats medan de för löv i många fall också var torkplats (Fig. 48).

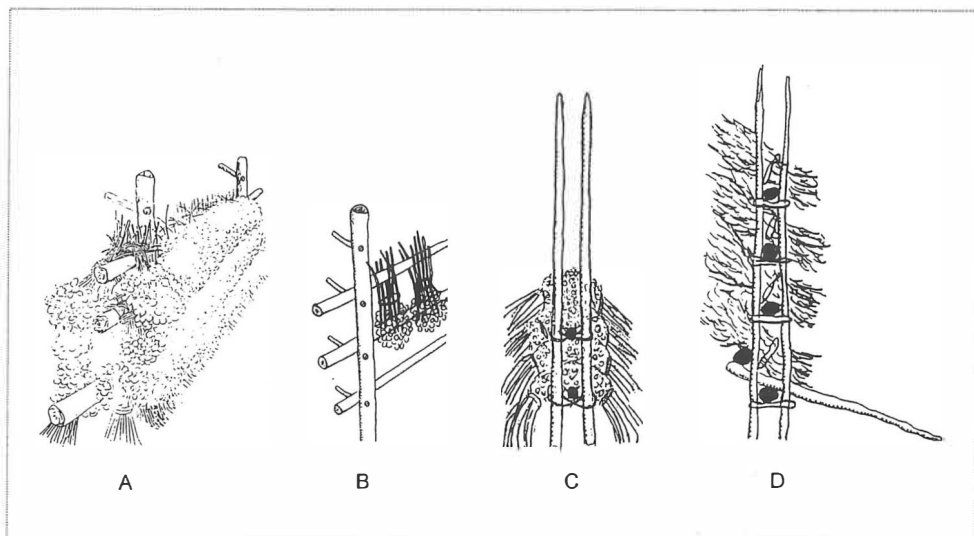
För att kunna torka större mängder löv stacks kärvar in i springorna mellan ladans stockar. När det torkat packades det och mer löv togs in i ladan. T.ex. från Västerbotten berättas: "Lövladorna uppfördes stundom inne i skogen, stundom vid stranden av någon sjö. I senare fallet fraktades lövkärvarna i båt till ladan och torkades där. ... Ladan var med glesa väggar vari kärvarna trycktes in emellan. På så sätt blev ladans mitt tom till dess att en ny lövskörd togs efter slätter. Då placerades de torra kärvarna i mitten och nytt färskt löv sattes i väggarnas springor."⁶⁷⁰

Enligt flera svar har löv- eller skogsladan för torkning av kärvar inretts med glest satta stänger som gick tvärs över ladan i flera våningar. När kärvarna torkat togs en ny omgång in i ladan.⁶⁷¹ T.ex. från Jämtland berättas: "Stundom insattes stänger i ladorna, kärvarnas grovändar stöttes in i varandra två och två, och hängdes så över stången, en kärve på varje sida, ned brutna."⁶⁷²

Enligt ett svar från Medelpad fanns det lador med särskilda hål i väggarna i vilka stänger sköts in och på vilka lövkärvar hängdes till torkning.⁶⁷³ I Hälsingland finns dylika lador kvar som enligt personer på orten använts för löv.⁶⁷⁴

Ladan kunde också vara inredd med fasta golv i våningar som i höjd var avpassade för stående kärvar. Från Hälsingland berättas: "De ha haft torkhus i skogen för löv, 'skåle'. Det var små hus med två å tre golv och även väggar, men någon stock i dessa var borta. ... Torkhusen var i så många våningar för att kunna torka så mycket löv som möjligt under samma tak. Men det är bara omkring 1 meter högt i varje våning."⁶⁷⁵

Till svaren kompletterande information finns i "Hushålslexicon" från år 1769 av Carl Carleson. Han beskrivs hur en enkel lada för torkning av lövkärvar på bästa sätt skulle byggas. Där man avsåg att ha ladans väggar skulle stolpar parvis slås ned i marken med 12 alnars avstånd. Överst på stolparna inhuggas långstockar och även tvärgående bandstockar. Taket skulle täckas med slänor och halm och väggarna med gärdsel.⁶⁷⁶

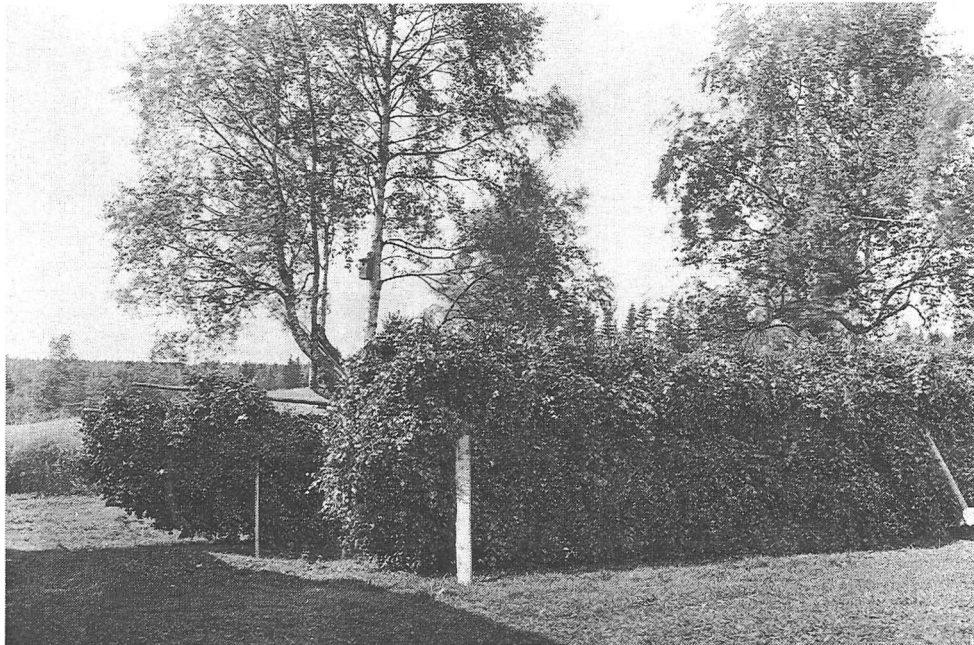
Figur 49A-E. Principskisser för hur lövkärvar hängts upp i lövhässjor med horisontella stänger. A/ Kärvar parvis kopplade i kviständorna och vilande på stängen och det underliggande varvet kärvar. Saknades hässjebänk stabiliserades det understa varvet ibland med kärvar som ställts med kviständarna mot marken (NM, 705, Vrm). B/ Kärvar hängda enskilt genom att lövändarna trycks in i stängen (kombinerades med A). C/ Kärvar parvis kopplade i lövändarna och vilande på stängen och det underliggande varvet kärvar. Det nedersta varvets kviständar vilar mot marken (ULMA, 2854:2, Sm). D/ Kärvar lagda på stängen horisontellt och vilande mot det underliggande varvet kärvar. Det understa varvet hållas upp av en s.k. hässjebänk med minst två stänger (ULMA, 5824, Hsl). E/ Enligt D men med kärvarnas lövändar lagda med växlande riktning (ej avbildad).

Benämningen lövlada förekommer i den tidigare nämnda kungörelsen om lövbrytning från år 1764. Innehållet i den stöder ovan skisserade användning och funktionella konstruktion av löv- och skogslador: ”På en del orter i riket brukas ock särskilde löflador med glesa väggar, hwarest löfwet genast, utan at thet torkas i solskinnet, inlägges, dels på sätt, som anförts är, dels ock på stänger, hwarftals ifrån golfwet til taket, hwilket senare bör wara wäl förwardt för dropp.”⁶⁷⁷

Hässjor

När mycket löv skulle torkas har det ofta satts i hässja. I några svar benämns den för gälle eller lövgälle. Frågelistan har frågat efter konstruktionen och beskrivningarna är fler och mer detaljerade än för torkning av löv i lador. De omnämns i ca 70 procent av svaren med spridning över hela området som täcks av svaren.⁶⁷⁸ De kan ha varit vanligare eftersom många svar är korta och ofullständiga.

Hässjor uppfördes, 1/ vid gården för löv som transporterats dit färskt, 2/ invid lada på eller nära lövbrott, 3/ på lövbrott överallt där inte lador fanns. Detta exemplifieras med följande citat: ”Man gjorde vanligen lass hässjor vid gården strax intill förvaringsplatsen så att man kunde snabbt ta in sen det var torrt.” (okänd ort)⁶⁷⁹ ”Häsarna hade man alltid stående vid ladan.” (Värmland)⁶⁸⁰ ”Inom byarna eller eljest där stora

Figur 50. Lövhässjor uppförda nära gården (sommarhässjor). Kärvarna har hängts parvis kopplade över stängerna genom att kviständarna har tryckt in i varandra i v-formad vinkel. I bakgrunden två tidigare hamlade björkar. Hornsjön, Gräsmarks socken i Värmland. Foto Gösta Berg 1928. NM.

lövbrott förekommo långt från by användes uteslutande s.k. gällningsmetoden.” (Östergötland)⁶⁸¹ ”Det vanligaste sättet var att hässja lövet vid lövtaget.” (Lappland).⁶⁸²

I hässjor var lövet till stor del bärgat eftersom det inte tog allvarligt skada under perioder med sämre väder. Sättandet av hässjor och stackar krävde dock noggrannhet och omdöme och utfördes i regel av män med erfarenhet av detta.⁶⁸³ Sattes kärvarna in blöta eller ojämnt så att de inte luftades eller att regnvatten inte rann av började lövet att mögla. Regn- eller daggblöta kärvar måste förtorkas. Från Lappland berättas: ”Tog man löv i regnväder, kunde man ej hässja det omedelbart efter att det var taget i kärvar, utan nu måste man resa upp kärvarna mot buske- och trädstammar eller hänga dem i toppen på avkvistade buskar.”⁶⁸⁴ En slarvigt satt hässja riskerade också att blåsa ned eller att lövet blåste av kvistarna. Enligt ett svar från Västergötland ville man ogärna sätta löv i hässja eftersom det ofta förstördes av väder och vind.⁶⁸⁵

Från svaren och fotografier kan två huvudtyper av hässjor urskiljas. Jag har valt att benämna dem sommar- respektive vinterhässja.⁶⁸⁶ Den principiella skillnaden var att sommarhässjan användes för att torka löv, medan vinterhässjan också syftade till att förvara löv sedan det torkat. I många svar är det oklart om båda typerna brukats i socknen eftersom utförandet inte närmare beskrivs eller hur länge kärvarna var i hässjan. Vinterhässjan uppfördes på två olika sätt, en typ med horisontella stänger, som i sommarhässjan, och en med vertikala krakar som kärvar snesats på.

Principerna för hur kärvar hängdes upp i hässjor med horisontella stänger sammanfattas i figur 49. Till viss del kombinerades de olika sätten i samma hässja.

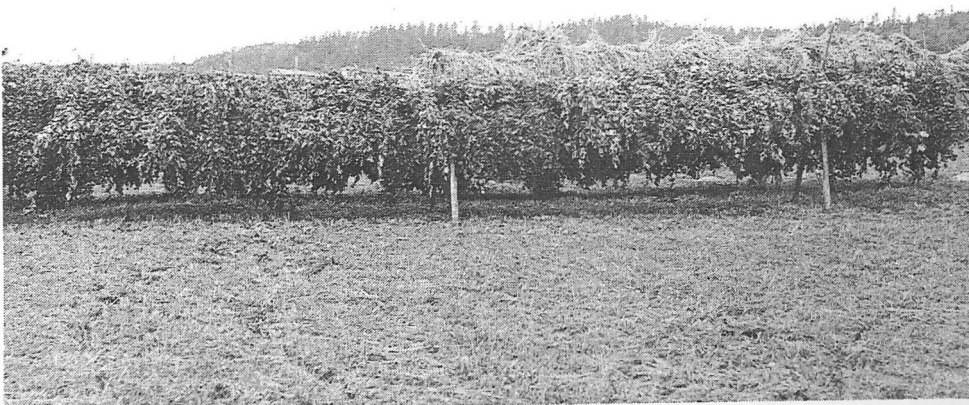
Sommarhässja

Till skillnad från vinterhässjor uppfördes sommarhässjor ofta nära gården eller en lada. I ett svar från Östergötland uppges att de också uppfördes inomhus på loggolv.⁶⁸⁷ De byggdes i regel upp fristående från marken. Ofta användes vanliga eller lätt modifierade höhässjor (Fig. 50 och 51). I andra fall var de mer anpassade för lövkärvar (Fig. 52 och 53). När lövbrytning utfördes före slåtter och efter att höet bärgats användes tomma höhässjor för löv även om konstruktionen inte var optimerad för detta ändamål.⁶⁸⁸

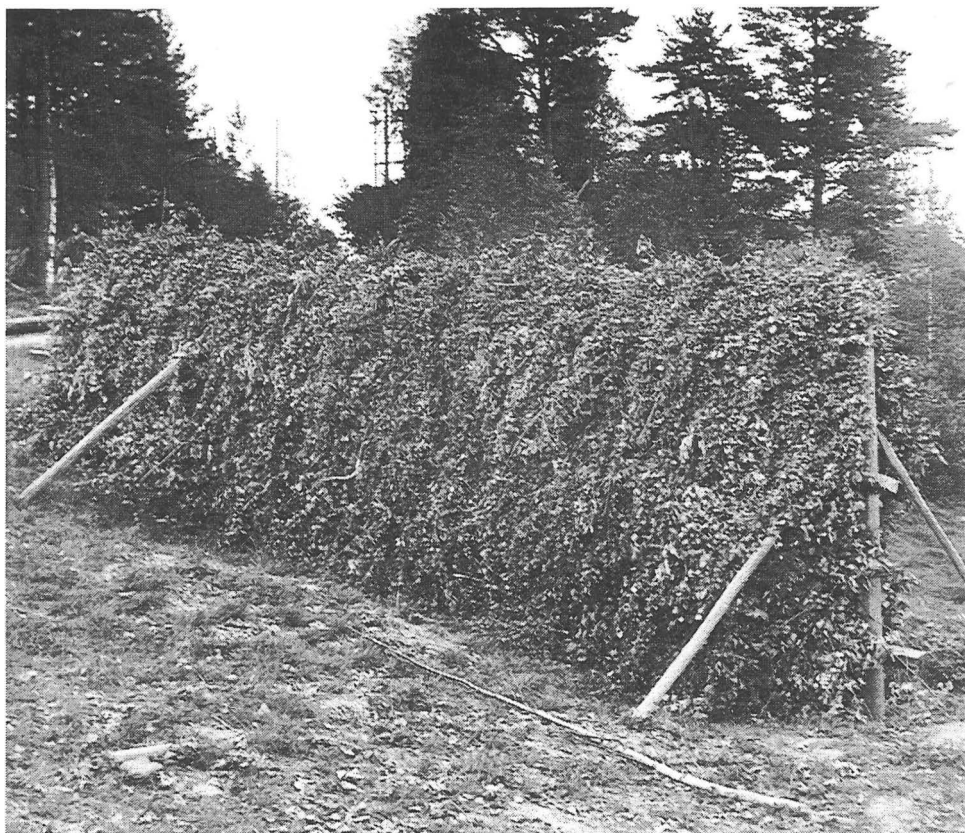
Ofta var hässjan tillverkad i förväg av barkat, torrt, äldre virke. Lövhässjor lät man ibland stå kvar ute så länge de höll. De som tillverkades av dvärgvuxna granar höll i flera decennier.⁶⁸⁹ Om det inte tillverkats i förväg användes obarkat färskt virke från lövbrottet (Fig. 53).⁶⁹⁰ Kåda och blöt färsk ved riskerade dock att förstöra delar av lövskörden och undveks om möjligt i hässjan.

Hässjan uppfördes genom att stolpar slogs ned i marken på några meters avstånd. Mellan dessa sattes ca 3-6 horisontella stänger (hank, rör).⁶⁹¹ Stängerna fästes på olika sätt; med hak, pinnar eller vidjor. I Jämtland ansåg man dock att vanliga pinnstolpar inte gick att använda för lövkärvar p.g.a. att stängerna lätt halkade av.⁶⁹² På lövbrott i skogen byggdes hässjorna ofta med dubbla stolpar som var förbundna med vidjor och som även bar upp stängerna, se figur 49C-D. Nils Keyland benämnde denna typ av hässja för skogshässja.⁶⁹³

Lövet i kärvarna fick inte komma i kontakt med marken eftersom det då ofta kom att mögla. Därför hade sommarhässjan ibland två eller flera parallella horisontella stänger ett stycke ovan mark som bildade en några dm bred s.k. hässjebänk.⁶⁹⁴ Bänken bar upp och stabiliserade nedersta kärvvarvet som i sin tur de övre varven vilade mot. Från Jämtland sägs: "Lövhässjan hade samma inrättning som höhässjan, utom det, att lövhässjan hade två stänger i botten på c. 3 dm avstånd från varandra till stöd för nedersta kärvvarvet."⁶⁹⁵

Figur 51. Lövhässja uppförd på nyligen skördad vall (sommarhässja). Kärvarna har hängts parvis kopplade över stängerna genom att kviständarna har tryckt in i varandra i v-formad vinkel. Bakom lövhässjan en höhässja. Kåre by, Vene socken i Småland. Foto Sigfrid Leander 1932. NM.

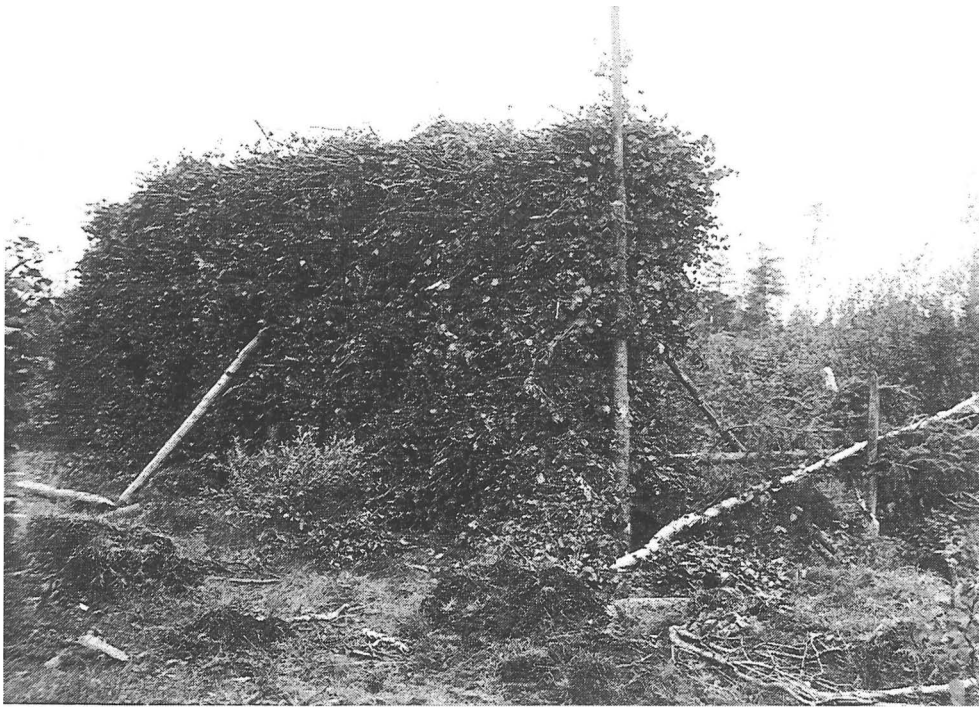

Figur 52. Lövhässja uppförd på eller nära lövtaget (Sommarhässja). Kärvar har lagt parvis kopplade över stängerna genom att kviständarna har tryckt in i varandra i v-formad vinkel. Norrtannflo, Resele socken i Ångermanland. Foto Märta Hedlund. NM.

Genom att borra och slå in pinnar på baksidan av en vanlig pinnhässja för hö åstadkoms en hässjebänk för dubbla stänger. När hässjan var byggd för löv var ibland stänger dubbla genom hela hässjan som i en replövhässja.⁶⁹⁶ Andra sätt att erhålla en hässjebänk var att slå ned klykade stöttor intill hässjan eller placera stenar som bar upp en eller flera stänger.⁶⁹⁷

Sommarhässjan förlängdes allt efter behov genom att ytterligare stolpar lades till (Fig. 51 och 54). För varje ny stolpe skapades ett nytt s.k. hässjegolv.⁶⁹⁸ Utfördes lövbrytning samtidigt med slåtter och lövmängden var liten sattes lövkärvarna i samma hässja som höet.⁶⁹⁹

I hässjor som var gjorda för hö hängdes kärvarna parvis kopplade på stängerna (Fig. 49A, 50, 51 och 52), ibland även omväxlande med enstaka kärvar som trädde över stängen (Fig. 49B).⁷⁰⁰ Från Värmland berättas: "Sedan häsjades dessa på en häsja, alldeles som då man häsjar hö. Man tog ett kärv i vänstra och ett i högra handen och slog ihop rötterna på dem, så att den ena roten trängde in i den andra, sedan hängde man dem över röret. Så hängdes det ena paret efter det andra längs hela rörlängden."⁷⁰¹ Lövet i kärvarna kom således att hänga på båda sidor om stängerna.

Figur 53. Lövhässja uppförd på ett lövtag med hyggeslik vegetation (sommarhässja). Mellan störrar som slagits ned i marken vilar kärvar på enkla horisontella stänger och mot varandra. Kärkvistarnas lövändar är riktade mot den solexponerade sidan. Det nedersta varvet kärvar vilar på dubbla stänger som hålls upp av en speciell konstruktion som utgörs av de liggande stammarna i bildens högra del; konstruktion se figur 49D. På långsidorna lutande störrar som stadgar upp hässjan. Kaunisvaara by, Pajala socken i Norrbotten. Foto J. Granlund 1933. NM.

Beroende på avståndet mellan rören lades ett eller två varv kärvar kopplade i par på varje stång.

När hässjebänk saknades bestod nedersta varvet ibland av lövkärvar stående på marken med lövändarna upp mot kärvarna som hängde på nedersta stängen.⁷⁰² (Fig. 49A). Alternativt kopplades alla kärvar parvis i lövändan så att kviständarna riktades ut från hässjan och de nedersta varvets kviständar vilade mot marken (Fig. 49C).⁷⁰³

Kärvarna sattes också enskilt, horisontellt, med lövändan mot solsidan eller med omväxlade riktning över stängen. När en stång var full lades ny stång ovan på så att de undre kärvarna klämdes fast. Det nedersta varvet krävde en hässjebänk eftersom kärvarna vilade mot varandra (Fig. 49D och 53). Denna uppsättning tillämpades ofta när hässjan byggdes upp på lövbrotten med material från lövtäkten och avståndet mellan stängerna bättre anpassats för kärvar. Det översta varvet har dock ofta bestått av kopplade kärvar.⁷⁰⁴ Kärvarna sattes också olika beroende på vädret. Från Västmanland meddelas att vid vackert väder kunde hela hässjan sättas med kopplade kärvar – s.k. dubbelhässja – annars bara taklövet.⁷⁰⁵

Alla lövsorter hanterats på likartat sätt, dock framgår att de tidigare nämnda känsliga sorterna, al och asp, ibland hanterades annorlunda. Andersson och Wennerström framhåller att allöv lätt möglade i hässja och därför helst skulle torkas under tak.⁷⁰⁶ Ett svar från Östergötland nämner att asplöv inte hässjades därför att grenarna var styva och lövet lätt svartnade.⁷⁰⁷ I Ångermanland kopplades askkärvar inte i par – de hängdes enskilt med lövet vänt mot solen eftersom de annars lätt möglade.⁷⁰⁸

För att få sommarhässjan mer väderbeständig har ibland översta kärvvarvet försetts med ett särskilt taklöv av särskilt lövtäta kärvar eller försatts med en täckning av granris (Fig. 54). Det säkrades ibland med ovanpå liggande stänger. Från Jämtland berättas: ”I hässjan ilades tvänne varv kärvar på varje stång horisontellt, men på översta stången endast ett varv och en stång lades längs över detta översta varv som utgjorde tak, samt en stång tvärsöver, så att kärvarna icke skulle blåsa av.”⁷⁰⁹

Så snart kärvarna i sommarhässjan torkat packades det i foderhus och lador eller sattes i stack. Från Värmland berättas: ”Man lät aldrig sådan hässja stå ute länge ty om regn kom på hässjan sedan lövet torkat så blev det mindervärdigt.”⁷¹⁰

Antalet kärvar i hässjor av olika typer redovisas i tabell 6. Eftersom sommarhässjan i många fall förlängdes med fler hässjegolv varierade antalet kärvar i en hässja mycket, vilket bidragit till att uppgifterna är få.

Figur 54. Lövhässa med täckning av granris. Lima socken i Dalarna. Foto Branders 1916. NM.

Vinterhässja

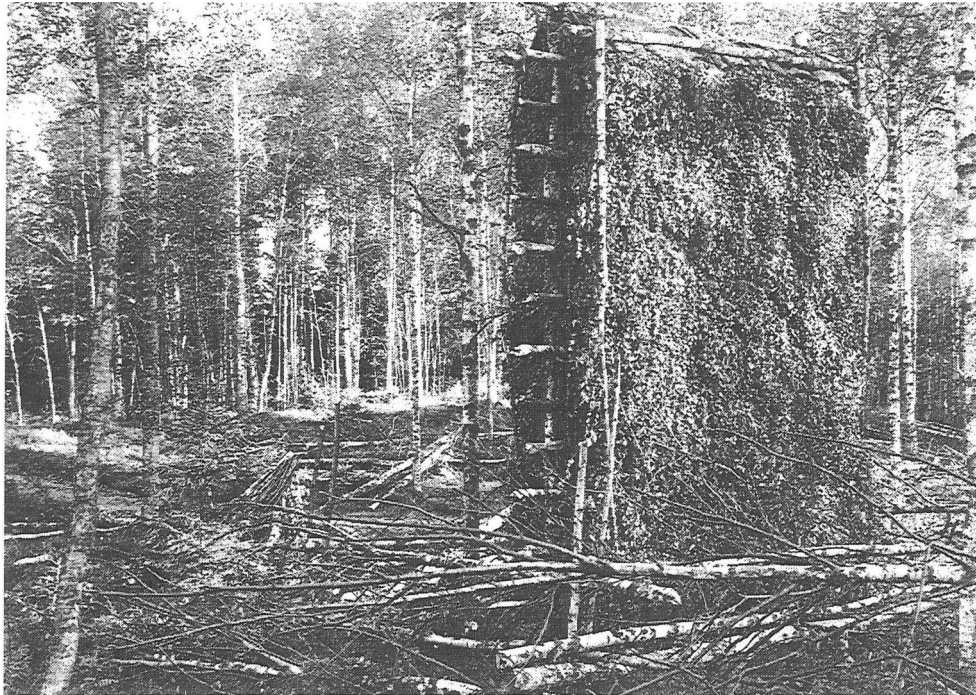
Av svaren att döma användes vinterhässjor i varierande omfattning i skogs- och mellanbygder över hela Sverige. De uppfördes ofta mellan två levande träd på lövbrott i skogen. Träden valdes ut redan medan tälten pågick. Avståndet skulle motsvara den brutna mängden löv i närheten.⁷¹¹ Fanns inte två träd på lämpligt avstånd från varandra kunde ett av träden ersättas med en stolpe. I Östergötland valdes i första hand lövträd som senare avsågs att fällas eller användas som hamlingsträd.⁷¹² Vinterhässjor har av svaren och av fotografier att döma uppförts vindskyddat, men på ett sådan sätt att sol och vinddrag nådde hässjan (Fig. 55-59).⁷¹³ Eftersom vinterhässjan i många fall stod ute till första snön kunde man inte ha kärvar vilande mot marken. Därför var de alltid inrättade med någon form av hässjebänk på varierande höjd från marken. Vinterhässjorna användes ibland under flera år, men man fick då bära lövet längre sträckor.⁷¹⁴ Hässjor med horisontella stänger är den typ som beskrivs eller antyds i flest svar.⁷¹⁵

Horisontella stänger

Vinterhässjan med horisontella stänger uppfördes ibland från marken som en sommarhässja (skogshässja) med enkla eller dubbla stölar förbundna med vidjeband, men försågs med en bättre taktäckning.⁷¹⁶ När hässjan byggdes mellan två träd kunde avståndet mellan dessa vara upp till 10 m (Fig. 55-56).⁷¹⁷ Skulle hässjan göras stor utplaceras vid behov ett löst vertikalt stöd mellan träden. Vinterhässjan hade i regel betydligt fler stänger på höjden än sommarhässjan, upp till 20 st.⁷¹⁸ Svaren och fotografier tyder på att 8-15 st var ett vanligt antal.⁷¹⁹

Arbetet började med att de två utvalda träden underkvistades.⁷²⁰ Till stänger användes ofta obarkade granar från platsen, men kunde också vara tallar, björkar, torrakor eller medhavda äldre begagnande torkade stänger. För att stängerna inte skulle böja sig användes i Lappland helst gran och tall. I brist på sådana användes björk.⁷²¹ Stängerna hölls uppe på olika sätt. Man slog kilar in i träden med hjälp av yxa eller så borrar man i träden och pinnar slogs in i hålen.⁷²² Stänger sattes också i större uthuggna hack eller knöts fast i träden med tvinnade lövvidjor som sattes i mindre hack eller över lämpliga grenfästen.⁷²³ I endast ett svar uppges att stängerna spikades fast i träden.⁷²⁴ Avståndet mellan stängerna avpassades så att ett eller två varv kärvar fick plats. Vid två varv kärvar på varje stång var det ca 40 cm.⁷²⁵ I stället för att fästa stängerna direkt i träden har lösa stolpar placerats mot träden, s.k. kranar eller krånglor (Fig. 56). De kunde vara tillverkade i förväg eller på platsen. Från Ångermanland berättas: "Man klöv ett lämpligt träd i två halvö, och gjorde hak däri, så uppbrute de dessa stolpar vid två på lämpligt avstånd från varandra stående träd. Band så fast stolparna vid träden med grova björkvidjor och så skötes in hässje troer i haken, så var hässjan färdig."⁷²⁶ Kranar tillverkades också genom att hål borrarades och pinnar slogs in i fällda och kvistade mindre granar.⁷²⁷

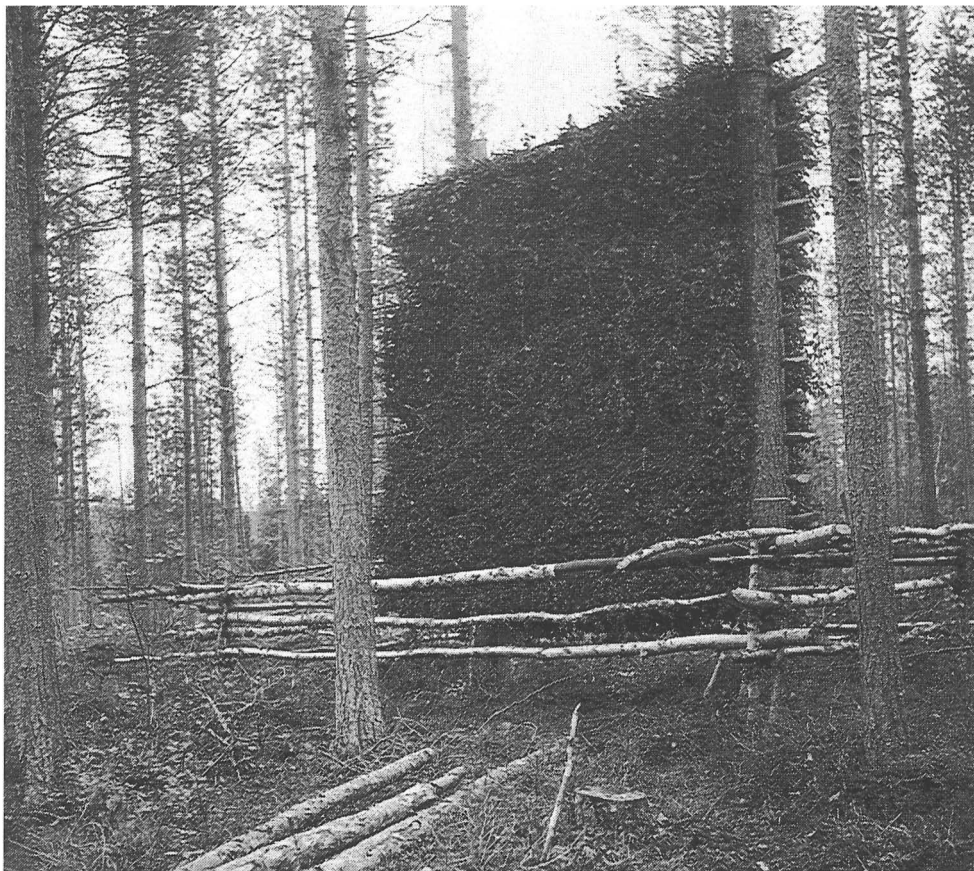
Nederst på hässjan mellan träden sattes 2-3 horisontella och parallella stänger som bildade hässjebänk.⁷²⁸ De bars upp av klykade pålar som slogs ned i marken.⁷²⁹ Från Lappland berättas: "Hässjebänk gjordes genom att klyade s.k. kubbar slogs ned i marken intill hässjestolparna (träden) och över dessa lades en stång parallellt med nedersta stången i hässjan med ca en halv alns avstånd dem emellan."⁷³⁰

Figur 55. Lövhässa uppförd på lövbrottet (vinterhässa). Den ca 6 m höga 3 m breda hässjan är uppförd med två levande björkar som stolpar. Elva horisontella stänger har spikats fast. Kärvarna har placerats på stängerna parvis kopplade med lövänderna riktade utåt och snett nedåt. Taket består av näver som hålls på plats av stänger. Hässjan skyddas av ett enkelt gärdsel av de fällda avkvistade träden. Askersunds socken i Närke. Foto Mårten Sjöbeck 1934. LUB.

Hässjan byggdes och fylldes med kärvar successivt nedifrån och upp. Kärvar skickades upp med hjälp av en käpp till en person som satt gränsle över stängen som skulle fyllas.⁷³¹ Från Lappland uppges att man hade s.k. lövkrokar eller lövtjugor i olika längder för att nå upp i höga hässjor.⁷³² På stängerna placerades ett eller två varv kärvar, varefter de säkrades med en ny horisontell stång, osv. Kärvarna sattes parvis kopplade i kviständan och med lövänderna riktade ut från hässjan eller enkla med lövänderna riktad mot solsidan eller med växelvis riktning (Fig. 49D-E).⁷³³ Från Dalarna meddelas att de ibland sattes parvis kopplade i lövänderna med kviständerna riktade ut från hässjan (Fig. 49C).⁷³⁴ Det hade fördelen att lövet blev mindre åtkomligt för viltet.

Vinterhässjans taktäckning varierade. Ofta kombinerades flera material: lövkvistar, granris, granbark, näver, halm, bräder (Fig. 55).⁷³⁵ Användes granbark eller näver skulle det helst ha tagits redan under savtiden.⁷³⁶ Ofta ingick lövkvistar och granris i täckningen. När lövkvistar användes täcktes det översta kärvlagret med ett flera dm tjockt lager särskilt utvalda lövruskor s.k. täck- eller taklöv, ofta allöv.⁷³⁷ Från Hälsingland uppges att särskilda kärvar användes som var dubbelt större och särskilt hårt hopbundna. De sårades i toppändan och ställdes gränsle över översta stängen.⁷³⁸ Taket säkrades med liggande stänger och eventuellt också av längre stammar från marken

Figur 56. Lövhässja uppförd i skogen på eller nära lövtaget (vinterhässja). Den är uppbyggd mellan två barrträd på vilka bundits fast två krånglor med uttag för horisontella stänger. Runt hässjan har ett gärdsel byggts upp till skydd för viltet, förmodligen med virke från lövtäkten. Från åtminstone en björkstam har näver tagits tillvara. Hirvijärvi by, Övertorneå socken i Norrbotten. Foto J. Granlund 1933. NM.

som syftade till att stabilisera betesskydda hässjan. När takläggningen var klar kvistades träden så högt upp som möjligt eller så högs toppen av (Fig. 55).

I Norrland var ibland hässjebänken ca 2 m ovanför marken för att vilt och boskap inte skulle nå upp till lövet.⁷³⁹ T.ex. från Ångermanland sägs: ”De var särskilt höga så att elgen inte kom åt dem. De kunde vara högre än en mansperson innan man hässjade upp något.”⁷⁴⁰ I Svealand och Götaland var hässjebänken belägen ca en halv meter ovanför marken. Bidragande till skillnaden i utförande kan var ett mindre snödjup och det lägre betestrycket från vilt i södra jämfört med norra Sverige. Av fotografier och svarens beskrivningar framgår att man oberoende av hässjans höjd från marken gjorde en hage runt hässjan, ofta av grovriset från täkten, s.k. rishage (Fig. 55 och 56). I Lappland utnyttjade man lövhässjans förmåga att locka till sig viltet. Bland annat sattes en snara i en öppning i hässjans rishage.⁷⁴¹

I en horisontell vinterhässja uppförd mellan två träd varierade antalet kärvar från några hundra till 1600 st (Tab. 6).

Figur 57. Vinterhässja med vertikala stänger uppförd mellan två träd. På ömse sidor träden finns två horisontella torrakor "boke" som hålls upp av björkstammar med klykad förgrening. Mellan de horisontella torrakorna är vertikala "snesar" placerade och på dessa har lövkärvar satts till torkning och förvar. Endast den borte delen av hässjan har fyllts med löv. Arvidsjaur socken i Lappland. Foto E. Brännström 1931. ULMA.

Hur en vinterhässja med horisontella stänger byggdes i Kråksmåla socken i Småland beskrivs detaljerat i ett svar:

"Man utvalde, å slät, jämn, mark två raka, starka björkar på ett avstånd av cirka 7 alnar från varandra. Pinnar 12 till 18 st borrades i starka, torra granstänger 2 till antalet. Pinnarna voro av torr en, hålens vidd i genomsärning 1 1/2 tum. Avståndet mellan pinnarna var 15 till 18 tum. En så förfärdigad stång hette kran. Obs två kranar till varje lövhässja. Kranarna fast bands på 4 ställen vid björkarna med pinnarnas toppändar utåt. Bindmaterialet var grova, starka, vridna (här snodda) björkvidjor. Stängerna var på lövet hängdes var av rånnade berker (barkade björkar). De måste vara torra, så ej sav kom på lövet, då gulnade det och vart fördärvat; därför höggos stängerna tidigt på våren. Man började hässjan med nedersta pinnen när första stängen var inlagd å pinnarna, som vette något uppåt, togs färska kärvar och lades mot varandra med topparna böjda om stängen. Så fortgick till hela stängen var full. När man hunnit ett par stänger från marken måste hässjekarlen grenria stängen, dvs sitta gränsle om stängen. En person stod på marken och räckte hässjearen kärvarna med sännetjuta. Så fortgick arbetet uppåt tills dess blott en stång var kvar. Då frambars stora kärvar alelov. När hässjaren fick kärven löstes den, lövet lades 18 tum tjockt på de senast upphängda björkkärvarna. Sedan lades sista stängen in och pressade hårt mot alelov, som hette täcklöv eller taklöv. Stängen bands vid björkarna med 2 vidjor. Därpå toppades de 2 björkarna med yxa. Därefter sattes en följare (= smal björk) från marken mot pinnarnas toppändar, en vid varje kran. Följarna fastbands upptill med vidjor. Sedan gårdades runt hässjan med fälda avbrutna björkar som teckningen visar, och så var hässjan fullbyggd."⁷⁴²

Vertikala stänger

Vinterhässja med vertikala stänger beskrivs i några svar från norra Svealand och Norrland: Dalarna, Hälsingland, Jämtland, Västerbotten, Norrbotten och Lappland.⁷⁴³ Den byggdes mellan två stamkvistade träd eller höga tallar som saknade kvistar nedtill (Fig. 57-59).

Uppförandet av hässjan började med att två lösa trädstammar placerades horisontellt mellan de två utvalda träden, ofta på en höjd ovan mark så att lövet inte skulle nås av ren och älg.⁷⁴⁴ De hölls uppe av klykade stöttor, se figur 57 och 59. I mellanrummet mellan de horisontella stammarna ställdes stående stänger, s.k. krakar eller snesar. De utgjordes av avkvistade träd, helst torrakor. På stängerna snesades (spetsades) kärvarna så att den nedersta kärven kom att vila mot de horisontellt upphissade stammarna och de följande mot varandra. Från Lappland berättas: "Kärvarna skulle ligga med topparna åt samma håll, helst mot söder, i nödfall mot väster, dels för solens skull, dels för höstregnet, som kommer med östlig eller nordöstlig vind."⁷⁴⁵ I Norrbotten skulle de ligga med växlande riktning.⁷⁴⁶ Hässjan takades med granbark i Dalarna och Hälsingland.⁷⁴⁷ Den vertikala hässjan hade nackdelen att rymma ett mindre antal kärvar än den horisontella typen (Tab. 6).

Hur en vinterhässjan med vertikala stänger uppfördes i Arvidsjaur socken i Lappland beskrivs koncist i ett svar:

"Mellan träden, vanligen furor, varav hässjan bestod, göres "bänka" eller "boke" i ordning. Bordet bestod av två torrfuror, som man letade upp i skogen och vilkas toppdiameter var ca. 4,5-7 tum. Rotändan lättes åt samma håll d.v.s. på var sin sida om

Figur 58. Lövhässja med vertikala stänger under uppbyggnad mellan två träd i skogen vid eller på lövtaget (vinterhässja). Moskosel by, Arvidsjaur socken i Lappland. Foto Gertrud Grenander 1936. NM.

samma träd. Ca 30 cm från ändarna, mitt för trädet, höggs man en urtagning. Denna lades mot trädet så att förskjutning i längdriktning förhindrades. Bänkstockarna, som alltså ligga vågrät mellan träden på var sin sida om dessa uppbäres av 4 kraftiga björkpålar med klykor. Dessa kallades i sin helhet "kluv" eller "stöd". Klyken var en förgrening och vid tillhuggningen tog man 2-2,25 m av den nedanför belägna björkstammen. Stöden lutade så att tyngden höll dem kvar mot bänkarna och trädet. Höjden från marken till boke var ca 1,75-2 m. Bänkstockarna höggos ur även för stödklykan. All urhuggning skedde eftersom de olika delarnas naturliga växt passade i varandra. Mellan bänkstockarna stucks långa påkar "snejsar" ned i marken, omkring 10 st eller så många som lämpligen rymdes mellan träden. Snejsa skulle vara lång, ty den bit av denna, som höjde sig över "boke", utgjorde själva torkställningen för kärvarna. Man tog en kärv, kastade den på snejsspetsen och drog den nedåt mot "loe". Kärven stacks igenom ovanför bandet lades horisontellt och i vinkel mot bänkstockarna varpå kärven vilade. Man fortsatte så till dess snejsen var full; från 7-13 kärvar allt efter deras storlek och snejsarnas höjd, – varpå man övergick till nästa snejs."⁷⁴⁸

Figur 59. Vinterhässja med vertikala stänger som är uppförd mellan två träd vid lövbrottet (vinterhässja). Pajalakyrkby, Pajala socken i Norrbotten. NM.

<i>Sommarhässja</i>	
350	Lappland ¹
ca 100	Norrbottn ²
<i>Vinterhässja</i>	
Horisontella stänger	
325-450	Lappland ³
300-400	Härjedalen ⁴
1000-1200	Hälsingland ⁵
60-80 tjog	Dalarna ⁶
10-20 tjog	Närke ⁷
ca 500	Småland ⁸
flera hundra	Småland ⁹
Vertikala stänger	
60-150	Lappland ¹⁰
150	Hälsingland ¹¹

Tabell 6. Antalet kärvar i sommar- och vinterhässja. Noter se sidan 243.

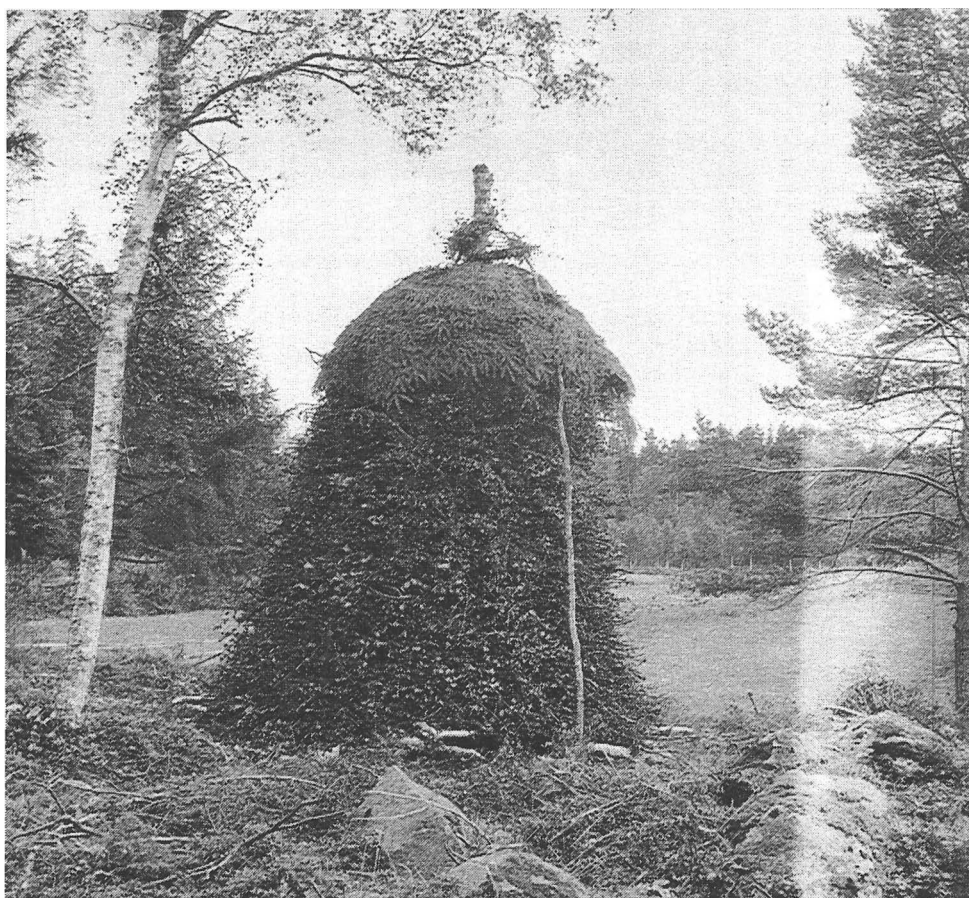
Stack

Stackning skall inte förväxlas med lövkärvar och storlöv som lagts tillfälligt i högar under täkt dagen. I stack sattes löv när tåkten var så omfattande att inte tillräckligt med utrymmen fanns i hus vid gården för torkning och förvaring och/eller i lador på markerna vid lövbrotten.⁷⁴⁹ De benämns ibland för dös och i några svar för lövhjäl.⁷⁵⁰ Exklusive svaren från Åland omnämns stackar i över 70 svar på frågelistan Löv- och mosstäkt, dock inte lika ofta som hässjor.⁷⁵¹ Åtminstone på Åland och i Östergötlands skogsbygder fanns på gårdarna normalt flera stycken varje år.⁷⁵² De kan ha varit mer allmänt förekommande än svaren antyder eftersom frågelistan inte frågar efter stackar.

I Götaland och Svealand valdes för stacken ofta en torr och ljusöppen plats, i regel en mindre höjd (Fig. 60-62).⁷⁵³ För att få stabilitet byggdes de ofta upp kring en nedslagen påle eller ett stamkvistat träd som topphögs för att blåsten inte skulle skaka trädet och göra oreda i stacken (Fig. 60).⁷⁵⁴ Också en kvistrik gran i skogen som underkvistades en bit upp kunde komma i fråga.⁷⁵⁵ För luftväxling och för att hindra att stacken frös fast gjordes en underbyggnad av grenar lagda på marken, ibland flera dm hög (Fig. 60).⁷⁵⁶ I Småland användes också enbuskar för detta ändamål.⁷⁵⁷ Ibland har lövved lags i botten på ett sådant sätt att en släde kunnat föras in under stacken utan att den behövde plockas ned.⁷⁵⁸

På underbyggnaden sattes först några kärvar eller slanor lutande mot varandra, stackträdet eller pålen. På så sätt erhöles den rätta lutningen på efterföljande kärvar och ett luftrum skapades i stackens centrum.⁷⁵⁹ Lutning var viktig för att regnvatten skulle rinna av. Stacken byggdes sedan upp av förtorkade eller torra kärvar i koncentriskt varv med kviständar riktade utåt och snett nedåt.

När stacken sattes var en man placerad på toppen och på marken fanns en medhjälpare som kastade eller räckte upp kärvar med hjälp av en flera meter lång s.k.

Figur 60. Lövstack uppförd intill ett åkerfält. Stacken är uppbyggd på marken på korsvis lagda lösa klena trädstammar runt en björk. Kärvarnas kviständar är riktade ut från stacken och övre 1/4-delen är täkt med granris. Björken har efter att stacken byggts färdig topphuggits. En klen björkstam fäster med en tvinnad ögla i stackens topp och vilar mot stackens sida. I Bakgrunden, till höger om stacken på andra sidan åkerfältet, framskymtar många hamlade träd. Norra Vi socken i Östergötland. Foto O. Ekberg 1930. NM.

stacktjyva (Fig. 65).⁷⁶⁰ Kärvarna fick inte placeras eller packas så att luftväxling hindrades. Vid behov sattes därför enstaka kärvar på tvären.⁷⁶¹ Från Östergötland berättas: "Det var särskilda stäckakarlar som var vana vid detta arbete. Det beräknade tre man, när man stäckte större stackar, en som lade kärvarna till rätta i cirklar runt omkring stacken, en som gav upp, först med händerna och slutligen stäckakarlen. Det lades löv i en rundal ikring stacken så det var bara att gå runt och följa efter den som skulle ge upp. Det hade med sig lövtjugor i fyra, fem, sex olika längder eftersom stacken vart hög till."⁷⁶²

För att regnvatten skulle avledas till sidan lades ibland kärvarna så att stackens diameter ökade och sedan mot toppen snabbt avsmalnade (Fig. 62). I andra fall gjordes stacken så att den avsmalnade redan från marken och därmed fick ett mer konformigt utseende (Fig. 61).⁷⁶³ Beroende på stackens form lades olika stora tak-

Figur 61. Lövstack uppförd vid ängslada. Kärvarna är lagda med lutning med kviständarna riktade ut från stacken. I centrum finns förmodligen en i marken nedslagen påle. Stackens topp är klädd med lövkärvar. Råbäcken, Östmarks socken i Värmland. Foto Nils Keyland 1916. NM

Figur 62. Lövstack med taktäckning av granris. Stacken stabiliseras av fällda avkvistade björkar från lövtäkten. Slätthögs socken i Småland. 1931. LUF.

täckningar för vilket användes granris, granbark, näver, torv och/eller lövkärvar som ofta tagits för detta ändamål (Fig. 60-62).⁷⁶⁴ Det senare skulle helst vara mång- och storbladiga kvistar av en lövsort som inte skrumpnade eller föll sönder, ofta valdes allöv.⁷⁶⁵ Taktäckningen säkrades ibland med jordtorvor och käppar som stacks in i stacken. För att öka hela stackens stabilitet och underlätta för läggaren att ta sig ned fästes i stackträdet stänger eller trädstammar som fick vila mot stackens sidor (Fig. 60 och 62).⁷⁶⁶

Alla lövsorter stackades.⁷⁶⁷ En sagesman i Småland uppger dock att asplöv inte gärna sattes i stack för att det drog åt sig allt regn.⁷⁶⁸ I Östergötland ansåg man att det inte gick att stacka asp- och björklöv tillsammans – det blev ”stackbränt” – därför sattes asplövet för sig inne i stacken.⁷⁶⁹

Genom att de vassa kviständarna var riktade utåt från stacken var lövet inte lättåtkomligt för vilt eller husdjur. I södra Sverige var förmodligen risken mindre att stacken skulle raseras eftersom kronhjort och älgar var få och renar saknades. Om stackar uppfördes i skogen uppfördes ibland ett enkelt gärdsel av lövveden.

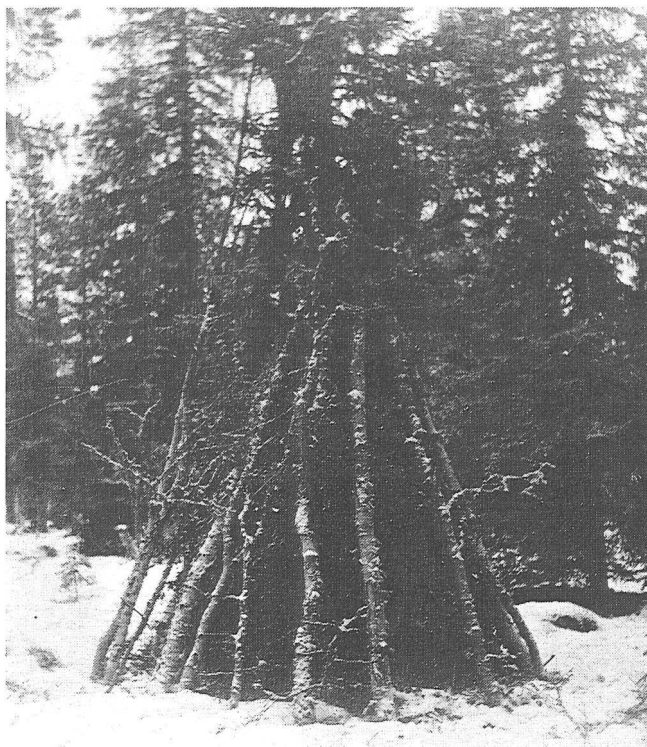
Hur en stack uppfördes i Hägerstads socken i Östergötland beskrivs i ett svar:

”Den förlades nära intill, på någon upphöjd plats, och började med fyra kärvar som ställdes tillsammans till en mittpelare. Omkring denna lades sedan kärvarna i ring intill varandra med bromändarna inåt och med stark lutning utåt. Man talade här liksom vid sädens inläggning om stäl, varför första ringen eller omgången kallades bottenstäl. På denna lades vidare stäl efter stäl, varvid stacken långsamt skulle vidgas upp till 2/3 delar av höjden och sedan mera hastigt avsmalna mot toppen. Därmed vanns den fördelen, att regn och smältvatten från toppen ej följde efter hela sidan utan föll av vid utvidgningen, som tjänstgjorde såsom takfot. Vid stacksättningen bars lövet från gälarna på hävlan, densamma som användes vid höbärgningen. Toppen täcktes omsorgsfullt först med fyra stora lövkärvar, särskilt gjorda hårtill och som bands samman och delade ut åt sidorna, och vidare med ett tjockt lager av granris och sist med tunna jordtorvor vilka fasthölls vid riset med instuckna trädpinnar. Denna täckning fick formen av en spetskullig hatt.”⁷⁷⁰

Små stackar

I svar från övre Norrland beskrivs mindre stackar som uppfördes skyddat under en tät gran eller tall, men även fristående eller kring en i marken nedslagen påle (Fig. 63 och 64).⁷⁷¹ Också i svar från Åland beskrivs relativt små stackar som ibland uppfördes fristående eller mellan stammarna av en stubbskottshuggen albuske.⁷⁷²

De små stackarna i Norrland hade ett konformigt utseende som förstärktes av att många stammar ställdes lutande mot stacken till skydd mot väder och vilt. I Lappland underkvistades en utvald gran på lövbrottet till ca 2,5 meters höjd varefter grankvistarna sattes under stacken som byggdes upp av 60 kärvar kring trädet med kronan som skyddande tak (Fig. 64).⁷⁷³ I ett svar beskrivs det mer detaljerat: ”Denna gjordes så, att man lade några stammar kors och tvärs omkring ett lämpligt träd eller hög stubbe och ställde kärvarna upp och ner, snett lutande mot stammen runt hela densamma, varv på varv, högre och högre, så att lövstacken liknade en liten kåta, konformig. Utanpå alla kärvarna ställdes avkvistade björkstammar som stöd och skydd mot starka vindar. Som regel fick lövstacken stå kvar tills det blev vinter och möjlighet att på snöföre med häst och skrinna frakta hem kärvarna.”⁷⁷⁴

Figur 63. Lövstack uppförd intill en skyddande gran. Den koniskt lagda stacken skyddas av trädstammar, förmodligen från lövtäkten. V. Ribbraur, Arjeplog socken i Lappland. Foto Edvin Brännström 1932. NM.

Storlövsstackar

Även storlöv stackades. Dock saknas i svaren detaljerade beskrivningar för hur detta gick till. Fotografier visar att de uppfördes på liknade sätt som andra stackar; fristående eller under en gran. Kvistarna sattes i stacken enstaka eller bundna till kärvar med kviständan riktade utåt och nedåt.⁷⁷⁵ (Fig. 65). Från Härjedalen berättas: ”Två till tre meter långa björkar höggos ned och lades i högar om tre till fem stycken och sammanbundos i rot och toppänden till kärvar, som lades i en stack. En stack bestod av tjugo kärvar, vilket var ett hästlass. Man brukade göra aderton till tjugo stackar per gård.”⁷⁷⁶ Enligt ett annat svar från Härjedalen var kärvarna 3-4 alnar långa och det gick ca 30 st s.k. stackkärvar på ett vinterlass, vilket motsvarade 100 vanliga kärvar.⁷⁷⁷

Stackarnas storlek

Beroende på mängden kärvar i närheten, men kanske också efter hur torra kärvarna var när stacken sattes, byggdes stackarna olika stora. Enligt ett svar från Småland fördelades kärvarna varje år på 6 stackar.⁷⁷⁸ I den åländska skärgården ”glimmade” holmarna på hösten av en mängd stackar, de största var s.k. 15 tjogs (kärvar) stackar och de minsta 3 tjogs stackar.⁷⁷⁹

Figur 64. Lövstack uppförd under en stor gran. Överst i bilden ses den underkvistade granen och från den en utstickande stump av en kapad gren. Därunder vidtar den koniskt lagda stacken som byggts upp från marken. Stacken har täckts med gran- och lövkvistar samt med lutande klenare björkstammar från lövtäkten. Storsjöns socken i Härjedalen. Foto J. Öster 1936. NM.

Som framgått bestod stackar endast av ett koncentriskt varv kärvar. Det innebär att diametern på stacken var ca 2-3 meter när kärvarna var av vanlig storlek. Om kärvarna lades med viss förskjutning i förhållande till varandra kan stacken kanske varit 1 meter vidare och också rymt fler kärvar. I svar från Värmland och Småland uppges stackens diameter i botten vara 2-2,5 meter, respektive 2-3 meter med en höjd av 3-6 meter.⁷⁸⁰ På Åland hade 10 tjogs (kärvar) stackar en diameter i botten av 2-3 meter.⁷⁸¹ Av fotografier och svar att döma har stackens höjd ofta varit 4-5 meter. De uppgifter som finns om antalet kärvar i stackar redovisas i tabell 7. Stora stackar bestod av 1600 kärvar. Konformiga stackar i Norrland byggda med vanliga kärvar innehöll ca 50-100 kärvar, kanske upp till 150 st.

Figur 65. Lövstack under uppbyggnad. Den består av större grenar och trädtoppar som inte bundits till kärvar (storlöv). Kvinnan till höger drar fram grenar till stacken. Mannen som sätter stacken är placerad på dess topp. I bakgrunden ses lövbrottet som huvudsakligen består av glasbjörk. Grenar och toppar samt skott från stubbar har brutits. Området utgör förmodligen en äng som av gräsväxten att döma inte har slagits detta år. Till vänster i bilden ses bl.a. en klen björk som topphuggits för 1-2 år sedan, varefter nya grenar växt ut. Kumlinge socken på Åland. ÅM.

<i>Kärvar/stack</i>	<i>Landskap</i>	<i>Kommentar</i>
50	Lappland ¹	Beräknades för en stack.
60	Lappland ²	Stack under gran.
50-100	Härjedalen ³	En stack uppges vara ett stort hästlass.
20-30 tjog	Östergötland ⁴	Stackens storlek varierade.
40-50 tjog	Östergötland ⁵	Upp till detta antal i stack.
80 tjog	Östergötland ⁶	
ca 50 tjog	Småland ⁷	
3-15 tjog	Åland	Varierade
20	Härjedalen ⁸	Storlövskärvar, 2-3 m långa.
30	Härjedalen ⁹	Storlövskärvar, 3-4 aln långa.

Tabell 7. Antalet kärvar i en lövstack. Noter se sidan 243.

Utfodring

Fodergivning

Omvårdnaden av husdjuren – förutom häst – var sysslor som ofta utfördes av kvinnor och barn eller av pigor och drängar om sådana fanns att tillgå. I svaren beskrivs utfodringen kort och i ett mindre antal svar.

Om lövet inte redan från början fanns i ladugården togs det in från foderhus eller stackar eller hämtades i lass från utmarkerna efter tillgång på utrymme hemma. Som vid all utfodring anpassas tarmflora efter foderstaten, vilket sker successivt över någon veckas tid. Djuren behövde därför vid installning vänjas vid lövfoder om dieten skulle övergå till en med stor andel löv.

Djuren åt upp finare kvistar; getter åt grövre kvistar än får och gnagde även av barken på grenar och stammar på storlöv. Om ko, får och häst lämnade kvar löv och finkvistar i kärven gavs de till getter om sådana fanns på gården.⁷⁸²

Kvistlöv gavs på följande sätt: 1/ torrt i kärvar eller som lösa kvistar, 2/ upphackat, 3/ upphettat i vatten. Av svaren att döma gavs kvistlöv ofta torrt.

Till fåren kastades eller lades kärvarna in i kätten efter att man lättat på bandet. I Västmanland satte man kärvar i en koklave som hängdes upp.⁷⁸³ Flera svar nämner att man i fårkätten hade en krok på väggen eller en stör på golvet som kärvarna spetsades.⁷⁸⁴ Från Småland berättas: ”Man antingen lade kärvarna lösa i fårkätten eller och hade man en fast stör i dess mitt på vilket lövkärven trädde.”⁷⁸⁵ I ett annat svar från Småland beskrivs detta närmare: ”I fårkättens mitt, var en stör upprest, dess översta ända var spetsig, på denna stör nedsattes kärven och fåren samlades kring kärven och åto av lövet. Då kärven avbetats togs den bort från stören och kastades utom ladugårdsdörren. Fåren ryckte oftast sönder kärvarnas bandkvistar då de åto och ryckte i kärvens kvistar. Dessa kvistar som spredos över hela kätten, samlades man upp.”⁷⁸⁶ I vissa fall var kätten inrättad med ett fack där kärvarna sattes. Från Ångermanland berättas: ”Fåren voro alltid plaserade i en binge ‘kätte’, får Kätte, der de fick gå omhvarandra men framför kätten var satt en bräda på kant, som bildade krubba, kallad får eta, längs kättens frambalk, var en öppning hvarigenom fåren trädde hufvudet, och kunde äta ur åtan.”⁷⁸⁷

Får och getter var mycket förtjusta i löv. När får på Åland åt hö och de hörde prasslade löv övergav de höet och inväntade lövet som sedan konsumerades med rasande fart.⁷⁸⁸

Nästan alla svar som beskriver utfodring med kvistlöv nämner att hästar skulle ha asplöv,⁷⁸⁹ men de fick även annat löv.⁷⁹⁰ Från Småland sägs: ”Asplövet var ett gott foder för hästarna, vilka åto upp både löv och kvistar.”⁷⁹¹ Kärvarna sattes hela och torra intill dricksvattnet.⁷⁹² I krubborna hade man ibland s.k. rimme (spjälör) som kunde lyftas upp och ned. På så sätt begränsades spridning av ris i stallen.⁷⁹³ I Uppland hackades ibland lövkvistar tillsammans med hö och halm som sedan gavs hästar och kor.⁷⁹⁴

Till skillnad från får, get och häst, hade nötkreatur svårare att äta lövkärvar.⁷⁹⁵ De var dock mycket förtjusta i fodret och tuggade sönder fingertjocka kvistar.⁷⁹⁶ Serverades asklöv övergav de snabbt höet och åt först upp lövet.⁷⁹⁷ Utfodring med mycket kvistlöv kunde medföra att de fick skador på tänderna och fick svårt att äta hö. Av denna anledning var det en fördel att utfodra med lövkvistar som skördats på sen-

sommaren som hade mer förvedade och spröda kvistar. Från Lappland berättas: ”Man tog blott bort bandet av lövkärvarna och lade sedan lövriset åt kon i båset och åt fåren och getterna. Korna åto ej blott upp löven utan även kvistarna, så att det lämnades kvar bara korta kviststubbar att samla ihop, och bära undan ur båset. Men då korna åto sådant löv, som var kvistat före slåttanden, blevo de ‘särtant’, fingo såriga tänder av de sega kvistarna, så att de hade svårt för att kunna äta hö.”⁷⁹⁸ Bidragande till att man inte gav kor stora mängder lövkärvar var också att de skapade små kvistfragment som var svåra att samla upp.⁷⁹⁹

Endast i enstaka svar uppges att man tillredde en sörpa på kvistlöv.⁸⁰⁰ I Norrbotten kokade man upphackade alkärvar.⁸⁰¹ I Dalarna gnuggade man sönder allövkvistar som sedan upphettades i vatten och blandades med grovt mjöl.⁸⁰² Som tidigare nämnts var det inte ovanligt att man repade eller konglade löv från lövkvistar för att bereda en sörpa som gavs till kor.

Fodervärde

Sagesmännen betraktade kvistlöv – i likhet med replöv – som ett bra foder. Det framgår bl.a. av följande citat: ”Hästar som stod på stall fick bättre hull om de dagligen utfodrades med löv.” (Dalarna)⁸⁰³ ”Att ge hästen ett aspetjarva i sin krubba var mycket vanligt och ansågs som ett kraftigt foder. ... Och det blev tjuckare flöt då korna fingo löv, än då de blott fingo hö och halm.” (Västergötland)⁸⁰⁴ ”Det var rent som ett kraftfoder de dänn lövet, så när ma slutet med det, synt e strax. Dom bå mjälke minner och gav blåar mjälk.” (Jämtland)⁸⁰⁵ ”Fick tackorna inte löv, så gav de litet mjölk och lammungarna blev små och magra.” (Västergötland).⁸⁰⁶

Flera svar nämner att djuren fick fin hårväxt om de utfodrades med löv,⁸⁰⁷ bl.a. fick hästar finare hårrem.⁸⁰⁸ Från Lappland sägs: ”Man var ivrig att anskaffa rikligt av löv åt fåren, ty när dessa fingo äta löv i riklig mängd, växte deras ull lång och blev mjuk och vågig.”⁸⁰⁹ Allöv ansågs i Småland vara särskilt bra färfoder därför att djuren med detta foder inte tappade ullen fram på vårsidan.⁸¹⁰

Medicinska aspekter

Hästar skulle enligt flera svar ha asplöv också av medicinska skäl. Lövet har små taggar som när djuren tuggar på det befriar tänderna från beläggningar och därmed uppkomsten av tandsten och tandlossning.⁸¹¹ Även vid begynnande tandlossning var det verksamt. Från Västmanland berättas: ”Asplöv gav man hästarna när de hade blodsvall i munnen. Då små taggar som sitter på asplövet stack då hål på det uppsvällda tandköttet så att blodet gick ut, och de blevo bra – utan någon operation.”⁸¹²

Utfodring med allöv uppges i flera svar vara bra för att motverka parasiter i lunga och lever hos får.⁸¹³ Det skulle ges när djuren togs in om hösten och under förvintern. I Småland bekämpade man loppor med löv. Klibbiga allöv ströddes ut i ladugårdarna.⁸¹⁴

Fördelning på djurslag

Vilka djur som fick löv och hur mycket varierade mellan gårdar. Eftersom lövkärvar var ett sämre foder än bra hårdvallshö och kraftfoder fick djur som var särskilt värdefulla mindre eller inget kvistlöv.⁸¹⁵ I första hand gavs kvistlöv till får och getter

och på många gårdar också till hästar. Till kor och svin gavs lövkärvar i regel som en mindre del av fodret eller inte alls. I vilken omfattning andra djur än får och getter utfodrats med löv tycks ha varit beroende på gårdens förutsättningar. Var tillgången på hö och halm dålig fick hästar och nötkreatur mer löv. Inget svar säger att det endast gavs till kor och hästar eller att får och getter bara fick löv ibland.

I några svar beskrivs den relativa fördelningen av lövfoder på djurslagen, vilket exemplifieras med följande citat: ”Det gick i stor utsträckning till får och getter men även till korna.” (Ångermanland)⁸¹⁶ ”Man använde lövet företrädesvis att utfodra fåren med, därnäst gav man hästarna. Nötkreaturen fick minst av det. Där man höll sig med getter, fodrade man huvudsakligen med löv. Dessa åto upp både lövet och barken.” (Värmland)⁸¹⁷ ”Björklöv var under äldre tider fårens huvudfoder under vintern och asplövet var en viktig beståndsdel i hästarnas stallfoder. Var tillgången god, som den merendels var i den egentliga skogsbygden, fingo också nötkreaturen sin del av lövfodret.” (Östergötland)⁸¹⁸ ”Löv användes ännu allmänt i Arjeplog som foder åt kor, men framförallt får och getter.” (Lappland).⁸¹⁹

För att få en uppfattning om hur omfattande lövtäkten kan ha varit är det av intresse att känna till hur stor andel av fodret som normalt utgjorde löv och med vilken andel löv i fodret som djurslagen maximalt kunde födas på. Det framgår av svaren att får och getter på en del gårdar utfodrades med endast löv. T.ex. från Småland berättas: ”Där som man hade många får, blev det att hösta tusentals kärvar. Fåren skulle nämligen leva hela vintern på endast löv och ingenting annat.”⁸²⁰ Flera svar uppger dock att de även fick annat foder än löv. T.ex. uppges från Östergötland att de även fick ”lite hö”.⁸²¹ Från Värmland berättas: ”Man har haft mycket får i dessa bygder förr i tiden. Dessa ha fått livnärt sig av löv på vintern. Något litet fint hö ha de kunnat få till hjälpen.”⁸²² I ett annat svar från Värmland sägs: ”Fåren föddes mest med löv och ljung om vintern.”⁸²³ I Hälsingland ansåg man att ju mer löv man kunde ge får och getter desto bättre. De skulle dock aldrig födas enbart på löv.⁸²⁴ En sagesman från Småland uppger att mängden lövfoder till ett får var beroende på om man hade havrehalm att lägga till lövfodret.⁸²⁵ På Åland fick fåren ofta mer löv än hö. I fyra svar preciseras andelen löv under senare tid (efter ca 1930) till ca 1/2 till nästan 1/1 av foderstaten.⁸²⁶ Utegångsfåren på Fårö utfodrades i början av 1900-talet normalt med 80-125 kg hö och 8 tjog lövkärvar.⁸²⁷ Kvistlöv utgjorde såldes ca 2/3 av utgångsfårens vinterfoder. Svaren sammantaget kan tolkas som att får och getter på en del gårdar i skogsbygder utfodrades endast med löv, men att det var huvudfoder på de flesta gårdar.⁸²⁸

Andelen löv i hästarnas foderstat varierade mycket. På en del gårdar fick de inget löv på andra utgjorde asplöv en mindre del av fodret. Mer sällan utgjorde det huvudfoder.

För nötkreatur var kvistlöv ett komplement till hö och halm, sällan huvudfoder. Enligt en uppteckning var det regel att kor fick löv i Jämtland.⁸²⁹ Andel kvistlöv i fodret preciseras endast i en uppteckning. I Västerbotten tog man så mycket löv att det kunde tänkas räcka till hälften av kornas foder. Det var förmodligen betydligt mer än på de flesta orter.⁸³⁰

Uppgifterna om andelen löv i fodret skall ses mot bakgrund av att löv i varierande omfattning på gårdarna ersatts med hö och halm före och under den tidsperiod som fångas av svaren.

Kärvar per dag

Behov av lövfoder för vintern beräknades enligt flera svar efter antalet får eller getter som skulle födas över vintern, vilket visar att mycket av lövet gavs dessa djur. För att föda en get åtgick lika mycket löv som för ett får.⁸³¹ Den beräknade eller förbrukade mängden lövfoder varierade efter andelen löv i foderstaten, stallningsperiodens längd, men också beroende på i vilken omfattning man lät djuren svälta under vintern. Att fåren sägs tappa ullen och var skalliga fram på vårsidan tyder på svältfödning eller vitaminbrist. I svar från Småland uppges att fåren togs in i oktober och släpptes ut i maj, dvs vinterfoder behövdes för ca 200 dagar.⁸³² Stallperioden varierade mellan åren beroende på väder och fodertillgång. Enligt räkenskaper från kungsgårdar utfodrades djuren på 1500-talet i Götaland och Svealand normalt under 28 veckor. I de södra landskapen ned till 22 veckor.⁸³³ I Halland var på 1820-talet kreatursvakter anställda i 25-30 veckor.⁸³⁴

I svaren finns endast en uppgift om hur mycket en kärve vägde. På Åland vägde en färsk kärve 5-10 kg.⁸³⁵ Med beaktande av uppgifter i litteraturen kan en torr ”normal” kärve med en diameter på drygt 20 cm vid bandet, uppskattas väga ca 3 kg, varav ca hälften konsumerades av djuren.⁸³⁶ Löven i en torkad kärve utgjorde 35-50 procent av kärvens vikt.⁸³⁷ Hur mycket de åt av kärven varierade med fodertillgång och kvistarnas sort och grad av förvedning.

Enligt svaren beräknades för vinters behov för varje får eller get 100-300 kärvar, på några orter fler kärvar. I Norrland förbrukades ytterligare ca 100-300 kärvar.⁸³⁸ Lövskörden varierade med höskörden. T.ex. i Hälsingland tog man normalt 300 kärvar per får, men vid dåliga höår 500-600 kärvar per får. Det tyder på att andelen löv i foderstaten på orten normalt utgjorde drygt 50 procent.⁸³⁹ För en ko beräknades i Lappland 100 kärvar och en opreciserad mängd replöv.⁸⁴⁰

I svaren finns några uppgifter om hur många kärvar man under vintern gav per dag. Få uppgifter finns för nötdjur och häst, se tabell 8. Får uppges ha utfodrats med 1-5 kärvar per dag, ofta gavs 1-2 kärvar per dag fördelade på fodergivning morgon och kväll. Eftersom kärvarna var olika stora är uppgifterna inte helt jämförbara med varandra.

Enligt kemiska analyser och beräkningar av fodervärde motsvarar 100 kg torrt replöv 45 foderenheter (fe) och 100 kg kvistlöv 18 fe.⁸⁴¹ En 3 kg kärve motsvarar således ca 0,5 fe.⁸⁴² En tacka behöver som underhållsfoder för att inte minska i vikt ca 0,5 fe, under dräktighet ca 0,7 fe, och under digivning ca 1,0 fe per dag.⁸⁴³ Eftersom storleken på kärvarna skiftade, smältbarheten var beroende av tanninhalten och lövet i varierande grad försämrades innan det bärgats, kan en fodergivning med endast löv antas ha omfattat från 1,5 normalstora kärvar eller flera mindre per får och dygn. Mängden kärvar som gavs per dygn överensstämmer i stort med antalet som beräknades åtgå under en vinter.

Får- och fänaris

Ris som återstod efter att djuren ätit löv, finkvistar och bark, benämndes bl.a. för färris, fänaris, getris, kratt, lövris, lövkärvsris.⁸⁴⁴ På Gotland benämndes det lambgrainar och i Västergötland för smalriskärv eller om kärven var sönderbruten, smalris.⁸⁴⁵ Färris är den vanligast benämningen även då riset kom från getter, hästar, kor och svin.

<i>Kärvar/dygn</i>	<i>Landskap</i>	<i>Kommentar</i>
Får		
0,5	Halland ¹	2 kärvar per 4 får + hö.
1	Halland ²	Per dygn.
1	Västergötland ³	
1	Värmland ⁴	Så länge det räckte.
1	Småland ⁵	
1	Småland ⁶	
1	Åland ⁷	
1-2	Småland ⁸	
1-2	Värmland ⁹	
2	Värmland ¹⁰	Fåren vanligen ett par kärvar dagligen.
2	Norrbottnen ¹¹	Tillägg av ungefär lika stor mängd hö.
4	Småland ¹²	Två kärvar morgon och kväll.
5	Norrbottnen ¹³	
Får och get		
2	Småland	En kärve morgon och kväll.
1	Dalarna ¹⁴	
1	Dalarna ¹⁵	En kärve en gång per dag.
Nöt		
1	Härjedalen ¹⁶	
2	Småland ¹⁷	En kärve vid två tillfällen.
Häst		
1	Värmland ¹⁸	Varje kväll en kärve.
1	Småland ¹⁹	Till natten en kärve.
1	Småland ²⁰	En asplövkärve varje morgon.

Tabell 8. Uppgifter i frågelistssvar om antalet kärvar som givits dagligen till får, get, nöt och häst. Noter se sidan 243.

För inte ansamlas och smutsas togs riset dagligen bort från djuren. Det kastades i en hög i ett hörn av ladugården eller strax utanför på backen.⁸⁴⁶ T.ex. från Uppland sägs: ”Det hörde till de dagliga vintergöromålen i lagård, att gå i fårkätten och plocka upp riset.”⁸⁴⁷ I början av 1900-talet låg högar med fårris utanför de flesta ladugårdar i den uppländska skärgården och förmodligen utanför de flesta fårhållande gårdar på 1800-talet i Sverige och på Åland.⁸⁴⁸

Att man risade ut hade två orsaker, dels ville man använda riset för andra ändamål, dels blev gödseln mycket svår att bryta ut på våren och sprida på åkrarna om riset låg kvar. Risade man inte ut dagligen, utan först på våren med gödseln, kunde kättens golv byggas upp med en meter eller mer med fårris och dynga.⁸⁴⁹

Under vinterhalvåret samlades till kvällarna gårdsfolket runt den öppna vitkalkade eldstaden som enda ljuskälla. Av flera svar framgår att fårriset användes som belysningsbränsle och även den s.k. lövveden.⁸⁵⁰ När fårriset användes i spisen gav det ett gult ljus. Från Uppland sägs: ”Det var den fördelen att det blev så ljust i stugorna då de eldade med fårris.”⁸⁵¹ Ljuset möjliggjorde kvällsarbete, bl.a. hemslojd av olika slag; ullspinning, spånad, nätbindning, etc.⁸⁵² Riset var lätt att bryta till lämplig

längd men hade nackdelen att ge ifrån ett ljus som hade kort varaktigt. Det medförde att man nästan kontinuerligt måste mata på med nytt ris, ett arbete som ofta utfördes av barn.⁸⁵³

Från senare delen av 1800-talet kom brännljor i mer allmänt bruk, först rovolja, sedan hampolja och från 1880-talet amerikansk fotogen och bensin. När inte ljuset från eldstaden längre behövdes byggdes vedspisar om eller kompletterades med järnspisar som hade bättre bränsleekonomi. Fårriset användes dock framgent i spisar som upptädningsbränsle och vid beredning av sörpor.⁸⁵⁴ Detta innebar att fårriset förlorande i betydelse och på många gårdar blev ett avfall.

Askan från fårriset och lövveden användes enligt flera svar som gödselmedel. Ris som inte förbrukades i spisarna samlades i hög för att på våren eldas upp på åkern vid påsk- eller valborgsmässoafton. Från t.ex. Blekinge berättas: "Fårris - som ej gick åt vid eldningen i spisen, kördes en del ut på åkrarna och brände för att ta askan som växtnäring vid sådd av säd efteråt."⁸⁵⁵ Och från Ångermanland sägs: "Kvistren af såväl kärflöf som afskalad rönn, samlades i en hög som kallades 'kvistkas' som på våren fördes ut på en åkerteg och brändes upp och på brandtomten, sattes roffrö."⁸⁵⁶

I några svar från Götaland uppges att fårris också hackades upp i skärkistor eller med yxa för att användas till strö i ladugårdar, förmodligen därför att tillgången på annat strö i dessa trakter var begränsad. Hur man tog till vara fårriset varierade inom en och samma socken i Småland; på en del gårdar hackades allt till strö, på andra hackades finare delar till strö medan grova bitar eldades i öppna spisen. Dessutom fanns det bönder i socknen som förbrukade allt i spisen eller i en våreld på åkern.⁸⁵⁷

Hamling, trädfällning och stubbskottshuggning

Träd och buskar har en stor betydelse för att konstituera biotoper. Till trädens bark, ved, rötter och håligheter är hundratals arter knutna med varierande grad av specialisering till olika trädarter. Träden är även av betydelse för markens struktur och kemi och därmed för fält- och markskiktens arter.

Tidigare jordbrukargenerationers styrning av vegetationen genom markanvändningen är tydlig när man jämför vegetationen innanför med den utanför en gammal inägomarks gräns.

Lövtäkt bidrog till att forma odlingslandskapet. Det fick olika utseende beroende på vilka sätt de olika trädarterna exploaterades. Lövträd av de mest uppskattade sorterna fanns sällan i tillräcklig mängd inom ägorna eller inom bekvämt transportavstånd. När täkten var omfattande bröts och repades mer eller mindre alla arter och mest löv togs från de vanligaste trädslagen på orten. I det följande skall jag försöka beskriva på vilka sätt träden har exploaterats för kvistlövtäkt. Frågelistan har dessvärre inte inriktat sina frågeställningar på detta, dvs om stora eller små träd nyttjades och om olika sorter behandlats på skilda sätt. I flera svar nämns att träd fälldes, i några att de toppades (hamlades) och att skott höggs från stubbar.⁸⁵⁸

Hamling

Att hugga av grenar utan att träd fälls är en metod som enligt svaren främst använts vid kvistlövtäkt. Detta benämns hamling i äldre hushållningsskrifter och i riksspråk. Lokalt har brukarna ofta använt andra benämningar, bl.a. klappa, kolla, kuppa, snäsa, styva, stäcka, toppa, tulla, ärva. På Gotland säger man att träden klappas och på Åland att de ärvas eller stäcks.

Ofta började hamlingen med att stora delar kronan på ett ungt träd (stam $\varnothing$ ca 4–12 cm) höggs av på en sådan höjd att betesdjuren inte nådde upp till utväxande kvistar. Därefter höggs vart 3–6:te år alla eller nästan alla grenar. De hade då hunnit växa till ca 1,5–4 m längd.⁸⁵⁹ Ibland hamlades träden med något längre intervall om markerna var magra och/eller träden var gamla.⁸⁶⁰ Träden fälldes när lövproduktionen minskade.

I arkivens bildsamlingar finns flera fotografier som visar pågående hamlingsbruk. Några återges i figur 67–72.⁸⁶¹ Fotografier och spår efter hamling på träd visar att höjden på vilket träden topphöggs varierade mycket, också inom samma lövbrott.⁸⁶² Högre upp hamlade träd sköt ofta skott från stammen sidor och inte bara i trädets topp (Fig. 69, 71 och 74B).

Ett medelstort hamlat träd gav vid varje tillfälle uppskattningsvis ca 5 – 10 kärvar. Ett större solitärt hamlat träd på bördig mark gav ca 15 – 20 kärvar. Upp till 50 kärvar kunde erhållas om man fällde en stor ohamlad, särskilt lövrik asp.⁸⁶³ Årsringar visar att hamlingen medförde att trädens stamtillväxt kraftigt hämmades medan gren-tillväxten gynnades. Hamling har i vissa fall medfört att stammen är relativt klen trots att träden är flera hundra år gammalt.⁸⁶⁴

Trädarter tål hårdhänt hamling olika väl.⁸⁶⁵ I ett svar från Åland uppges att det var en konst att hamla alar så att de sköt rikligt med skott. Helst skulle 50 cm långa grenar lämnas kvar i kronan ifrån vilka de nya skotten erhöles.⁸⁶⁶ Enligt svaren, spår

Figur 66. Alträd hamlas ”stäcks”. Aspkil, Kumlinge socken på Åland. Foto H. Renlund 1947. FMK 143:147.

Figur 67. Hamlade askar i slätteräng. Skotten är 1-2 åriga. Ringamåla socken i Blekinge. Foto Mårten Sjöbeck 1929. LUB.

Figur 68. Hamlade askar i Västerås by, Svinhult socken i Östergötland. Foto O. Ekberg. NM.

Figur 69. Hamlade askar med årsskott. Till vänster i bilden stubbskottshuggen hassel. Västergötland. Foto Mårten Sjöbeck 1932. LUB.

Figur 70. Hamlade askar och kanske även enstaka almar och lönnar. Kråksjö by, Ljuder socken i Småland. Träden är hamlade för ca 4 år sedan. Foto O. Thaning. NM.

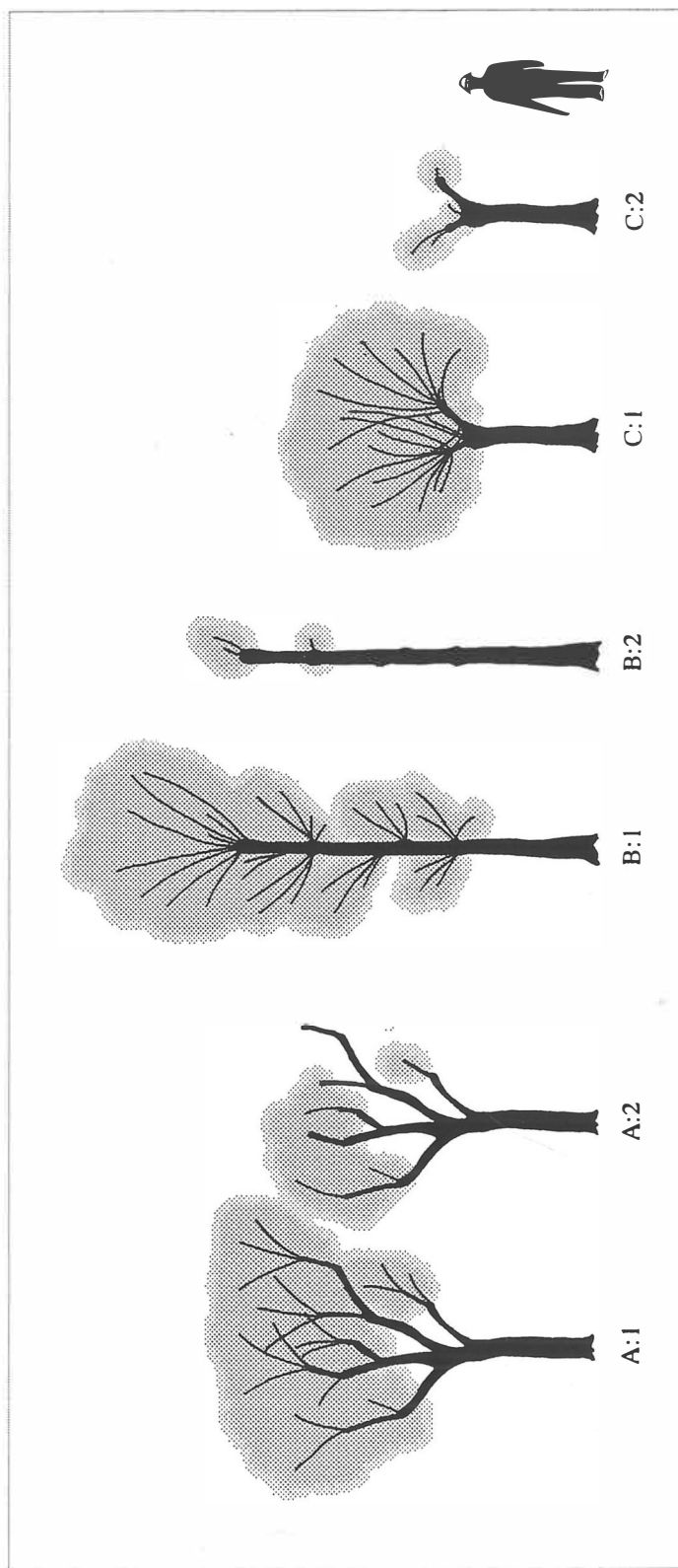
Figur 71. I Småland hamlade askar och lindar med 1-3 åriga skott. Foto Lorenz Bolin. Efter Bolin 1956.

Figur 72. En försommarbild från Sörevik i Döderhult socken, Småland. I förgrunden till höger ses hamlade askar på vilka löven ännu inte slagit ut. Till vänster hamlade almar (?) med gröna ettåriga skott. Observera att de kläna träden i förgrunden och intill stängslet har beskurets från marken. I bakgrunden, bakom åkermarken, en ängsbacke med en mängd hamlade askar. Foto Mårten Sjöbeck 1942.

Figur 73. Övergivna hamlade björkar i Bjärka-Säby i Östergötland. Från Sernander 1925.

Figur 74A-C. Schematisk framställning av olika sätt att hamla träd: 1= före hamling, 2= efter hamling. De avbildade träden har flera gånger hamlats vart 3-8 år. A/ Extensivt hamlat träd. Kvistar huggs av på olika ställen i kronan, inkl toppgrenar. Ofta lämnas flera lövbärande kvistar kvar på trädets. Metoden har främst tillämpats på känsliga arter på mager mark; al, asp, björk. B/ Hamlat träd som topphuggs på hög höjd och sidogrenar huggs av (sidohamling utan topp). Metoden ofta tillämpad på alm och ask. Även metoden att endast sidogrenar huggs och ej toppen, har praktiserats (sidohamling med topp). C/ Hamlat träd som topphuggs på låg höjd (ca 1,5-3 m), (topphamling). Metoden ofta tillämpad på ask, al, björk, lind, lönn, sälg, m.fl. Se även Slotte 1993.

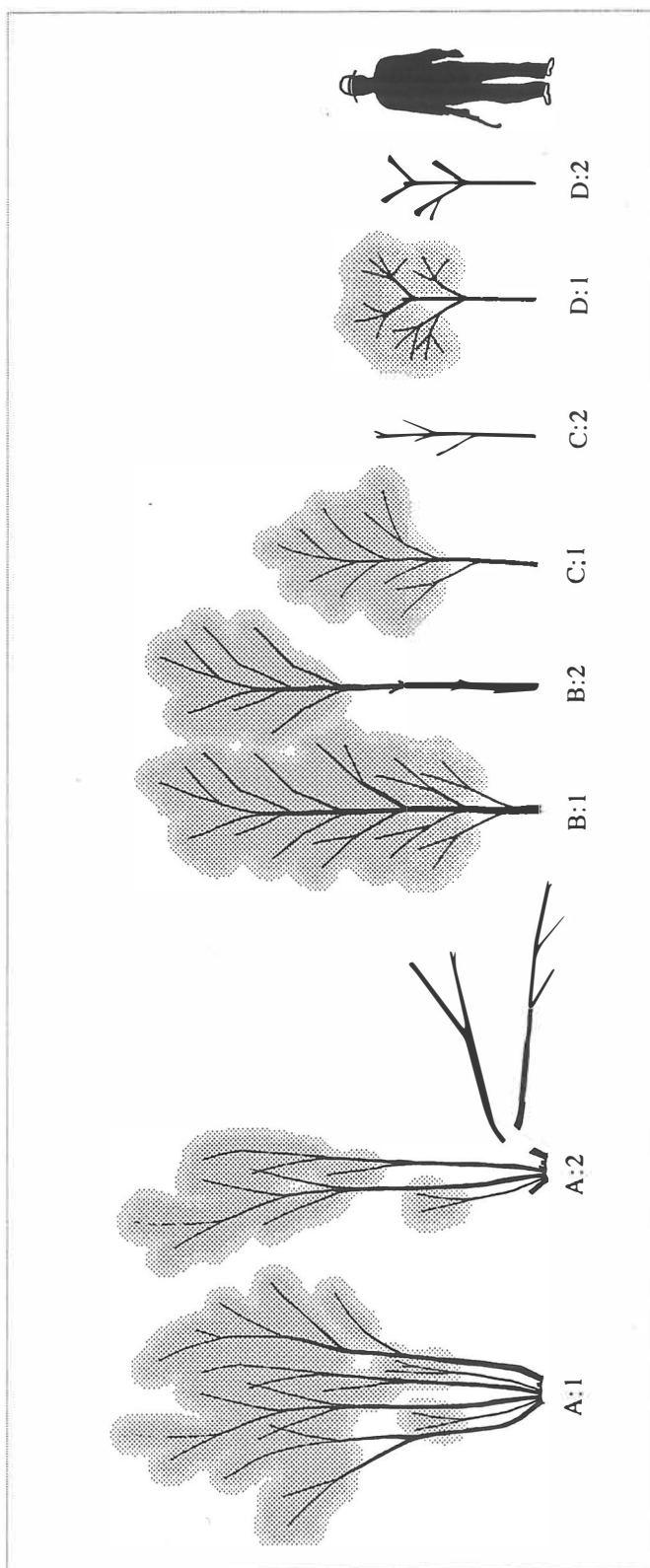
efter hamling på träd och äldre fotografier utfördes hamlingen också med olika intensitet. Alm, ask, avenbok, lind, lönn, pil och sälg topphögs ofta radikalt och beskars hårt tätt intill stammen med några års mellanrum. Al, asp och björk kunde behandlas på samma sätt, men beskars ibland extensivt med längre tidsintervall. Endast merparten av alla lövbärande grenar i kronan högs bort, även asymmetriskt.⁸⁶⁷ I figur 74 illustreras några sätt att hamla träd som med flytande övergångar kan särskiljas.

Av svar från Östergötland, Västergötland och Småland framgår att traditionen att hamla träd vid lövtäkt generellt sett minskade från mitten av 1800-talet och kanske redan tidigare.⁸⁶⁸ T.ex. från Västergötland berättas: "För en mansålder sedan var det gott om gamla topphuggna björkar, aspar, rönnar, askar och lönnar vid varje gård, ja, vad de förstnämnda beträffar även långt ut i skogs- och hagmarkerna."⁸⁶⁹ Från Småland sägs: "Före laga skiftets genomförande här i början på 1860-talet tillämpade man vid detta arbete den gamla seden att topphugga i stället för nedhugga träden. ... Ännu för 10-20 år tillbaka fanns det åtskilliga gamla och ärevördiga björkar, som under 1800-talets förra hälft varit topphuggna och avkvistade."⁸⁷⁰ (Fig. 73) Liknade budskap ges i några svar från Östergötland. T.ex. sägs: "I början av 1860-talet fanns, säger en av sagesmännen, knappast någon ordentlig björk i skogsbygdens lövängar utan endast gamla 'hammelstubbar', på vilka man under flera tiotal år tagit rika lövskördar."⁸⁷¹

Beskärning av små träd

I figur 76 har sammanställts några citat från svaren som beskriver hur man tagit kvistlöv från träd i olika delar av Sverige, främst citat som beskriver hur det tagits utan att träd fällts. Beskrivningar av detta är genomgående korta och man nämner endast i enstaka svar att olika träddarter behandlats på skilda sätt. Svaren ger delvis nya uppgifter om hur träden utnyttjades vid lövbrytning. Flera svar – även från Norrland – säger att skott skars av småträd så långt man nådde. Ibland högs toppen av eller så böjdes träd ned och toppgrenarna skar av (Fig. 72). Vid lövbrytning utnyttjades således också småträd och buskar som inte fälldes. Småträden beskars ibland mer eller mindre återkommande så att de blev allt mer lövrika, se figur 33. I figur 75 illustreras några sätt att från marken hugga eller skära av kvistar utan att träd fälls.

Eftersom hamlade träd i mängder inte är kända från övre Norrland är det oväntat att man nämner att man skar av kvistar från ej fällda träd och även topphugger träd.⁸⁷² Sagesmännen benämner inte detta för hamling eller med någon annan term med samma innebörd. I ett svar sägs att träden toppas för att markägare senare skulle kunna ta tillvara veden. Svarens beskrivningar gör att det är svårare att definiera vad som är hamling och ett hamlat träd. Det finns dock skillnader mellan de i södra Sverige hamlade träden och beskärning av unga småträd och buskar. Vid hamling klättrade en person upp i medelstora eller stora träd. Det medförde att utväxande grenar ofta högs av ganska nära huvudstammen. I ett svar från Småland framgår att man skilde på de två metoderna. Beskärning av buskar och småträd från marken benämndes skatta. Att hamla träd för att kupa.⁸⁷³

Figur 75A-D. Schematisk framställning av några sätt att från marken bryta löv från små och medelstora träd: 1 = före brytning, 2 = efter brytning. A/ Större skott från stubbe fälls och mindre skärs av. Metoden kan tillämpas återkommande på nya skott från stubben (stubbskottsbruk). B/ Träd underkvistas så långt som lövtagaren når. C/ Kvistar skärs av från litet träd, vid behov böjs trädet ned för att toppgrenar skall nås. D/ Litet träd som återkommande beskärs och därmed utvecklar tätsittande och lövrika kvistar. Vid lövtäkt har träd ofta fällts, vilket inte illustreras i figuren.

Lappland

”Man tog även och ofta från stående träd och buskar, nerifrån växande grenar.”¹

Norrbottnen

”Träden fälldes vid roten och topphöggos aldrig.”²

”Smärre träd avkvistades och fick själva stommen stå kvar.”³ (Större träd fälldes).

”Större träd fälldes, mindre träd skar man av där de stodo. ... Någon gång topphöggos endast träden, särskilt om det ej var egen skog, så att man sedan skulle ta reda på veden.”⁴

Jämtland

”Genom den starka beskärningen blev björkarna här med tiden mycket grenrika och följdaktligen lämpliga för lövtäkt.”⁵

Ångermanland

”Ute i lövskogen har man skurit lös de spåda kvistarna av grenarna runt buskarnas sidor och böjt ned buskens topp och skurit väl bort alla kvistarna, som ha funnits i de.”⁶ (Större träd fälldes).

”Mindre träd grogs och böjdes ned, större fälldes.”⁷

”På buskar och mindre träd högg man endast av topparna.”⁸ (Större träd fälldes).

”Träden toppåsa int utan fälldes ti lövskogen.”⁹

Härjedalen

”Träd fälldes, men ofta topphöggos endast träden så högt upp man nådde.”¹⁰

”För att sådana skola hinna växa ut men ej bli för gamla beskattas träden och buskarna på samma plats ungefär vart 5:te år.”¹¹

Medelpad

”Stora träd höggos ned. I bland nöjde man sig med att topphugga träd.”¹²

Hälsingland

”Ofta böjdes yngre träd ned och avkvistades nedifrån och upp och toppades. Dessa stammar kunde om något år ge ny skörd.”¹³

Värmland

”Lövbrytningen skedde efter slättern, ofta använde man stegar, på vilka man praktiserade sig upp i större träd. Man kvistade ur de lämpligaste kvistarna utefter stammen så långt man vågade. Så fick trädet stå, så att nya kvistar bildades. Så kanske man för vart och varannat år skattade ett och samma träd. En del träd topphöggos varefter de fick stå. På dylika träd kunde man så småningom få rikt med löv.”¹⁴

”Hadde man sparsamt med lövtag så fälldes ej träden vid rot, man tog av trädets stam temligen högt upp då sköt det ånyo grenar och kronan blev lummigare ...”¹⁵

”Man tog av buskar och mindre träd så högt man kunde nå, och de större träden fällde man. Det var ju på många ställen det ej fanns så riklig tillgång på småskog, utan man fick anlita fällningen.”¹⁶

”Man fällde inte buskarna utan bara hackade av dem kvistarna. Detta för att det skulle växa nytt löv i stället ett annat år. ... Det förekom också, att man klättrade upp i träden och hackade av kvistarna.”¹⁷

”Det mesta lövet togs av buskar och småskog. Där toppades så långt man nådde upp.”¹⁸

”Ofta fick träden stå och man kvistade så långt man nådde. Pokjar kunde klättra upp och hugga ned kvistar. När man hade mindre gott om löv fick man tillgripa denna metod.”¹⁹

Uppland

”Det var mest björk som man topphögg, övriga slag fälldes i regel.”²⁰

”Endast i undatagsfall nedhöggos hela träden vid lövbrytningen.”²¹ (Stockholms skärgård).

”Man högg aldrig ned träd. Voro träden stora, att man ej nådde upp, tog man en stege eller också klättrade man upp i trädet och satt på en gren och skar på ömse sidor om denna.”²²

Västmanland

”Vid lövtagningen kunde man fälla hela träd, som sen togs till bränsle, men karlarna vid gården klättrade oftast opp i träden och högg ned kvistarna med lihånen.”²³

Dalsland

”Träden fälldes vanligen, men det förekom även att man kolla (topphögg) träden... Dessa topphuggna träd, mest asp och björk, kallades arvestubbar.”²⁴

”Vid lövtagningen högg man förr av toppen på trädet, och när nya grenar hade växt ur, höggos även de av. På så sätt uppkommo arvestubbar.”²⁵

Närke

”Asparna fälldes inte, man endast toppade dem. En karl klättrade upp i trädtoppen och högg av grenar.”²⁶ (Björkar fälldes).

Östergötland

”... det förekom att träden endast topphöggos och ej fälldes detta kallades att, kanrla, träden.”²⁷

”Träden fällas alltid. Förr i tiden klättrade man upp i träden och högg av topparna. Det kallades att snäsa trän. Efter några år hade det vuxit upp nya tena eller skott och träden var då färdigt för en ny skörd.”²⁸

Västergötland

”För att träden skulle frambringa mycken löv topphöggos dessa först när de voro mindre, vid 2-3 meters höjd från marken, med kvarlämnande av några stycken livgrenar. Rönn, al och sälg behöva inga livgrenar.”²⁹

”Lövbrytningen var båd på inägorna hag- och skogsmark, på hagmarker fälldes björk och ek, som avsåg till redskaps virke men fälldes då för lövets skull, på asparna höggos stora grenar ned även så på ekarna, på sälgen höggos båd toppar och grena, vide höggos efter marken ty det växte vanligen upp för varje år, ...”³⁰

”För en mansålder sedan var det gott om gamla topphuggna björkar, aspar, rönnar, askar och lönnar vid varje gård, ja, vad de förstnämnda beträffar även långt ut i skogs- hagmarkerna.”³¹

Gotland

”De gamla träden klättrade man upp i med hjälp av en stege och högg av grenarna med en liten handyxa.”³²

”... askar klappas för de mästä varrt tred ar, för de att da bläir de mässt lauräika och mäst lau på dem.”³³

Småland

”De som hade rikligt med lövhöst höggos ner träna i sin helhet – större och mindre – andra sågade av trädet några alnar från marken – hamlade at.”³⁴

”Träd och buskar fälldes sparsamt i ängarna. Buskar ’skattades’ och träd ’kuppades’.”³⁵

”Det mäst givande var ask och lönn, men dessa träd högs aldrig ner utan dom endast topphöggos, och likaså med aspen, ty om några år så hadde det växt ut nya grenar, och man kunde åter få en lövskörd, man kunde även topphugga björken, men som denna växte saktare så högg man vanligtvis ner dem ty man ville även få björkved.”³⁶

”I den här trakten förekom ofta att träden endast topphöggos och ej fälldes, när man bröt löv. Det var då mest björk, ask och lind, ...”³⁷

”Det förekom även, att träden endast topphöggos och ej fälldes.”³⁸

”På gårdar och torp där de hade smått med lövtag toppades träden.”³⁹

”Fö då mästa houggde man nea träre t.ex.: fälla träet mä öx.”⁴⁰

”En del fina träd topphöggos, även en del andra grenar som de nedesta skars bort.”⁴¹

”Ofta förekom det, att träden endast topphöggos utan att fällas.”⁴²

Skåne

”Ask, lind och vide kunde skäras så att nya kvistar växte ut, vilka voro lämpliga att skörda under kommande år.”⁴³

Figur 76. Citat ur svar på frågelistan Löv- och mosstäkt (ULMA nr 7) som beskriver hur kvistlöv tagits från träd (Ej samtliga uppgifter). Noter se sidan 239.

Trädfällning

På de flesta orter erhöles inget eller endast en mindre del av kvistlövet från träd som hamlades. Svaren beskriver eller antyder och fotografier visar att små, medelstora och ibland stora träd fällde vid tåkten (Fig. 19-23, 25-28, 38, 39, 43, 55 och 62). Stora träd fälldes när det fanns behov för detta, bl.a. inför svedjning, vid ved- och virkeståkt och när ångar och hagar behövde göras mer ljusöppna. En idag vanlig uppfattningen bland forskare och naturvårdare är att löv endast togs från träd som hamlades och att deras förekomst idag visar var lövtåkt bedrivits. I en del svar från Svealand och Götaland nämns dock att träd ofta hamlades, men också på dessa orter togs en stor del av lövfodret från träd som fällts.

Stubbskottshuggning

De flesta lövträdsarter skjuter, efter att de fällts, nya skott från stubbe, en egenskap som mer eller mindre medvetet utnyttjats vid lövtåkt. Arter som skjuter dåligt med stubbskott skjuter ofta istället rotskott, t.ex. asp. Skotten bildar nya småträd som kan gallras eller alla samtidigt fällas för ved- och lövtåkt, varefter nya skott ånyo erhålls – i princip en hamling som sker vid marken från stubben (Fig. 15, 28A, 75A och 82). Stubbarna tillväxer koncentriskt ovan- och underjordiskt.⁸⁷⁴

Stubbskottshuggna träd i ångar kan ses på äldre fotografier från bl.a. Gotland, Åland och Östergötland.⁸⁷⁵ I översiktsskildrer över odlingslandskap från början av 1900-talet ses att åkermarker ibland omges av områden med flerstammiga träd (buskar).

Att stubbarnas skottskjutning har utnyttjats medvetet vid lövtåkt framgår bl.a. av följande citat från svaren: ”Genom denna lövtagning år efter år på samma platser så ’römade’ dvs växte ju nytt ris från marken upp mest varje år och det var detta ett och tvåårsuppvåxta som var det frodigaste och bästa lövet.” (Lappland)⁸⁷⁶ ”Somliga införde ett slags växelbruk å sina buskbråtar. Ena året togs löv från ena skiftet och andra året från det andra. Buskarna hölls där låga.” (Värmland)⁸⁷⁷ ”Man räknade med att få mera löv av rotskotten, när man högg ner ett träd vid roten. Stubbarna skyddades inte på annat sätt än att djuren sattes på bete på vissa platser vid vissa tidpunkter, beroende på slåttern t.ex. fåren åt upp alla rotskott, medan korna inte var särskilt förtjusta i dem.” (Åland).⁸⁷⁸ Se även citat i figur 76.

Att hugga bl.a. glasbjörkar och hassel med tanke på att det skulle komma nya skott från stubbe benämns på Gotland för att stubba och i Småland för att stubbhugga.⁸⁷⁹ Enligt ett svar från Småland topphöggs (hamlades) björk, lönn och ask, medan man ”stubbhögg” björk och asp. De uppvåxande stubb- och rotskotten gallrades för lövtåkt med några års mellanrum.⁸⁸⁰ På Åland ansåg man att de unga stubbskotten utgjorde det bästa lövet.⁸⁸¹ I svar från Halland uppges att man vid lövtåkt högg telningar från ”rotstubbar”.⁸⁸²

Redskap

Redskapen som användes vid lövbrytning var utformade efter hur de avsågs att användas, tillverkningsteknologi och till viss del lokal tradition. Någon studie av redskap som samlats in från gårdar har inte redovisats i litteraturen. Museisamlingarna och svarens beskrivningar av redskapen representerar inte bara ett tidskikt utan utgörs av äldre handsmidda typer av ofta okänd ålder och av yngre halvfabrikat. Förmodligen är vackra, välgjorda och välhållna redskap överrepresenterade, dels för att dessa sparats av brukare sedan de kommit ur bruk, dels för att de väckt museernas intresse.

Svaren och museisamlingar visar att handredskap som användes när kvistar skars av från grenar varierade mycket i utseende. På en gård fanns normalt flera redskap som varierade i storlek.⁸⁸³ Ett urval som också illustrerar mångformigheten visas i figur 77 och 80. I det följande redovisas endast huvuddragen i redskapens benämningar, konstruktion och användning.⁸⁸⁴

Ett särdrag för handredskap som smitts för att användas vid lövbrytning är att spetsen eller hela bladet är böjt. Alternativt kan bladet vara i vinkel i förhållande till handtaget och bladet endast mindre krökt. Mer eller mindre alla redskap för löv- och grentäkt är utformade så över hela världen (Fig. 77B). Enligt målningar är bladen krökta i spetsen på medeltiden.⁸⁸⁵

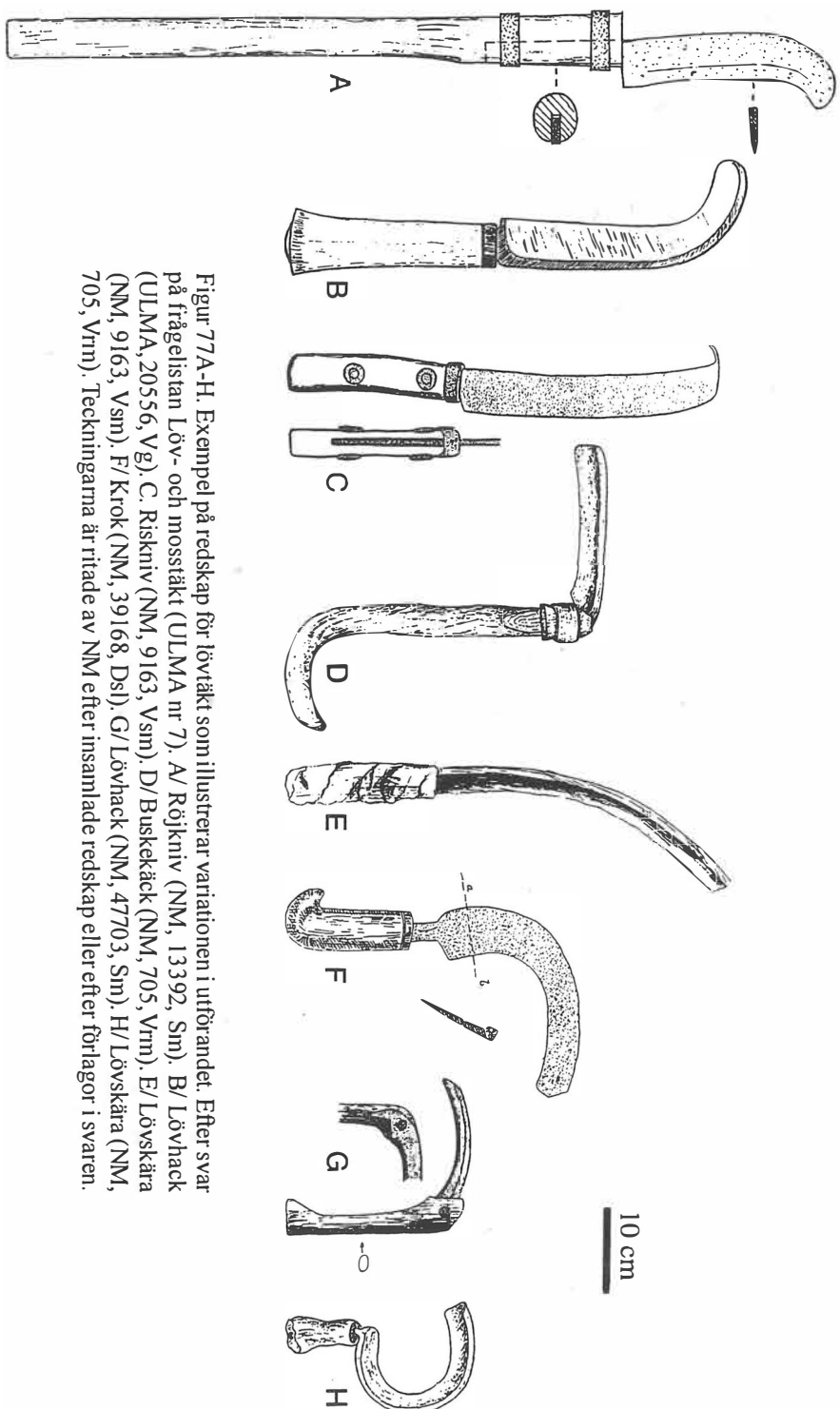
Jag har inte träffat på två redskap som är lika. Det beror på att de ofta tillverkades hemma vid gården eller av någon bysmed.⁸⁸⁶ Blad köptes också in från något bruk i Bergslagen. Handtaget tillverkades sedan vid gården för individuell anpassning.⁸⁸⁷ I en del affärer såldes färdiga handtagsförsedda redskap.⁸⁸⁸

Redskapens handtag är ofta av senvuxen björk. Bladen varierar i längd från ca 12 cm till 50 cm. Ofta är det 15-25 cm. Svaren nämner och redskapssamlingarna visar att bladet ofta tillverkades av en kasserad avslagen lie. Ibland lindades endast en trasa runt bladet till handtag, men i många fall smiddes bladet om så att det fick en för lövtäkt lämplig krökning och en ny infästning till ett trähandtag (Fig. 77E). Redskapen kan kategoriseras efter om de även haft annan användning och efter konstruktionen, dvs huruvida bladet utgör ett lieblad eller inte (Fig. 78). Infästning av bladet i handtaget varierar mycket men följer tre principer som sammanfattas i figur 79.

Vanliga benämningar är kniv, lövkniv, hack, lövhack, buskhack, krok, kvistkrok, lövkrok, skära, lövskära, risbit, risnapp, lövnapp. I svaren ges ibland flera benämningar som använts parallellt i socknen. T.ex. enligt ett svar från Småland benämns de för lövkniv, lövnapp, lövkrok och lövskära, och i ett från Västmanland för lövkrok, lövskära och lövhack.⁸⁸⁹ I varierande grad avser benämningarna en viss typ av redskap. Lövskära och lövkniv kan uppfattas vara samlingstermer i en del svar medan de i andra avser särskilda typer.

En lövskära var arketypiskt en sädesskära eller en skära som förfärdigats särskilt för lövtäkt. Från t.ex. Norrbotten berättas: "Löven skäras alltid med lövskära. Den är lik den vanliga skäran, men något bredare och kortare."⁸⁹⁰

Lövkniven varierade i storlek från vanliga slidknivar, lieknivar till kraftigare redskap med böjd spets. De senare benämndes på andra orter ibland för lövhack. Från Gotland berättas: "Det var en tung, bastant kniv med rakt eller lätt böjt blad, cirka 20-25 cm långt. Spetsen var tvärt böjd, nästan liknande en rovfågelnäbb."⁸⁹¹

Figur 77A-H. Exempel på redskap för lövträkt som illustrerar variationen i utförandet. Efter svar på frågelistan Löf- och mossstäkt (ULMA nr 7). A/ Röjkniv (NM, 13392, Sm). B/ Lövhack (ULMA, 20556, Vg). C/ Riskniv (NM, 9163, Vsm). D/ Buskhack (NM, 705, Vrm). E/ Lövsikära (NM, 9163, Vsm). F/Krok (NM, 39168, Dsl). G/Lövhack (NM, 47703, Sm). H/Lövsikära (NM, 705, Vrm). Teckningarna är ritade av NM efter insamlade redskap eller efter förslagor i svaren.

Redskap för lövtäkt med även annan användning

- * Vanlig täljkniv
- * Sädes- eller rovskära
- * Hackelsekniv

För lövtäkt tillverkade redskap

- * Ett lieblad (ej omsmitt) med handtag av tyg, läder och/eller näver som lindats runt bladet (Fig. 77E).
- * Redskap med ca 0,15 ~ 2,5 m långt träskäft och försett med ett blad från en avslagen lie (Fig. 77D).
- * Redskap med ett anatomiskt anpassat handtag och ett blad som smitt från ett kasserat lieblad (Fig. 77F-H).
- * Redskap med ett anatomiskt utformat handtag och blad som är tjockare, tyngre och ofta längre, än redskap som tillverkats av lieblad (Fig. 77A-C).

Figur 78: Kategorisering av redskap för lövtäkt efter utförande.

- * Bladet fäster i handtaget på utsidan: Den övre fästpunkten utgörs av en 90° vinklad pigg i bladets ända som går in i handtaget och den nedre av en genomgående nit. Den nedre fästpunkten kan vara ersatt av en järnring. Infästningen liknar liens, se figur 77D, G.
- * Bladet går in i handtaget i en skåra. Bladet hålls fast av två genomgående nitar och ibland och/eller av järnringar, se figur 77A, C.
- * Bladet går in i handtaget i en utborrad håligheter som ibland går genom hela handtaget, se figur 77B, F och H. Ofta är skaftet förstärkt med en järnring i skaftets nedre del.

Figur 79. Principer för hur bladet fästes i handtaget på redskap för lövtäkt.

Figur 80. Redskap för lövtäkt på gården Nyskoga, Fryksände socken i Värmland. Det till höger i bild utgör en del av en lie. ULMA.

Termen lövhack är vanlig i Småland, Västergötland och Östergötland. Det avser ett något större och tyngre redskap med böjd spets som i många fall inte var utsmitt från ett lieblad (Fig. 77B). Från Småland berättas: "Det vid lövbrytningen använda redskapet kallades lövhack. Denna var en halv aln lång och försedd med träskaft. Nere på skaftet var en järnring, vilken höll skaftet fast vid hacken. Denna var nästan rak med böjd udd."⁸⁹²

Termen risbit används i hela Götaland och risnapp i södra Götaland. Redskapen som åsyftas är något mindre än lövhacken, ofta med blad i kraftig vinkel i förhållande till skaftet och tillverkade av ett kasserat lieblad och med en infästning i skaftet som liens (Fig. 77G). Samlingarna tyder på att bladet på risbiten ofta var omsmitt, till skillnad från nappens blad som bestod av inre delen av liebladet. Från Blekinge sägs: "Risbit hette det vid lökvistningen använda redskapet och bestod av en ca 20 cm lång avhuggen begagnad lie, och fästes vanligen vid skaftet med en 'tåt' liksom lien. Skaftet var ca 25 cm långt. Storleken varierade."⁸⁹³ I Småland ansåg man att risbiten skulle vara så tung att den med ett hugg kunde kapa en 1 tums gren.⁸⁹⁴

Termen krok, kvistkrok eller lövkrok, förekommer spritt över ett stort område, men har sin tyngdpunkt i Svealand. Det är svårt att ge något arketypisk beskrivning för redskapet annat än att bladet, ofta hela, är kraftigt böjt, eller mindre vinklat i förhållande till skaftet (Fig. 77F).

Handhavande

När träd fälldes användes i regel yxa. Såg användes inte alls eller bara när stora grenar kapades och större träd fälldes.⁸⁹⁵ För mindre träd och buskar användes även stora s.k. röjknivar eller liknade redskap med annan benämning (Fig. 77A).⁸⁹⁶ Som tidi-

gare nämnts användes ibland yxa när grenarna höggs av vid stammen och sedan mot en stubbe etc, kapades till lämplig längd för kärvar. När grenar vid hamling kapades uppe i träd användes i många fall små handyxor med bred egg.

Hur handredskapen användes när kvistar skulle kapas beskrivs kort i några svar. Skära och hacka i benämningarna syftade på hur de ofta användes; med mindre knivar och skära skars ofta kvistar av. Med lövhack och större lövknivar kunde kvistar också hackas av (huggas)⁸⁹⁷ vilket också gäller risbiten.⁸⁹⁸ Lövkroken var särskilt lämpad för att dra till sig grenar.⁸⁹⁹

När grenar hackades eller skars av var det en fördel om bladet träffade kvisten i sned vinkel och egget försköts i sidled i snittet. Från Småland sägs: ”Lättast gick det ju därvid att hugga mot kvisten i tämligen spetsig, sned vinkel och ej vinkelrätt mot densamma. Därav uttrycket sne.”⁹⁰⁰ Bladets krökning gjorde det lättare att kapa kvistar och dra till sig kvistar.⁹⁰¹ På redskap med rakt eller nästan rakt blad finns ibland istället en utsmidd pigg som användes för att dra till sig kvistar (Fig. 77C).⁹⁰²

Endast några svar nämner att man hade meterlånga skaft på redskapet för att kunna skära av grenar uppe i trädkronan från marken.⁹⁰³ I Västmanland sattes ”ris-knivar” med 1-2 dm långt blad på 6-7 m långa skaft.⁹⁰⁴ Att hamla från marken går betydligt långsammare än att klättra upp i träd och hacka av grenarna i kronan, varför metoden inte var särskilt mycket använd.

Regionala skillnader

En vanlig kniv och redskap tillverkat av ett lieblad var ofta för lätta (tunna) för att vara lämpade till att kapa lite grövre kvistar.⁹⁰⁵ Det var därför redskap tillverkades som inte var smidda från en kasserad lie, utan från grövre och tyngre ämne. Johan Brauner uppger i en hushållningsskrift år 1756 att handskärar för lövtäkt ofta var tillverkade av gamla liar, men att de helst skulle vara starkare så att det gick att hugga med dem.

I Norrland och Dalarna bestod kvistlövtakten till stor del av björkar som fälldes med yxa. Av svaren framgår att i Norrland och i Dalarna yxa ofta användes i kombination med en vanlig kniv eller en skära. Den senare uppges i några svar vara sädes-skära.⁹⁰⁶ Björkar har tunna och böjliga kvistar som på marken med fördel skärs av med ett klint och lätt redskap – en kniv eller skära (Fig. 33).

I Götaland och Svealand hamlades träden oftare än i Norrland, se figur 85. För hamling behövdes en liten handyxa för att hugga av grenar uppe i träden och ett redskap för att skära av kvistarna från grenarna. Var skärredskapet kraftigt och nästan lika tungt som en liten handyxa kunde det användas både för hamling och kvistning (Fig. 77B). Redskapen som användes i Götaland och Svealand är mer differentierade än de från Norrland. Kraftigare typer som inte är smidda från lieblad är vanliga. Detta tolkar jag som en anpassning till att träden oftare hamlades. Dessutom var ett tyngre redskap mer lämpat för kvistning av hårdare sydliga trädslag.

Orsaker till minskad lövtäkt

Uppteckningarna tyder på täkt av löv minskade betydligt under 1800-talet – åtminstone under dess senare del – och under 1900-talets två första decennier. Det bedrevs senare i skogsbygder och i skärgårdar än på andra håll.⁹⁰⁷ För att förklara varför lövtäkten gick tillbaka måste vi förstå dess fördelar, vilka framkommit i det föregående: Löv var ett relativt näringsrikt foder som behövdes för att höskörden inte gav tillräckligt för att klara foderförsörjningen. Täkten var också viktig för hålla träd- och buskar i ängar och hagar i för gräsväxten lämpligt antal och omfång. Dessutom erhöles också värdefulla produkter, bl.a. brännved, näver och färris. Förändringarna i jordbruk och samhälle perioden 1850-1950 medförde att fördelarna minskade relativt sett. Några orsaker som varit väsentliga för lövtäktens tillbakagång sammanfattas i figur 81.

Under agrara revolutionen under 1800-talet omstrukturerades jordbruket. En stor förändring var att ängar i snabb takt odlades upp eller kultiverades. Samtidigt skedde även nyodling, bl.a. vanns ny åker- och ängsmark genom sjösänkningar och dikningar av våtmarker. Den nya åkermarken tillsammans med den gamla kom sedan ofta att ingå i växtodlingsföljder med vall. Från 1850 till 1910 ökade åkerarealen från ca 2 miljoner ha till nästan det dubbla. På så sätt ökade produktionen av foderhö och halm och behovet av löv minskade. Dessutom var slåttern lättare att utföra på kultiverade ängar och åkrar.

Sagesmännen ger i flera svar förklaringar till varför lövtäkten gick tillbaka. T.ex. från Östergötland berättas: ”Se förr då hadde de inget klöverland, än det var ängen de slog, och då var det att bryta löv för resten.”⁹⁰⁸ Och från Västergötland säges: ”Löv skörden var i äldre tider ett arbete av långt större vikt än i senare tid. Den har blivit steg för steg åsidosatt och undanträngd av odlingar, eller åkerjordens förmerande, varigenom andra fodermedel än löv, som färfoder framalstrats.”⁹⁰⁹

Från 1850 till år 1900 minskade antalet får med drygt 30 procent. När frågelistan om Löv- och mosstäkt sändes ut ca år 1930 hade minskningen fortsatt och kvar fanns ca 1/6 av 1850-talets fårantal (SCB 1959). Lövtäkten minskade än mer och utgjorde förmodligen mindre än fem procent av den volym som skördades 1850. Bakom minskningen i antalet får låg en ökad konkurrens från omvärlden som medförde att ullproduktionen inte lönade sig.⁹¹⁰ Enligt ett svar från Dalarna utvecklades den fabriksmässiga textilproduktionen så mycket att vadmalsvävandet i hemmen avtog. Textiler för vilket ull tidigare använts ersattes också med importerad bomull. Fåren minskade i antal till det som behövdes för strumpor, vantar och tröjor etc.⁹¹¹ I slättbygd minskade fårantalet mest och försvann nästan helt från gårdarna. I skogsbygder och i skärgårdar behölls fåren, men fårflockarna blev färre och mindre. Från Västergötland berättas: ”Intill slutet av 1800-talet hölls dessa djur av nästan alla bönder, och då var också lövtäkten allmän – nu däremot är det endast få i socknen som ha får ...”⁹¹² Ungefär samma sak sägs i ett svar från Småland: ”En ny tid inbröt med det nya seklet. Även hemslöjden sattes på avskrivning med påföljd att också fåren sattes på avskrivning för att efter några års förlopp alldeles försvinna från inventarielistorna på våra gårdar. Det gick ju bra att klara sig ändå så länge ullen kunde köpas utifrån, ...”⁹¹³

Skogen steg allt mer i värde från ca 1850. Skogsskötseln förändrades under 1800-talets två sista decennier. Trakthyggen och barrskogskogsplanteringar i stor skala blev

Ökad produktion av foder från åkrar

Uppodling av ängar.
Sjösänkningar, dikningar och nyodlingar.
Vallodling och växelbruk.
Fodergrödor

Minskad får- och getskötsel

Hemslöjdens tillbakagång (även den kommersiella).
Skogens ökade kommersiella värde och införandet av skogsskötsel och trädplanteringar (mindre möjlighet till bete och lövtäkt).
Förbud eller begränsningar för get- och fårbete på bolagsskog, allmänningar.
Markskiften

Övrigt

Fårrisets minskade betydelse som lysved.
Mindre tillgång på arbetskraft i jordbruket från slutet av 1800-talet.
Svedjeodlingarnas tillbakagång (färre bra lövbrott).
Bekämpning av skogsbrand (färre bra lövbrott).
Självhushållets tillbakagång.

Figur 81. Några orsaker till lövtäktens tillbakagång enligt svaren på frågelistan Löv- och mosstäkt (ULMA nr 7) och allmänna kända förändringar i jord- och skogsbruk.

vanliga. Det medförde att get- och fårskötsel missgynnades genom att möjligheten att bedriva lövtäkt och bete på samfällad mark, allmänningar och annans mark, begränsades. Bidragande till detta var också markskiften som medförde att markägandet preciserades. Skogsbolagen förbjöd bete med getter och ibland också med får. År 1857 blev det dessutom krav på att djurägare vid betesdrift skulle stängsla in djuren eller ha sådan uppsyn att skogsodlingar på enskild mark inte skadades.⁹¹⁴

Förändringarna belyses av bl.a. följande citat: "Förr i tiden har lövtagningen varit mycket i bruk här på orten till kreatursfoder, numera är det förbud därpå, för dem som ej har egen skogsmark, det lönar sig ej håller nu då höodlingen täcker alla behov." (Uppland)⁹¹⁵ "Det var på den tiden alla människor hade får. Men sedan kom den där skogsplaneringen, och sedan vart det förbud på att ha fåren i skogen." (Östergötland)⁹¹⁶ "Lövtäkt förekommer numera i helt obetydlig skala. Dels har ledningen för Voxna bolag förbjudit arrendatorerna allt hållande av getter, dels är även fårstammen i hög grad decimerad. På gårdar, där man förr i tiden hade 20-30 får, håller man sig nu med knappt 10-talet fullt." (Hälsingland).⁹¹⁷

Brandbekämpning medförde att skogar brann mer sällan.⁹¹⁸ Svedjeodlingar minskade och upphörde nästan helt i slutet av 1800-talet. Det medförde att områden för rationell lövtäkt minskade. På en del orter ökade dock tillgången på lövträd genom att storskaliga avverkningar blev vanligare i skogsbruket.⁹¹⁹

Järnvägar bidrog från 1860-talet till att skapa en ökad handel och en större marknad för björkved. Hamlingen minskade till förmån för trädgård och försäljning av

veden. Markägare blev mer angelägna att inte andra högg björk för lövtäkt. Som tidigare nämnts blev under 1880-talet oljelampor allmänna och hemslöjden minskade. Det medförde att fårriset inte längre var en resurs, utan gjorde lövtäkten än mer arbetskrävande i förhållande till utbytet eftersom utrisningen inte kunde lämnas bort.

Lövtäkten drabbades också av att tillgång på arbetskraft i jordbruket minskade till följd av en accelererande industrialisering och urbanisering från slutet av 1800-talet. Från Värmland uppges att lövtäkten upphörde eftersom det var en arbetskrävande metod som blivit för dyrbar. Rika vallskördar ersatte lövfodret.⁹²⁰ Från Åland uppges att fårskötseln och lövtäkten gick tillbaka p.g.a. minskad tillgång på arbetskraft och högre arbetskraftkostnader. Fåraveln krävde gärdsgårdar och ullhanteringen mycket arbete.⁹²¹ Utvecklingen sammanfattas i ett svar från Östergötland: ”Ovan angivna lövutfodring var vanlig vid mangårderna här uppe i skogsbygden under 1800-talet och det första årtiondet av 1900-talet. Nu är den fullständigt försvunnen. Orsakerna härtill äro flera. Foderanskaffningen är lättare och smågårdarna har mindre arbetsfolk än förr. De stora öppna spisarna med dess murbord finns ej längre; de ha efterträts av rörspisarna, som nu i sin tur allt mer efterträds av värmeelement. De hygieniska kraven äro slutligen nu mycket större än förr och nu skulle säkerligen ingen husmor finna sig i att ha en massa asplöv till torkning inne i ett bostadsrum.”⁹²²

Beroende på handelsblockader fick fårskötseln och även lövtäkt ett mindre uppsving under första och andra världskriget.⁹²³ Till detta bidrog även propaganda som uppmuntrade till lövtäkt för att motverka foderbrist.⁹²⁴

Lövtäkt enligt fältstudier

Syftet med fältstudierna var i första hand att få en uppfattning om antalet och fördelning av hamlade träd på olika äldre markslag. I områden med hamlade träd har jag även letat efter tidigare stubbskottshuggna träd. Fältstudierna har kompletterat informationen i svaren och i fotografierna.

Trädens utveckling sedan lövtäkten upphört

Stubbskottshuggna träd

Flera trädarter blir naturligt flerstammiga när mycket ljus når ned till marken, bl.a. klibbal, ask, glasbjörk, hassel och videarter.⁹²⁵ Växtsättet gynnades vid stubbskottsbruk. Krontaket slöt sig inte och träden sköt fortlöpande nya skott från stubben, i synnerhet efter att stammarna fälldes eller gallrades. På näringsrika marker har i vissa fall mycket vida stubbar utvecklats när träd hävdats kontinuerligt i århundraden. 1900-talets intensiva skogsbruk har dock medfört att få lövträd finns kvar från tiden när lövtäkt bedrevs allmänt. Om stammar från stubbar tillåts växa upp och bli en del av beståndet i en högskog har flerstammiga träd i många fall gallrats till enstammiga och stubben multnat. Även när träd konkurrerar hårt om ljuset sker spontant en selektion mot en eller några få stammar. På bördiga moränmarker har gamla stubbskottshuggna hasselbuskar genom beskuggning ofta minskat i omfång och t.o.m. skuggats ihjäl.

Karaktäristiskt för flerstammiga tidigare stubbskottshuggna träd (ej hassel) är en utåtböj på stammarna ca 0,1-0,7 m ovan mark (Fig. 6 och 82). Den uppkommer när nya skott skjuter ut från stubbens sidor och sedan böjer sig uppåt för att nå ljuset. På stubbar i ett relativt slutet bestånd som gallrats eller spontant selekterats mot en eller några stammar från stubben, finns ibland en ansvällning på stammen nära roten som vittnar om att stammar/skott tidigare huggits av vid marken.⁹²⁶

Vida ovan- och underjordiska stubbar påträffas idag främst på magra äldre kulturmarker som inte avverkats och planterats med barrträd eller invaderats spontant med gran sedan hävden upphört. I kärr finns ibland vida stubbar som i många fall kan vara resultatet efter stubbskottsbruk. Det är dock ofta svårt att veta om flerstammiga träd uppkommit av en tidigare återkommande lövtäkt eller endast vedhuggning. I ängar som övergivits på 1900-talet och sedan lämnats utan åtgärd finns ibland vida stubbar som mer säkert uppkommit från att löv brutits. I figur 82 visas stubbskottshuggna träd (buskar) i två ängar som övergivits i relativt sen tid. Se också foto i skriften "Lövtäkt och stubbskottsbruk".⁹²⁷

Hamlade träd

De tydligaste spåren efter lövtäkt är hamlade träd. Dessa träd utgör på många orter de äldsta träden i landskapet.⁹²⁸ Trädens utseende är dock helt annorlunda sedan hävden upphört – grenarna har vuxit sig stora. Träd som stått solitärt (ljusöppet) får efter att hävden upphört en stor krona med kandelaberform. Kronan på träd som växer på näringsrik mark blir ofta så stor att stammen bryts sönder.⁹²⁹ Hamlade träd

A

B

Figur 82A-B. Övergivna stubbskottsängar i Brändö socken på Åland. Runnorna utgörs av al och ask. Träden har vida ovan- och underjordiska stubbar från vilka trädstammarna utgår. I stråk mellan runnorna slåttermark (gläntor). När ängen hävdades hölls träden lågvuxna genom återkommande gallringar för löv- och vedtäkt. A/ Söderholmen (Korsö). Ängen övergavs i början av 1970-talet. B/ Ramsö (Fiskö). Några stammar har spår efter tidigare utförd hamling. Foto Håkan Slotte 1996.

som stått tätt och konkurrerat om ljuset är även för ett tränat öga svårt att identifiera som tidigare hamlat träd. De utvecklar ingen kandelaberform. En eller några grenar strävar mot ljuset medan andra stannar i växten, dör och faller av. Grenfästena val-las över med bark. Svårt att igenkänna som tidigare lövtäktsträd kan också träd vara som hamlats extensivt. I figur 83 visas fotografier från 1990-talet med träd präglade av lövtäkt.⁹³⁰

Tjockleken och utseendet på grenarna på övergivna hamlingsträd ger ett mått på när den sista lövtäkten utfördes.⁹³¹ Årsringar avslöjar exakt hur gamla grenarna är. Lövtäkt genom hamling bedrevs senast i skogsbygder och i skärgårdar på gårdar med liten och komplex ekonomi med en fårskötsel som hölls kvar längre än på andra gårdar – ofta jordbrukare som haft begränsade möjligheter till rationellt åkerbruk och saknat alternativ försörjning i närbelägna städer.

På Gotland har hamling med landskapsvårdande syfte fortsatt på tusentals träd sedan lövtäkten upphörde, dock sporadiskt utförd. Under 1990-talet har det på fast-landet och på Åland blivit vanligare att hamla i naturvårdande syfte, både på gårdar och i naturreservat.

Hamlade träd på olika äldre markslag

Vid fältstudierna har jag sett 2-300.000 träd som tidigare varit hamlade i Sverige och på Åland – planterade vård- och alléträd oräknade. De finns spridda över i princip hela Götaland, Svealand och södra Norrland.

Fältstudierna och äldre fotografier i kombination med lantmäterikartor visar att hamlade träd inte är och inte varit jämnt fördelade på inägor och utmark. Ofta har de funnits nära gården; i stenrösen, längs vägar och intill hus. Nära gårdshus och längs vägar har de även haft estetisk funktion. Där åkermark övergått till ängs- eller betesmark och därmed inte fullständigt stenröjts och arronderats, påträffas ibland hamlade träd i kanter och i stenrösen (Fig. 83M). Det tyder på att hamlade träd var vanliga i steniga åkergården på 1800-talet. Det stora flertalet hamlade träd finns kvar i f.d. ängar, ox- och hästhagar och i det som lantmätarna brukar benämna backar (Fig. 83L). Även på 1800-talet var hamlade träd vanligast förekommande i ängar. Det framgår av ett föredrag hållet vid Kungl. skogsinstitutet år 1858.⁹³² Se även citat i figur 76.

På utmark finns hamlade träd sällan i stort antal och i täta bestånd. De är vanli-gare nära inägor än längre bort från gården. Det var förmodligen också ofta fallet på 1800-talet, se citat sidan 122. I trakter där man bedrivit lövtäkt i stor omfattning genom hamling flera decennier in på 1900-talet, finns dock områden på f.d. utmark med täta bestånd av tidigare hamlade träd; i huvudsak på Gotland, Åland och i skärgårdar. Längs stränder och i bergsbranter i mellanbygder påträffas också relativt ofta hamlade träd. I områden som även varit beskogade på 1800-talet finns mycket sällan hamlade träd, dock kan träd med spår efter hamling påträffas i kanten till myrslättermarker, i lidarna.

Utbredning av hamlade träd

Förändrad markanvändning

Eftersom täkt av löv kraftigt minskade redan före sekelskiftet 1900 måste en översiktlig beskrivning av utbredningen av hamlade träd – som följer härfter – ses mot bakgrund av förändringar som det framväxande industriella jord- och skogsbruket medfört.

Allteftersom träden övergavs högs de upp till ved under senare delen av 1800-talet och under 1900-talet. Kringresande skogsarbetare försörjde sig på detta genom att köpa rotposter.⁹³³ Särskilt omfattande var avverkningar av hamlade björkar till ved i samband med världskrigen. Hamlade askar avverkades också till sågvirke eftersom det tidvis betalades bra för detta sortiment.⁹³⁴ Avverkningarna understöddes av skogsexpertis som betraktade lövtäkt som skogsskövling och stamrötade träd som olämpliga av skogshygieniska skäl. Särskilt på 1920-talet motarbetades lövtäkt på Åland och förmodligen också på många andra orter.⁹³⁵ Rådgivning till markägare syftade till att hamlade träd skulle tas bort och lövtäkt och bete upphöra. I samarbete med skogsvårdsorganisationer anordnades beredskapsarbeten som var inriktade på att avverka krokiga och/eller rötade träd, ofta tidigare hamlade träd.⁹³⁶ I bakgrund av den omfattande avverkningen av hamlade träd försökte Lorentz Bolin på 1940- och 50-talen genom flera böcker skapa debatt och förståelse för de hamlade trädens skönhet och kulturhistoriska värden.⁹³⁷ Omvandlingen var så snabb att han fann det osannolikt att hamlade träd som han fotograferat några år tidigare fortfarande fanns kvar, se figur 71.⁹³⁸

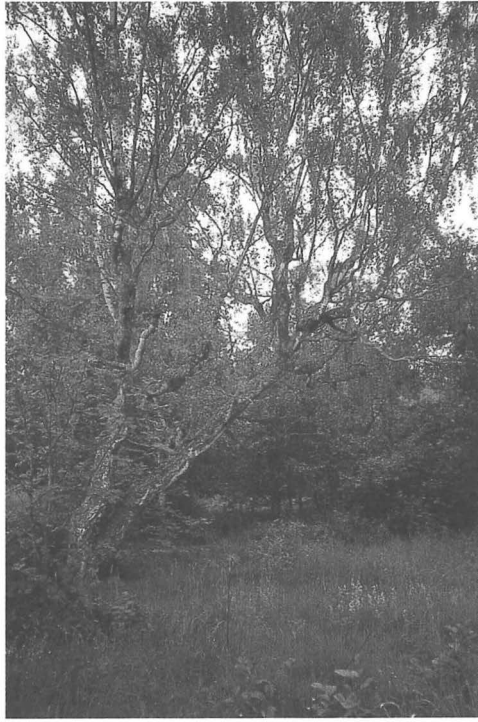
Samhället såg en möjlighet att öka virkesproduktionen på marker med dålig skogsväxt, bl.a. på skogsbeten, i hagar och f.d. inägor. Det var marker i vilka hamlade och stubbskottshuggna träd var relativt sett vanliga. Stora delar av samhällets insatser inom jord- och skogsbruk under 1900-talet har varit riktade mot dessa markslag.⁹³⁹ Inom skogsbruket kulminerade insatserna perioden 1979/80 till 1990/91. 1.200 miljoner kr beviljades i bidrag till avverkning av 410.000 ha lågproducerande skog, mestadels f.d. åkrar, ängs- och hagmarker.⁹⁴⁰ Relativt många f.d. ängar på Gotland och Öland lämnades utan skogsbruksåtgärder beroende på att avverkning och normalt efterföljande barrträdsplantering inte var socialt accepterade.⁹⁴¹

I likhet med skogssektorn har lagstiftning, rådgivning och bidrag inom jordbrukssektorn påskyndat gårdarnas arrondering och rationalisering. I journal- och spelfilmer från 1930-50-talen kan man se att en stor mängd hamlade eller tidigare hamlade träd fortfarande fanns kvar på den svenska landsbygden.⁹⁴² I synnerhet efter 1950 har arrondering för traktordrift medfört att åkerholmar och renar med träd, grävts och sprängts bort. Om övergivna hamlade träd inte avverkats har de i många fall skuggats ihjäl av uppväxande granar eller brutits sönder av sin egen tyngd.

Sammanfattningsvis har en relativt sett liten andel av marken som övergivits av jordbruket under 1900-talet undgått radikala skogsbruksåtgärder. Därtill har skogarna i Svealand och Götaland till uppskattningsvis över 90 procent slutavverkats, oftast genom trakthygge. Det finns idag överhuvudtaget få lövträd kvar med en ålder så att de skulle kunna visa spår av lövtäkt. Trots de stora förändringarna finns träd med spår efter hamling kvar i sådan mängd att de tillsammans med fotografier kan ge en uppfattning om i vilka delar av Sverige hamling mer ofta har tillämpats vid lövtäkt under senare hälften av 1800-talet.

A

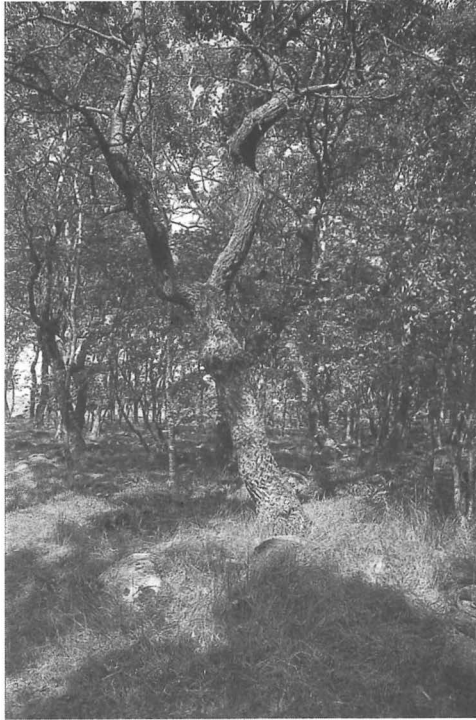

B

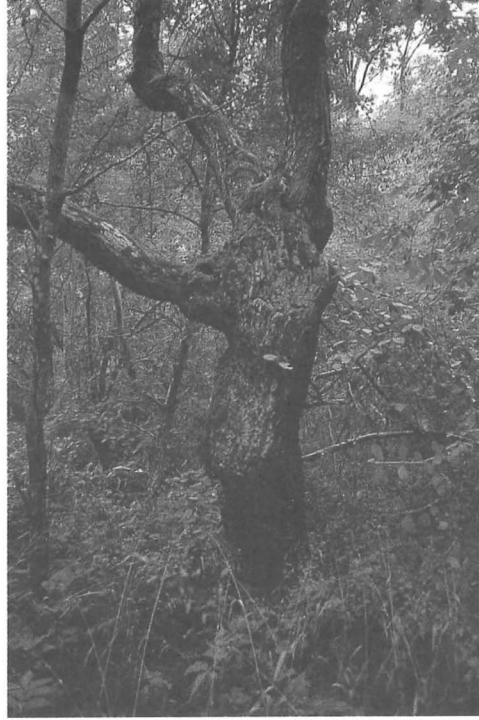

C

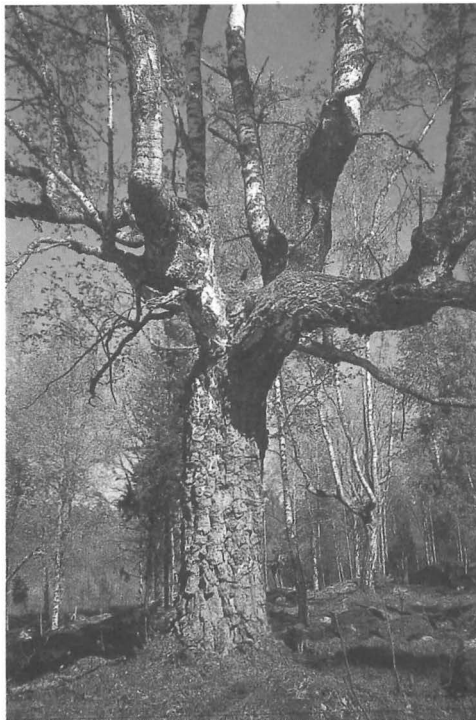

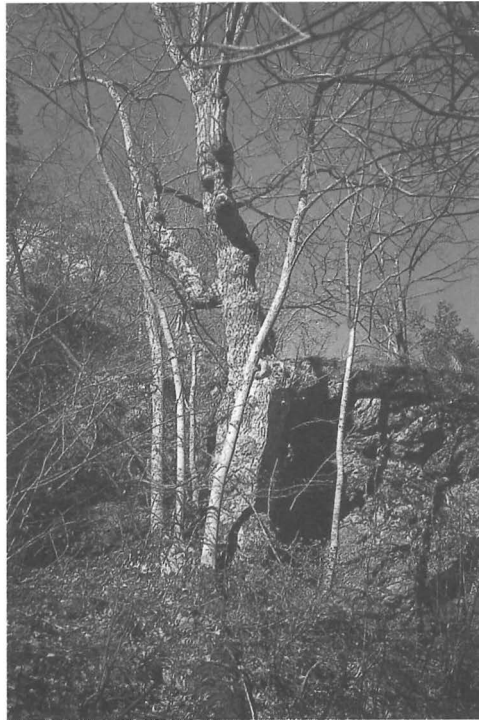
E

F

G

I

J

K

L

M

Figur 83A-M. Hamlade träd i Sverige och på Åland. Fotografier tagna på 1990-talet. Träden i bild D, L och M har hamlats en gång i naturvårdade syfte sedan hamling för lövtäkt upphört.

A/ Hamlade lönnar med påväxt av lunglav. Ingersholm, Kumlinge socken på Åland. 1993.

B/ Högt upp från marken hamlad glasbjörk. Brändö, Brändö socken på Åland. 1996.

C/ Hamlade askar. Grimsmåla, Ringamåla socken i Blekinge. 1997.

D/ Hamlade glasbjörkar. Björkör, Föglö socken på Åland.

E/ Gamla hamlade aspar. Kalskär, Saltviks socken på Åland. 1991.

F/ Gammal hamlad ask i f.d äng. Skabbholmen. 1999.

G/ Kandelaberbjörk. Baggetorp i Småland. 1998.

H/ Hamlad ask intill berghympel. Tyresö socken i Södermanland. 1992.

I/ Hamlade askar i f.d. äng. Havdhems socken på Gotland. 1996.

J/ Aspar präglade av lövtäkt. Björkör, Föglö socken på Åland. 1994.

K/ Hundratals tätt stående hamlade glasbjörkar. Ramsö, Brändö socken på Åland. 1996.

L/ Hamlade askar i backe. Lidhult, Norra Vi socken i Östergötland. 1997.

M/ Hamlade lindar i f.d åker och äng. Östantorp, Kristdala socken i Småland. 1997.

Hamlade träd idag

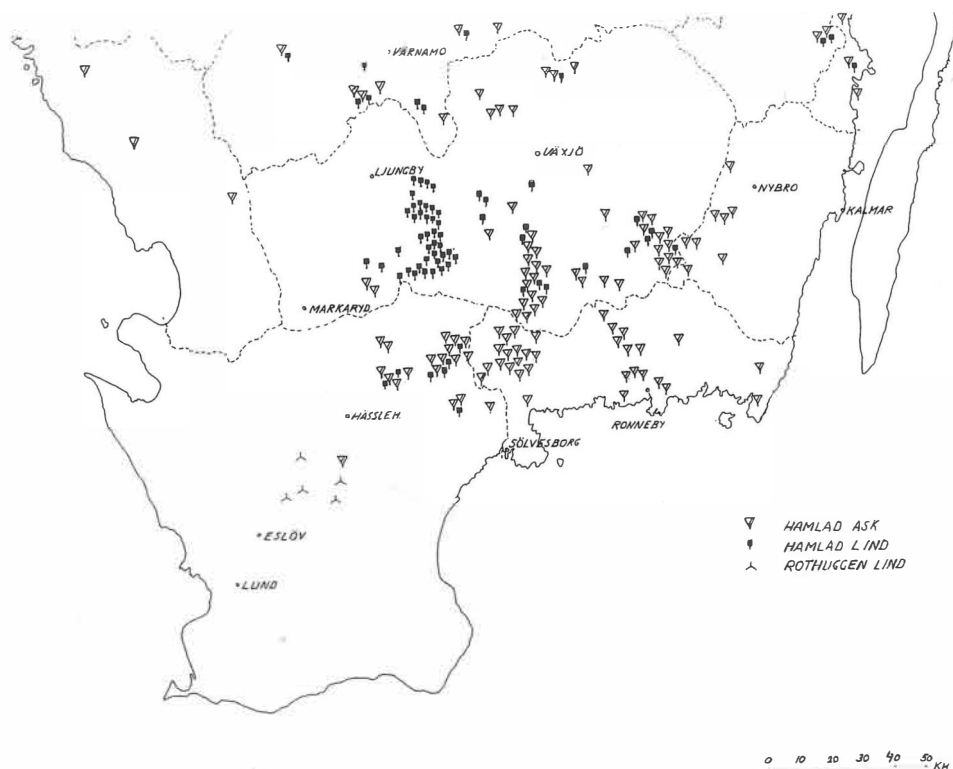
I det följande skisseras förekomsten av hamlade träd idag och under de senaste decennierna.⁹⁴³ Med hamlade träd avser jag träd som återkommande har berövats sina grenar ovan beteshöjd så att trädklättring eller stege i regel behövt. De vanligaste eller för trakten mest karaktäristiska hamlade arterna nämns. Jag skriver hamlade träd även om de flesta träd sedan länge övergivits. Spår efter hamling för lövtäkt finns på de flesta arter av lövträd, dock ej apel och hagtorn. Hamlade träd finns oftare kvar på gårdar som inte följt myndigheternas rådgivning eller haft ofullständiga generationsskiften och på mark som blivit rekreationsmark eller naturreservat och därför i mindre omfattning avverkats.

I Sydsveriges slättbygder finns de nästan bara kvar som vård- och alléträd. Tusentals hamlade pilar finns i Skåne, men har förmodligen i varierande omfattning använts till foder. I mellanbygder finns många små relativt gårdsnära områden med spår av hamling, ofta är det fragment av f.d. lövängar och s.k. backar med ädellövträd; lind, ek, ask, lönn, alm. Västra Sverige och Norrland har jag besökt i mer begränsad omfattning. Västkustens kustnära områden har få hamlade träd. De påträffas bl.a. på Bjärehalvön, på Hallands Väderö och söder om Falkenberg. I södra Halland finns hamlad björk i skogsbygder och i övrigt i landskapet hamlad ask och lind i f.d. ängar och backar nära gårdar. I Sydsveriges skogsbygder finns hamlade träd i varierande omfattning. Över stora områden saknas de helt. Relativt sett många hamlade träd finns i trakten av norra Skåne, norra Blekinge och södra Småland. Ofta utgörs de av ask och lind, mer sällan lönn, asp, björk, sälk och al. T.ex. i trakten av Emmaboda finns flera fina f.d. hagmarker och ängar med hamlad ask, lönn och lind.⁹⁴⁴

Även i skogs- och mellanbygder i norra Småland, Västergötland och Östergötland finns många hamlade träd, mest lind och ask, i mindre antal, lönn, björk och al. De står ofta i gårdsnära f.d. hagar, backar och lövängar samt i bergsbranter som inte omfattats av skogsbruk. Längs Vätterns östra sida finns hundratals hamlade askar. John Kristoffersson har 1997 muntlig berättat att det på 1960-70 talen fanns flera hundra hamlade träd i nordöstra Småland. Åtminstone på ett hundratal ställen (gårdar) fanns de i mängd, mest lind och ask. På karta har han 1997 markerat 34 områden.⁹⁴⁵

I Södermanlands kuperade skogs- och mellanbygder finns hamlad lind, ask, björk, ek och sälk. I strandnära områden och på öar i Mälaren och Hjälmaren finns hamlade lindar. I Mälardalen, Västergötland och Östergötland finns ekar i f.d. ängar som visar spår av hamling, ofta är det f.d. frälseägd mark (Fig. 88).⁹⁴⁶ I Värmland finns jämfört med övriga Sverige många hamlade björkar.

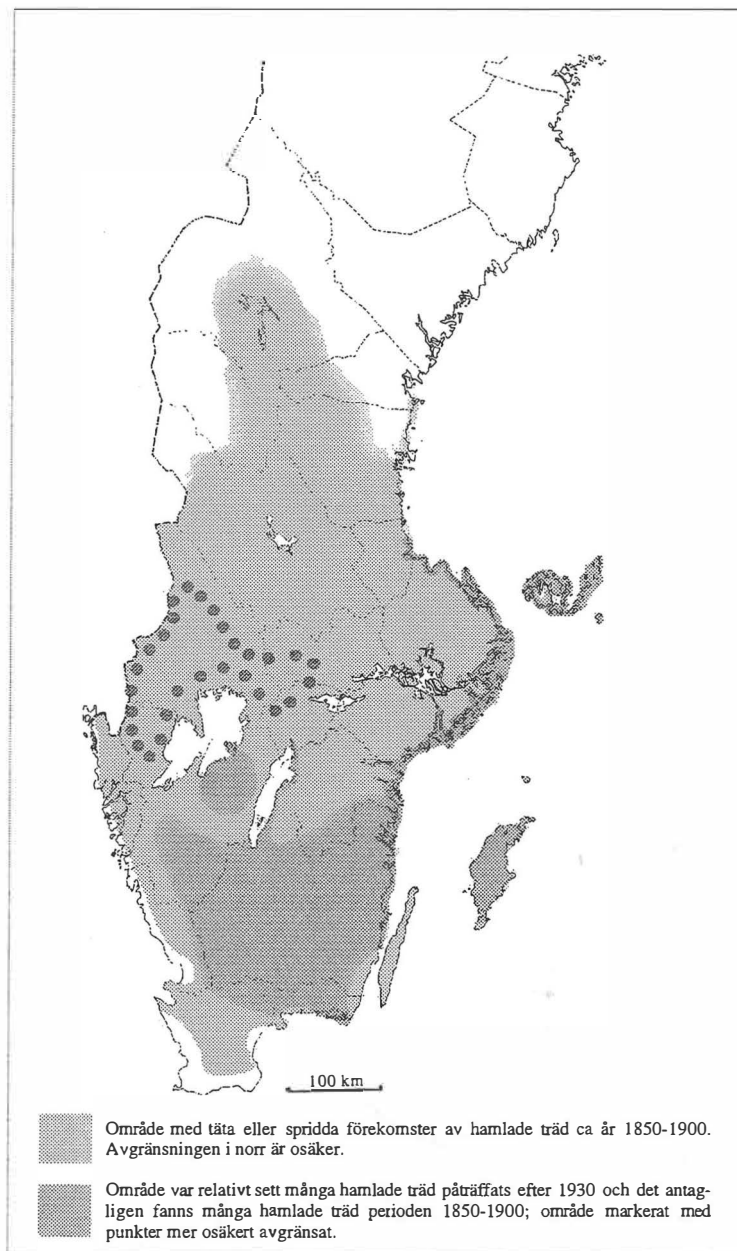
Från boreala Svealand och Norrland har jag fått muntliga uppgifter om hamlade björkar och sälgar i Värmland, Dalarna, Hälsingland och Jämtland samt sälgar i Norrbotten. SF-journalfilm från 1940-talet visar att det i Dalarna fanns mycket hamlad björk nära gårdarna.⁹⁴⁷ På en del ställen finns många hamlade björkar kvar i Dalarna och Hälsingland.⁹⁴⁸ Längs södra Norrlandskusten finns hamlade björkar, bl.a. nära Gävle, vid Bjurö söder om Skellefteå, på Holmöarna och i Luleå skärgård.⁹⁴⁹ Förmodligen längs hela norra östersjökusten finns eller har det funnits hamlad björk. I övrigt har jag inte kännedom om hamlade träd i övre Norrland annat än sälgar och enstaka vårdträd vid hus.

Figur 84. Av Mårten Sjöbeck noterade förekomster av bestånd av hamlad ask och lind samt rothuggen lind (stubbskottshuggen) i södra Sverige. Kartan visar endast en mindre del av alla gårdar med hamlade träd, se texten. Sjöbecks arkiv, handskriftavdelningen, LUB.

En stor del av Sveriges hamlade träd finns idag på Gotland: mest ask, men även alm, lind, ek och björk, över 400.000 st.⁹⁵⁰ På ön är i det närmaste alla askar, lindar och almar äldre än hundra år hamlade. De finns främst i f.d. ängar, vilka i mindre omfattning än på fastlandet odlats upp eller omförts till barrskogsodlingar och därtill generellt sett varit tätare trädbevuxna än på fastlandet. Jämfört med Gotland finns förhållandevis få hamlade träd på Öland.⁹⁵¹ Vid sidan av Gotland finns de tätaste förekomsterna av hamlade träd och hela landskap med hundratals och tusentals hamlade träd längs östkusten: Blekinge skärgård till Gästrikerekusten, men med få hamlade träd mellan Torhamn och Kalmar. De utgörs främst av lind och ask, på magrare skärgårdsöar ibland också björk och al. Att många hamlade träd finns i kustområden beror på att lövtäkt genom hamling varit vanligt p.g.a. brist på lövträd och höfoder och att trakt-hyggeskogsbruket varit mindre omfattande jämfört med fastlandet.

I sammanhanget kan nämnas några inventeringar av hamlade träd. Mårten Sjöbeck upprättade prickkartor över utbredningen av toppbeskuren lind och ask i södra Sverige. Till en lokal räknade han en by eller gård med bestånd av hamlade träd utanför närmaste gårdsmiljön. Förekomsterna noterades när han reste längs allmänna vägar och järnvägar. Fynden publicerades 1936 och 1946. Han fortsatte efter att kartorna publicerats att notera fynd av hamlade träd i södra Götaland. Kartan med de nya fynden

Figur 85. Utbredningen av traditionen att hamla träd vid lövtäkt i Sverige och på Åland.

Bristen på dokumentation av det svenska landskapet och de stora förändringarna det genomgått medför att kartan endast är schematisk. Den baseras på fältstudier, muntliga uppgifter, svar på frågelistan Löv- och mosstäkt (ULMA nr 7), uppgifter insamlade av Mårten Sjöbeck (se fig. 84) och Bergendorff & Emanuelsson (1996) samt bilder, se texten.

De vanligaste hamlade arterna var förr björk, följt av asp, ask och al. De vanligaste kvarstående träden idag är ask och lind. Flest hamlade träd finns kvar längs östkusten (Blekinge-Uppland) och på Gotland och Åland. Vid täkt av löv i norra Sverige har träd sällan hamlats (ej rastreerat område), undantag utgör vårdträd och sälgar. Emellertid har det inte varit ovanligt i hela Sverige att mindre träd beskurits från marken varvid toppar kapats, se texten och figur 75.

återges i figur 84.⁹⁵² Det är oklart i vilken omfattning lokaler från 1946-års karta tagits med. Merparten av gårdar med flera hamlade träd i Syd- och Mellansverige finns inte på Sjöbecks kartor. Den ger dock en uppfattning av var hamlade träd ännu idag är framträdande.

Åke Carlsson har upprättat en lista med drygt 210 gårdar i Västergötland som idag hyser hamlade träd. Länsstyrelsen i Östergötland har inventerat hamlade träd i den s.k. Hålatedsbygden, öster om Vättern. Ungefär 2/3 av gårdarna hade träd som visade spår av hamling, mestadels fanns färre än 10 träd.⁹⁵³

Jag uppskattar att det idag finns spår av hamling efter lövtäkt på över 700.000 träd i Sverige. I Norden finns stora områden med hamlade träd kvar i Norges fjorddalar, på Gotland och Åland, S:t Anna skärgård utanför Söderköping och i Upplands skärgård.

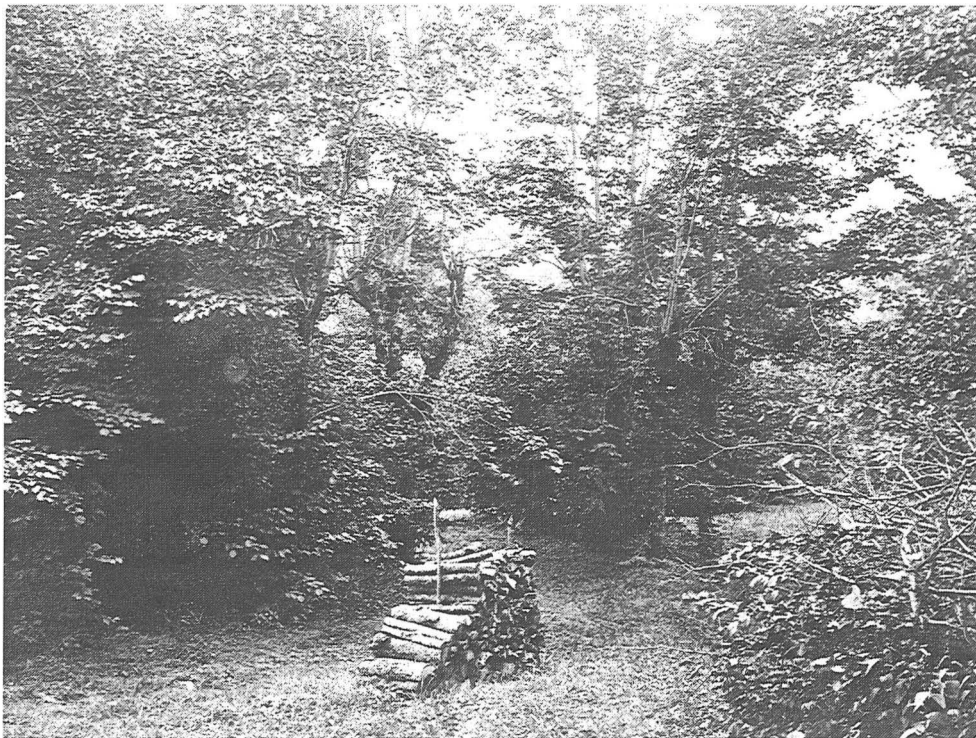
Svar på frågelistan Löv- och mosstäkt som omnämner topphuggning och/eller avhuggning av grenar uppe i träd, sammanfaller i stort med spåren av hamling (Fig. 76 och 85). I svar från Gotland och skärgårdar omnämns hamling som ett vanligt sätt att ta kvistlöv, där är träden talrikast idag.⁹⁵⁴

I figur 85 sammanfattas schematiskt utbredningen av hamlade träd för lövtäkt ca 1850-1900. Den historiska utbredningen av hamlade träd i Norrland är oklar och endast grovt markerad. Kartan är en tolkning av ovan nämnda källor och fältstudier. Inom skogsbygder med stor tillgång på lövträd har trädfällning helt dominerat som sätt att ta löv och hamlade träd har främst funnits i mindre antal nära gården. I jordbrukstäta slättbygder var redan före sagesmännens mannaminne ängar uppodlade och landskapet i övrigt träd- och skogsfattigt. På kartan är även schematiskt markerat områden där hamlade träd varit mer vanliga efter ca 1930 och det förmodligen fanns särskilt många hamlade träd också 1850-1900.

Träd i ängar

Fältstudierna, svaren och äldre fotografier visar att lövtäkt ofta bedrivits i ängar. Det är dock ett markslag som minskat mycket redan under 1800-talets agrara revolution. I det äldre jordbruket fanns ängarna på olika geologisk grund och i olika klimat. Träd- och buskarterna varierade. I litteraturen finns några studier som noterat eller beskrivit att träd och buskar i hårdvallsängar fanns i grupper (runnor) i ett labyrintformat mönster och mellan dessa slåtterytor i form av stråk och bredare ”salar” (gläntor).⁹⁵⁵ Slåtter bedrevs i huvudsak i gläntorna. Slåtterytoras samlade areal understeg ibland den som upptogs av runnor.⁹⁵⁶ Var föryngringen av träd och buskar riklig eller träden vuxit sig stora så att de skuggade större partier onödigt mycket, rödjades ängen. Det utfördes återkommande som lövtäkt eller utan att lövet togs tillvara, se citat sidan 48. För människan obrukbara arter fördrevs medan andra mer nyttiga skonades och fick fortplanta sig. Efter slåttern betades ängarna med lågt betestryck. Mer sällan användes får och getter, förmodligen för att de betade selektivt och gav sig på träd och buskar mer än önskvärt.

Ängar, som sedan de övergivits lämnats utan skogliga åtgärder, ger i vissa fall en uppfattning hur ängar var beskaffade när de ännu brukades, inklusive träd- och buskrikedomen. Strukturen av gläntor och runnor kan ibland skönjas. I en del f.d. ängar framgår att träd- och buskskiktet var i tre nivåer när ängen hävdades; nederst

Figur 86. Gammal ask-alm äng med hassel i botten. Alla träd- och buskar är hamlade eller stubbskottshuggna. Lövtäkten har sedan några decennier delvis upphört, vilket framgår av att en del trädkronor vuxit sig höga. Trots detta framträder ängens struktur med runnor och gläntor. Edsås-Fagerlid, Alingsås socken i Västergötland. Foto Mårten Sjöbeck 1932. LUB.

stubbskottshuggna träd – ofta hassel – i mitten hamlade träd och överst överståndare som när träden är gamla ibland visar spår av underkvistning – en avancerad trädgårdsarkitektur. Exempel på ängars trädrikedom, struktur och spåren efter lövtäkt visas bl.a. i figur 28A, 38A-B, 39, 67, 82A-B, 86, 87 och 89.

På Åland och Gotland hyser mer än 75 procent av alla f.d. hårdvallsängar som inte plöjts upp eller omstrukturerats av det moderna skogsbruket hamlade eller stubbskottshuggna träd. De är hundra eller flerhundraåriga. I Havdhem socken på Gotland har jag i en f.d. äng på 2 hektar räknat in 1.020 hamlade trädstammar.⁹⁵⁷ Av spåren i f.d. ängar att döma har det i gotländska hårdvallsängar varit vanligt med 50-150 hamlade trädstammar per hektar. I en del magra ängar har löv varit en betydande del av avkastningen.⁹⁵⁸ I hårdvallsängar finns ibland stubbskottshuggna träd omväxlande med hamlade. I Upplands, Åbolands och Ålands skärgårdar är det tydligt att f.d. ängar med många hamlade träd har få flerstammiga träd från stubbskottsbruk och vice versa.

Genom att träden hölls lågvuxna och med liten trädkrona kunde det finnas många träd och buskar i ängarna utan att grässvålen tunnades ut av brist på ljus. De f.d. gotländska och åländska ängarna visar att mer fritt växande och höga träd endast fanns i den omfattning att gräsväxten inte påtagligt hämmades i gläntorna.⁹⁵⁹

Figur 87. Slätteräng med pågående lövtäkt. Slåtteryterna (gläntorna) sträcker sig i långa stråk mellan träd och berghällar. Alla träd – ett hundratal klubbalar – hålls lågvuxna genom hamling och genom att hela stubbskott/stammar fälls för lövtäkt. Toppgrenarna är avskurna flera gånger på ca 2-5 m höjd. Även sidogrenar är kapade. Genom hävden har träden bildat ovan och underjordiska stubbar från vilka nya skott kontinuerligt skjuter. Idag när hävden upphört sedan decennier, är det svårt att se spåren efter denna täkt eftersom träden stått tätt och inte radikalt topphuggits på låg höjd. Fotografiet skulle kunna ha varit taget från många ställen längs östkusten från norra Uppland till Blekinge, och från Vänerns, Ålands och Åbolands skärgårdar. Svartlöga, Blidö socken i Uppland. Från Stockholms skärgård av Sten Selander 1954.

A

B

Figur 88A-B. Underkvistad (sidohamlad) ek i f.d. äng. A/ Kungliga djurgården i Stockholm. B/ Botkyrka socken i Södermanland. Foto Håkan Slotte 1999.

På fastlandet finns färre f.d. ängar kvar, men mina översiktliga studier tyder på att hamlade träd i ängar generellt sett varken stått lika tät eller varit lika vanliga som på Åland och Gotland, se figur 38A-B. Emellertid finns i Götaland, bl.a. i trakten av Emmaboda, f.d. ängar med många hamlade träd per ytenhet. Dessutom visar några fotografier och några svar uppger att hamlade träd var talrika i ängar på 1800-talet i Småland, Västergötland, Östergötland och Värmland – åtminstone på en del orter, se figur 72 och citat på sidan 122 och 176.

I Götaland och Svealand har eken haft en stark ställning i bördiga ängar på lera, trots den inte gav ett särskilt uppskattat lövfoder. En bidragande orsak till att man låtit ekar växa i ängar var att de från 1500-talet till början av 1800-talet var kronans egendom och inte utan tillstånd fick fällas eller topphuggas, dock sidohamlas.⁹⁶⁰ Amiralitetet avverkade ekarna för skeppsbyggeri. Att efterlevnaden var dålig framgår av ekinventeringar från början av 1800-talet. De klassificerades som risekar eller hamlade och topphuggna.⁹⁶¹ Hamlingens huvudsyfte har antagligen varit att få ned ljus till grässvålen. På ekar som är äldre än 200 år och som står i f.d. äng kan man se spår efter sidohamling och ibland även topphuggning (Fig. 88). De som är yngre än ca 200 år och de som är äldre och finns i f.d. hagmark, är ohamlade och spärrgreniga, s.k. hagmarks- eller sparbanksekar.

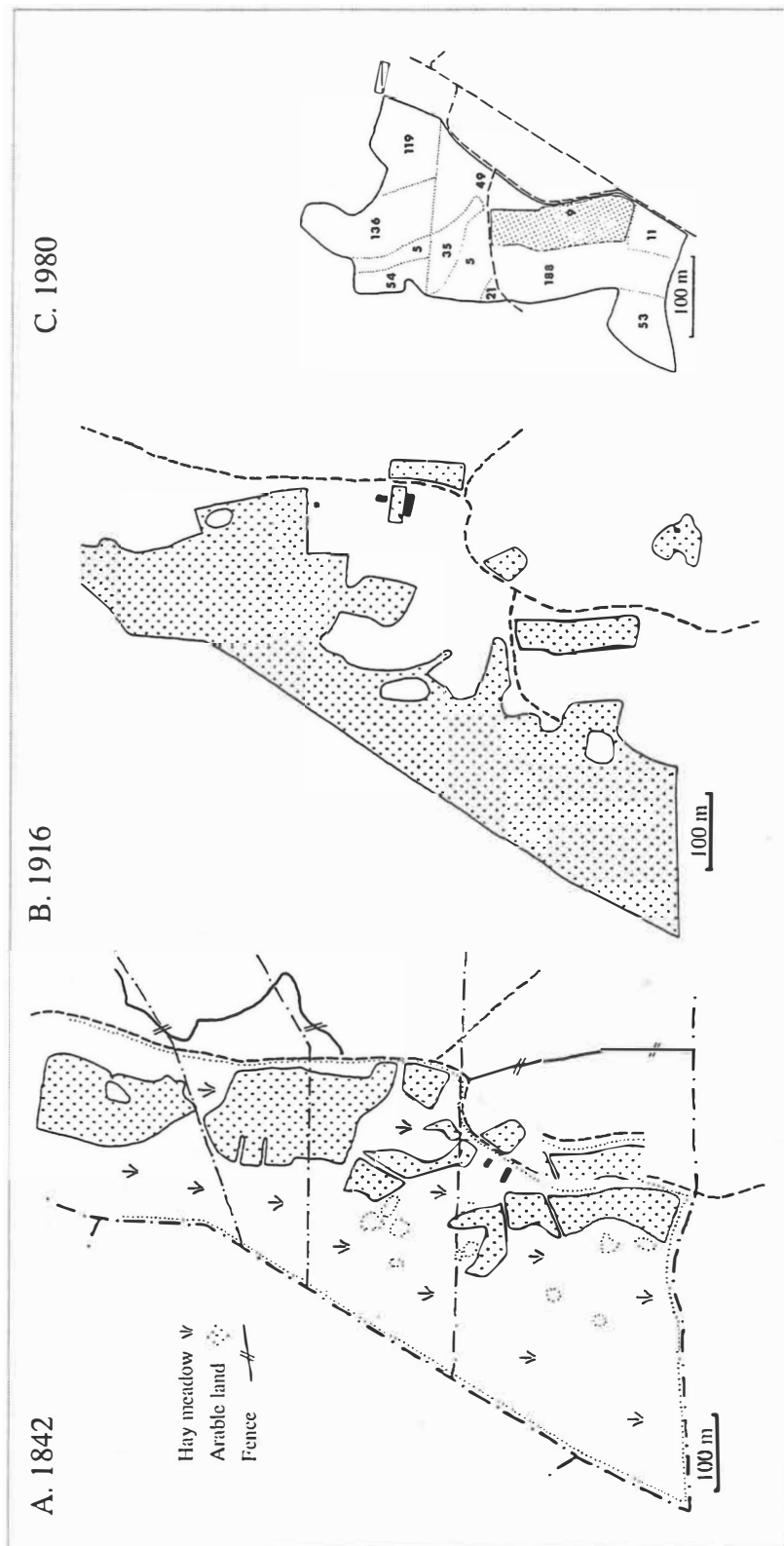
Figur 89. 150-300 åriga hamlade träd i inägomark i Steneryds naturreservat, Jämjö socken i Blekinge. Foto Bengt Ignell 1975.

Hamlade träd i två byar

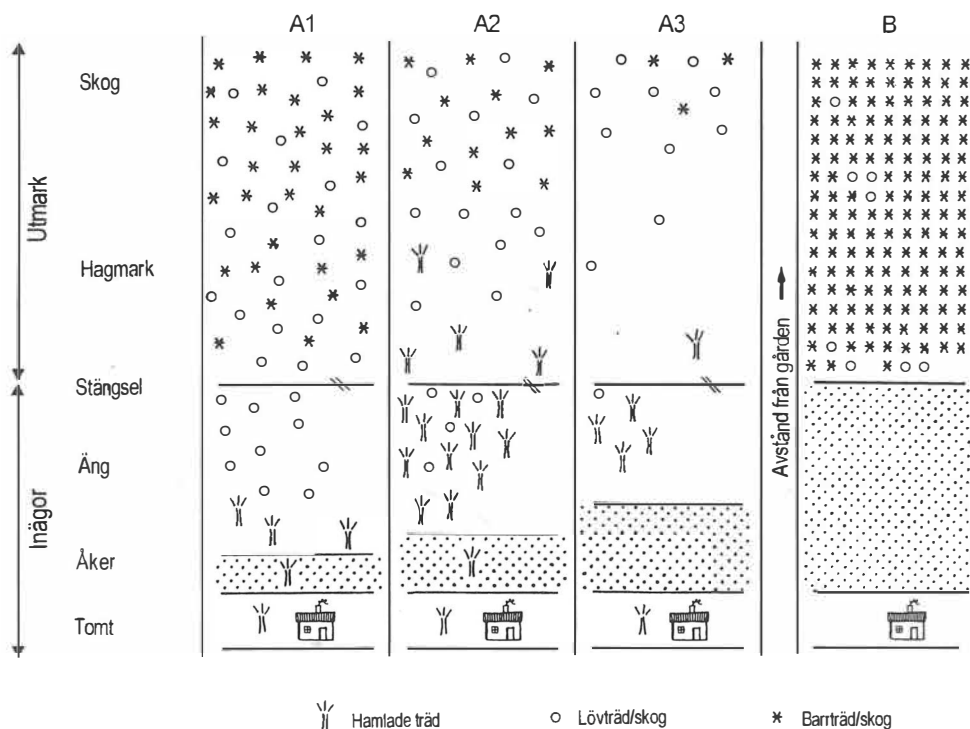
På några gårdar och i några byar har jag i detalj studerat fördelningen av hamlade träd idag på olika äldre markslag. Byarna Steneryd och Ire är två av de studerade områdena. De är belägna i socknarna Torhamn respektive Ringamåla i Blekinge.⁹⁶²

Steneryd kan sägas vara en by i mellanbygd med på 1800-talet nästan helt träd-lösa utmarker nära gården. Förmodligen var byns övriga utmark till stora delar avskogad. Utmarken har idag omförts till barrskog, förutom 1/3 av utmarken som alltså utgör hållmarker. De hamlade träden utgörs av 336 askar, 190 lindar och 159 almar (Fig. 89 och 90C).⁹⁶³ Av den areal äng som fanns i byn enligt Laga skifte år 1842 har ca 5 procent undgått uppodling (Fig. 90A-C). Det är på denna hårdvallsäng som hamlade träd finns idag.⁹⁶⁴ Enligt årsringarna är träden från ca 120 år till flera hundra år gamla.⁹⁶⁵ På den tidigare utmarken saknas hamlade träd.

Ire by är beläget i skogsbygd med tidigare i huvudsak barrskogsklädda utmarker som förmodligen bitvis var relativt glesa på 1800-talet. Nära de centrala inägorna var utmarken relativt öppen med enstaka träd. På de två gårdar i byn vilka idag utgör naturreservat påträffas i f.d. inägor hamlade träd på de partier av hårdvallsängar som sedan enskifte år 1824 undgått uppodling. Det utgör ca 5 procent av arealen äng som fanns i byn år 1824: 385 st hamlade träd varav ca 135 askar, 131 lindar, 40 avenbokar,

Figur 90A-C. Rektifierade kartor som visar markanvändningen i den centrala inägomarken i Steneryds by, Jämjö socken i Blekinge. A/ Enligt laga skifte år 1842, B/ Enligt äldre ekonomiska kartan år 1916. All ängsmark är uppodlad eller används endast som betesmark. C/ Fördelningen och antalet hamlade träd år 1980 i Steneryds naturreservat. Ängshävdnen har återupptagits. Hamlade träd finns på äldre ängs- mark som inte odlats upp till åker under senare delen av 1800-talet och som idag utgör i naturreservet.

Figur 91A-B. Modell som schematiskt visar fördelning av hamlade träd i inägor och på utmark på tre typer av gårdar i boreo-nemorala området under första hälften av 1800-talet (A1-A3) och i slutet av 1900-talet (B).

A1. En relativt nyetablerad gård i skogsbygd med stora utmarksskogar och åkrar som brukas i ensäde. Ett mindre antal hamlade träd finns på gårdstunet och i närbelägna hårdvallsängar. Lövtäkt bedrivs huvudsakligen genom fällning av träd i inägor och på utmark. Huvuddelen av lövskörden tas på utmarken.

A2. Äldre gård i skogsbygd inriktad på boskapsskötsel och med åkrar i ensäde eller mer sällan i 2-3 säde. Många hamlade träd för lövtäkt finns i hårdvallsängar och i mer öppna glest trädbevuxna hagmarker närmast inägor. Trädfällning för lövtäkt tillämpas främst i från gården mer avlägsna skogsbevuxna utmarker.

A3. Gammal gård i jordbrukstätt område. Boskapsskötseln är underordnad odling av spannmål i 2 eller 3 säde. Lövtäkten – som är mindre omfattande i jämförelse med A1-A2 – bedrivs genom hamling och stubbskottshuggning i eller nära inägor och genom fällning av buskar och småträd på utmarkerna. Det under sekler hårt utnyttjade landskapet har blivit fattigt på träd- och buskar, i synnerhet på utmarken nära gården. Finns skogsrika trakter i närheten köps löv därifrån vid dåliga höskördar.

B. Gård i slutet av 1900-talet. Hamlade träd eller spår efter hamling på träd saknas oftast. Ängsmarker har odlats upp och foder odlas och djuren betar på arronderade åkerfält. Tätta barrskogar och trakthyggen dominerar den tidigare utmarken.

23 lönnar och 7 alar. En del yngre träd hamlades för första gången år 1983 när området naturskyddades, men de flesta är gamla och enligt årsringarna i vissa fall över 230 år. På f.d. utmarken till dessa två gårdar finns 35 gamla hamlade bokar och enstaka hamlade lindar och björkar, svårt trängda av granar. Ängsuppodlingen i Ire och Steneryd innebar förmodligen att några tusen hamlade träd avverkades.

I lantmäteriakterna för Steneryd och Ire står inget skrivet om hamlade träd eller träd i ängarna och trädsymboler saknas på kartorna. Det gäller även nästan alla de drygt 20 områden med många gamla hamlade träd som jag jämfört mot lantmäteriakternas texter och kartor, trots att de fanns där när förrätningarna genomfördes. Om träd omnämns i lantmäteriakter uppges i princip aldrig att träden var hamlade. De hävdade träden ansågs förmodligen vara en del av ängens växter. När träden vid laga skifte av en del lantmätare nämns i text kan det ha varit för att de betingade ett ekonomiskt värde utanför själva ängsdriften, t.ex. lövtimmerhygge, täkt av bandved, etc.

Hur hamlade träd på 1800-talet kan ha varit fördelade på bondens olika markslag vid olika produktionsinriktning och natur- och kulturgeografiska förhållanden i det boreo-nemorala området illustreras i figur 91 (ej skärgård). Figuren baseras på information i fotografier, frågelistssvar och fältstudier inklusive ovan nämnda detaljstudier.

Diskussion

Svaren

Studier av frågelistssvar, fotografier och spår av lövtäkt i landskapet ger en översikt av lövtäktens bedrivande i Sverige och på Åland under en period då den var på tillbakagång – den bästa som kan erhållas. Studien skulle kunna kompletteras med fler intervjuer av ännu levande personer som varit med under tåkten vid dess slutskede. Dessutom skulle ytterligare fotografier kunna eftersökas i hembygdsarkiv. Fältstudierna skulle kunna utföras som en systematisk inventering av spår efter lövtäkt.

Studien har resulterat i att använda metoder och tåkten som system avslöjats. Hur landskapet nyttjas för lövtäkt har till delar också framkommit. Från fältstudierna har jag förstått att lövtåkten varit omfattande, men har ändå överraskats av svarens beskrivningar av tåktens omfattning och komplexitet.

När uppteckningsarbetet bedrevs som mest aktivt under 1920-1940 talen var uppgifter om hur och var på gårdens marker olika arbeten utfördes och vilken omfattning och betydelse dessa hade av mindre intresse. Svaren innehåller därför i mer begränsad omfattning information som efterfrågas av ekonomhistoriker och biologer.

Källmaterialet är svårhanterligt eftersom informationen härrör från en tid när jordbruket var i snabb omvandling. Uppgifterna i svaren tidfästes och relateras sällan till en pågående förändring av jordbruket. Jag har försökt uttolka hur lövtåkten utfördes när den ännu bedrevs allmänt, vilket också sagesmännen försökt beskriva, även om den i många fall upphört eller minskat i omfattning när svaren nedtecknades. Trots tåktens tillbakagång beskrivs det i nästan alla svar som ett årligt foderfång.

Att löv sällan uppmärksammas som ett allmänt använt foder har förmodligen flera förklaringar. Förre var tåkten något alldagligt som inte ansetts värt att omnämna i text. Under slutet av 1800-talet och framöver ansågs löv som ett mindre lämpligt foder i en djuravel mot större djur. Lövtåkten ansågs också förkastligt i ett framväxande skogsbruk, vilket samhället önskade omfatta även vanliga jordbruksfastigheter. Träd som övergavs högg jordbrukarna upp till ved och berättade inte gärna för rådgivare, forskare och andra att man bedrev eller tidigare bedrivit lövtåkt i stor omfattning på gårdens marker. Att man brutit mer löv dåliga höår och under senare tid endast sådana år har bidragit till att löv stämplat som endast ett nödfoder. Övergivna hamlade träd har dessutom ofta antagits vara resultatet av att löv tagits till nödfoder enstaka år. När forskare under 1900-talet studerat arkivdokument har de sällan påträffat och reflekterat över sådant som belyser att löv var ett ordinarie djurfoder.⁹⁶⁶

Jordbruk i förändring

Lövtåkten minskade samtidigt som ängsuppodlingen framskred och självhushållningen avtog. Först minskade tåkten i Göta- och Svealands slättbygder som hade färre träd- och buskrika utmarker och vars ängar tidigare än i skogsbygder omfördes till åkrar, till största delen redan under 1700-talet och första hälften av 1800-talet. I skogsbygder var ängsmarker i bruk längre och möjligheten till utökning av vallodlingar på god åker-

mark var ofta mer begränsad. Dessutom hölls får och getter i större antal. Orsaken till att lövtäkten minskade och upphörde var inte att man ansåg löv vara ett dåligt foder. Huvudförklaringen var att annat foder i tillräcklig omfattning kunde erhållas med mindre arbetsinsats.

Representativitet

Svaren kommer inte från slumpmässigt utvalda gårdar eller socknar. Svar från socknar i vilken lövtäkt under mannaminne varit liten är förmodligen underrepresenterade. Om lövtäkt allmänt bedrevs på gårdar i slättbygder i Götaland och Svealand är delvis oklart p.g.a. få svar från dessa trakter. Löv kan ha ersatts med vallhö. Få svar från slättbygder kan emellertid till stora delar förklaras med att museerna för frågelistor generellt sett hade få meddelare i slättbygder.⁹⁶⁷ Innan fårstocken minskade på 1800-talet hade de flesta gårdar får och enligt några svar, bondedagböcker och boupp-teckningar, förekom det att löv bröts också på gårdar i slättbygder.⁹⁶⁸

Social status och gårdstyper

De generellt sett ofullständiga beskrivningarna av vilka kategorier jordbrukare som bedrev lövtäkt och vem som givit uppgifterna har medfört att det inte varit möjligt att göra en systematisk undersökning om socialgrupp och gårdstyper har haft betydelse för om lövtäkt bedrivits och på vilket sätt. Påtagligt är att någon särskild grupp av gårdar inte utpekas för att ha bedrivit lövtäkt – tvärt om framstår lövbrytning som allmän. Täkten varierade i omfattning efter omständigheterna på varje gård. Den var dock generellt sett viktigare för små gårdar och torp och för gårdar i skogsbygder.

I några svar tituleras sagesmännen varvid framgår att personer med olika status bedrev lövtäkt; hemmansägare, torpare och anställda. När svaren utan att nämna titel beskriver arbetarna och de gårdar som bedrev lövtäkt, framgår indirekt att lövtäkt inte endast bedrevs av fattiga, tjänstefolk eller huvudsakligen förekom på små gårdar. Också på herrgårdar bedrevs lövtäkt i stor omfattning, dock ofta av tjänstefolk på beting och ackord i form av dagsverken.⁹⁶⁹ Att löv repades på beting nämns inte i något svar, förmodligen beroende på en lägre arbetseffektivitet med denna metod.

Kvarvarande spår av lövtäkt i form av hamlade träd på flera hundra gårdar, uppgifter om lövtäkt på namngivna gårdar och fotografier på försvunna landskap visar också att lövtäkt bedrivits på i princip alla typer av gårdar och torp.⁹⁷⁰ På gods och herrgårdar saknas eller är ofta hamlade träd idag fåtaliga. Det kan bero på att tillgången på lövträd var så god att träden i allmänhet fälldes vid tækten. En annan förklaring kan vara att lövtäkten verkligen var mindre omfattande beroende på att lantraserna av fåren bytts ut mot finulliga får. De första merinofåren infördes till Sverige år 1723 från Spanien för produktion av klädesull. År 1775 fanns ca 80.000 premieberättigade djur. De hölls nästan bara av gods och herrgårdar och på schäferier. Under början av 1800-talet minskade de starkt i antal och det sista djuret slaktades 1912.⁹⁷¹ Att bönderna inte uppskattade merinofår berodde enligt två svar på att de krävde bra hårdvallshö, ogillade skogsbete och inte gick att vinterfordra med större mängder löv- och tallkvistar. De blev därmed för kostsamma att hålla på vanliga bondgårdar.⁹⁷²

Skördesäkerhet

Återkommande kunde större områden avlövas av kalamiter. Relativt ofta drabbades hägg, al, ek och den i lövtäktssammanhang ekonomiskt viktiga björken. Av ett par svar framgår att man valde bestånd som var särskilt frodigt för året. Regniga somrar får träden ofta ett särskilt frodigt lövverk. Generellt sett var dock lövtäkten relativt oberoende av årsmånen.

Grässvålen riskerade vid varmt regnfritt väder att torka och förlora mycket av fodervärdet. Vid torka behåller träden bladen gröna längre än gräs och örter. Lövskörden var därför betydligt säkrare än höskörden. Höets fodervärde minskar också tidigare och snabbare på säsongen än lövets.⁹⁷³ Tidpunkten för höskörden var därför mer kritisk och lövtiden kunde i viss mån anpassas efter den optimala för höslåttern.

Tidsbrist har förmodligen haft betydelse för hur mycket och när löv brutit. I några svar sägs uttryckligen att man tog så mycket löv som man hann med.⁹⁷⁴ Tidsbristen bör ha varit större i åkerbruksbygder, men kan ha varit påtaglig även i skogsbygder eftersom boskapsskötseln var mer omfattande och därmed behovet av foder.

Nödfoder och ordinarie foder

Av flera svar framgår att lövfoder balanserade upp höfoder – mer löv bröts vid dåliga höskördar. I princip gjorde jordbrukarna varje år vid eller efter höskörden ett övervägande om hur mycket löv som behövde brytas.⁹⁷⁵ Det framgår av bl.a. följande citat: ”Även under de allra bästa förår, då ängarna voro väl beväxta, kvistade man löv, ty lövet var en bra ’stillning’ åt kreaturen. Men under somrar, då slåttermyrarna voro dåligt växta, fick man med all kraft ägna mycket arbete åt att kvista löv.” (Lappland)⁹⁷⁶ ”År med foderbrist var lövet eftersökt, men även under goda skördeår tog man löv åt fåren.” (Värmland)⁹⁷⁷ ”I de fall då höskörden råkade bli sämre så skulle så mycket mera löv bergas i stället.” (Dalarna)⁹⁷⁸ ”Blet då litä må hö, så tagas mera löv, å vastä mytje hö, så vartä ti täge mä löv.” (Dalarna).⁹⁷⁹

Till skillnad från utfodring med replöv omtalas inte utfodring med färska kvistar under sommaren, vilket kan uppfattas som att det normalt haft en liten omfattning. När grässvålen torkade eller var överbetad har dock djuren ibland fått beta av träd som fällts eller hamlats.⁹⁸⁰

Löv var således ett ordinarie foder, men också ett nödfoder i de fall höskörd slog fel. För att de som mottog svaren inte skulle tro att löv endast var ett nödfoder påtalas detta i några svar.⁹⁸¹

Eftersom stora kvantiteter lövfoder kunde tas vid missväxt i åker- och ängsbruket har det varit det främsta motmedlet mot foderbrist. En ökad lövtäkt vid missväxt gjorde att djurstocken inte behövde slaktas i motsvarande grad som hö- och åkerskörden slog fel.⁹⁸² Replövtäkt går långsammare varför det i första hand var kvistlöv som var aktuellt om större mängder skulle skördas inom en kort tidsrymd. Som exempel kan nämnas att år 1868 var skördarna dåliga – ett nödår. I Värmland bröts särskilt mycket löv detta år för vilket man hade många höga vinterhässjor i skogarna.⁹⁸³ Det är oklart om man hann kompensera helt för dåliga höskördar innan löven gulnade och föll av.

Gårdar och trakter med liten eller ingen lövskog var mer utsatta för dåliga höskördeår, men kunde kompensera foderbristen genom att köpa lövbrott eller färdig-

brutna kärvar från skogsbygder. Denna i omfattning variabla lövtäkt bidrog till att det nordeuropeiska jordbruket var mer robust än det centraleuropeiska.

Lövfodertäkt krävde små investeringar och enkla redskap. Särskilt betydelsefull bör därför täkten ha varit för jordbrukare med små åkrar och ängar i förhållande till boskapsstocken och under kolonisationsfaser innan ängar och åkrar iståndsatts, bl.a. när Norrlands inland avvittrades.

Replövtäkt

I ca 75 procent av svaren på frågelistan Löv- och mosstäkt omnämns replövtäkt. Beskrivningarna av täkten utgör i de flesta svar en liten del av texten. När metoden inte omnämns kan man inte avgöra om svaret är negativt. Ofta är det i korta svar som metoden inte omnämns. Också i äldre hushållningsskrifter som avhandlar lövtäkt upptar repning av löv en mindre del av texten.

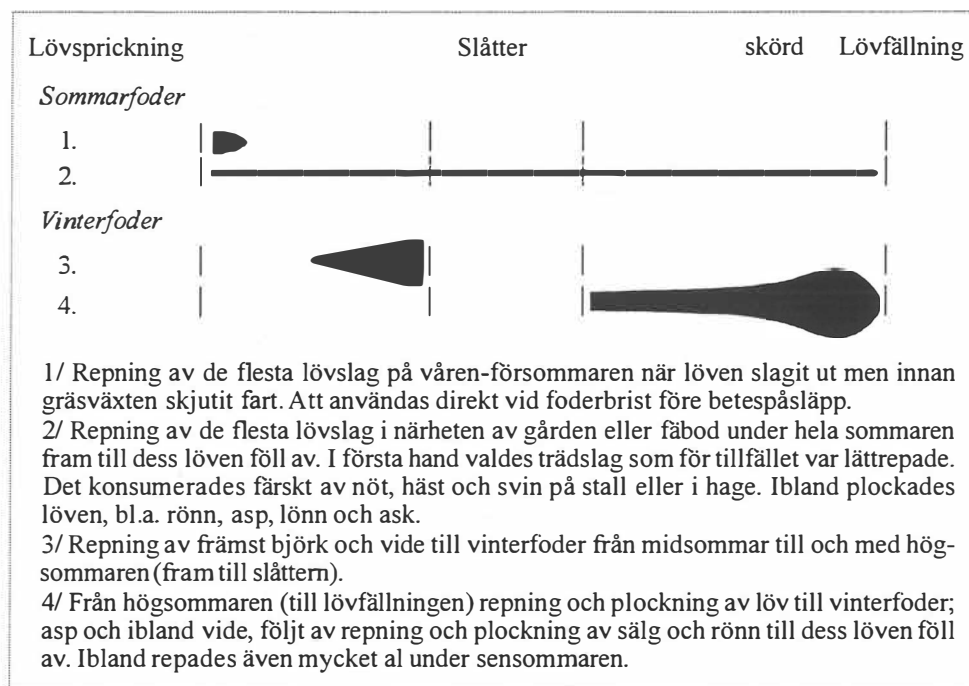
Slutsatser om var i Sverige täkten varit omfattande försvåras av att skördade mängder inte nämns och få omdömen ges om hur viktig denna täkt var för djurhållningen. Indirekt framgår täktens omfattning eller betydelse av formuleringar och återspeglas också i beskrivningarnas längd och relativa längd i förhållande till beskriven kvistlövtäkt. En subjektiv och osäker uppskattning är att replöv totalt sett i Sverige utgjorde mindre än 10-20 procent av lövfodret på 1800-talet, och att denna andel minskade allt eftersom lövtäkten minskade.

Av de svar som nämner replövtäkt kan ca 1/3 uppfattas som att täkten varit ett icke obetydligt årligt vinterfoderfång, 1/3, att det bedrivits i mindre omfattning till sommar- och vinterfoder på många gårdar och torp. I en sista 1/3 att repning inte förekommit eller endast bedrivits i liten omfattning, huvudsakligen för att användas färskt och som vinterfoder på ”fattiga” gårdar i socknen. På Åland har man sällan repat löv, men på många gårdar sopat löv på hösten.⁹⁸⁴ Svaren tyder på att replövtäkt generellt sett var omfattande i Norrland och Svealands skogsbygder. T.ex. från Västmanland sägs: ”Båda dessa arter av lövtäkt inom socknen förekom nästan allmänt.”⁹⁸⁵

Särskilt omfattande tycks täkten ha varit i norra Svealand (Dalarna) och södra Norrland, i princip inom kärnområdet för fåbodkulturen. Beskrivningar från detta område är relativt långa och man säger eller antyder att man exploaterade stora områden och hade särskilda lador och hässjor för replöv. Kvistlövtäkten beskrivs samtidigt som mindre omfattande, ibland som liten jämfört med replövtäkt. Från t.ex. Sollerö socken i Dalarna uppges att lövbrytningen inte varit omfattande i mannaminne i jämförelse med repning⁹⁸⁶ och från Siljansnäs socken att man tog mer stryklöv än kvistlöv. Det senare togs främst vid rödjning av slättermark.⁹⁸⁷ I Venjans socken hade lövbrytning och repning varit lika vanliga.⁹⁸⁸ Replövtäkt har varit en av de större arbetsuppgifterna inom fåbodkulturen i Sverige, vilket inte tidigare uppmärksamrats.

Svaren från övre Norrland är få. De tyder på att replövtäkten inte var obetydlig, men att kvistlövtäkt haft en mer framskjuten plats i foderfånget än i norra Svealand och södra Norrland.

I svar från södra Svealand och Götaland framstår replövtäkten på många orter som liten eller obetydlig. I några svar sägs den inte förekomma alls.⁹⁸⁹ T.ex. från Värmland uppges att endast någon enstaka bonde kunde ordna med repning av löv i större skala för vinterns behov.⁹⁹⁰

Figur 92. Schematiskt när på året replövtäkt bedrevs i förhållande till slåtter och sädesskörd.

Täkt av färskt replöv för direkt utfodring av djur omnämns knappt alls från Norrland, men ofta i svar från södra Svealand och Götaland. Det kan bero på att tillgång på betesmarker var bättre i Norrland och att färre djur var hemma eller gårdsnära under sommaren. Det behöver dock inte vara en verklig skillnad. Sagesmännen kan i första hand ha valt att beskriva vinterfodertäkten när den utgjort merparten av replövskörden.

Svaren är insamlade under en tid när täkten minskade eller redan hade upphört. Hypotetiskt kan man tänka sig att extensiv täkt på utmarker övergavs först och att replövtäkt övergavs före kvistlövtakt, eftersom den är mer arbetskrävande. Det kan innebära att svaren inte återspeglar omfattningen av replövtäkt som kanske förekom i början av 1800-talet. Några svar stöder ett sådant antagande. Ett svar från Gästrikland uppger att bara äldre personer kände till repning av löv.⁹⁹¹ I ett svar från Dalarna berättas: "I forna tider lär man ha haft särskilda lador miltals från bygden, om vilka nu ålderstigna personer i sin ungdom hört berättas och sett rester efter, avsedda för torkning och förvaring av löv."⁹⁹²

Täkt av plock-, kongel- och soplöv kan ha varit vanligare än svaren antyder, bl.a. beroende på att frågelistan inte frågat efter dessa sätt att ta löv. Sagesmännen kan ha betraktat metoderna som en del av replövtäkten – kongling möjligen som kvistlövtakt. Plockning av löv har stora likheter med replövtäkt. Det var storbladiga sorter som ibland plockades på löv. Kongellöv liknar kvistlöv genom att kvistar i varierande omfattning ingick. De små skotten med löv hanterades löst som replöv. Soplövtäkt har av svaren att döma generellt sett varit mindre omfattande än replövtäkt och varierat mycket i omfattning. På många orter har man inte sopat löv. Enligt några svar var

det ett årligt foderfång. Täkten var osäker och beroende av att det var torrt och blåsig vid lövfällningen.

Arbetet

Från svaren erhålls en relativt enhetlig bild av hur replövtäkt utförts. Arbetet var inte lika ofta som vid täkt av kvistlöv ett sammanhållet skördearbete i större grupp med kvinnor, män och barn, förutom i norra Svealand och södra Norrland. Täkten utfördes till största delen av kvinnor och barn. Män deltog oftare när större träd i mängd fälldes.

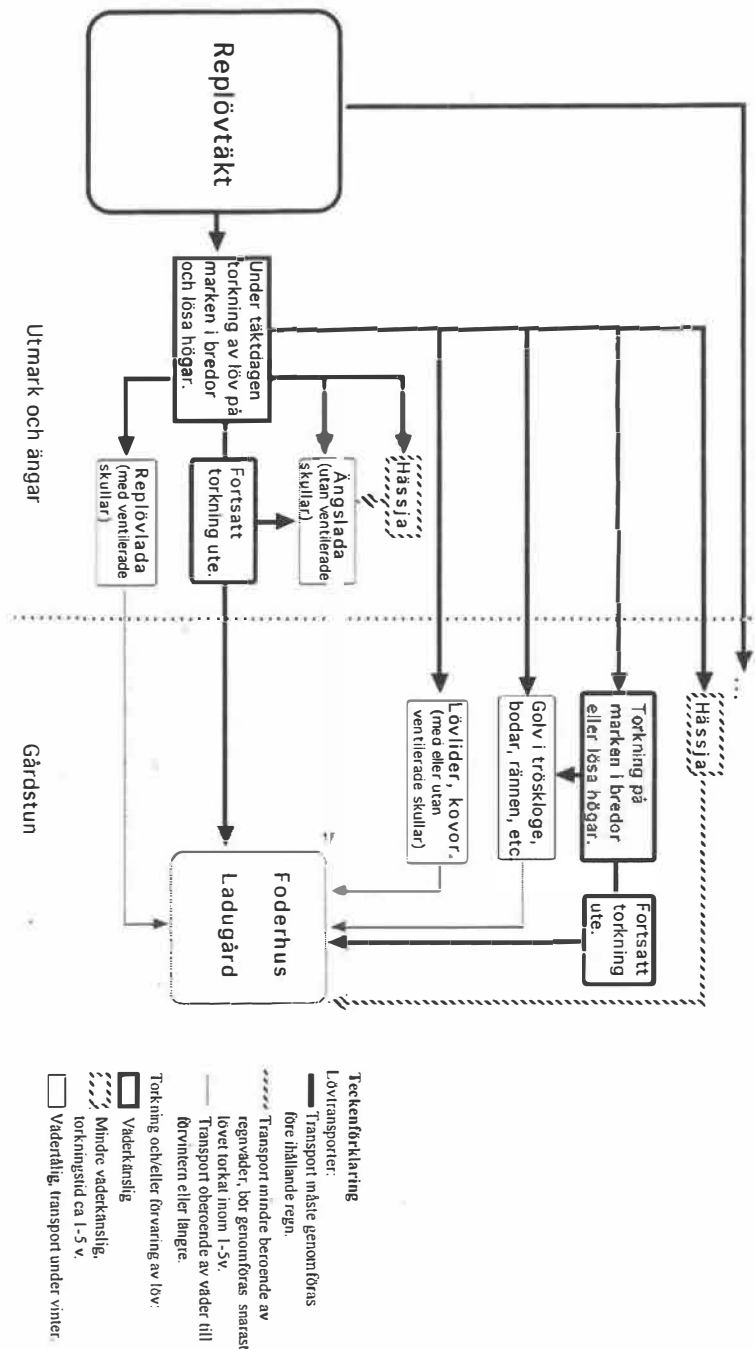
Löven repades i första hand från mindre träd och buskar från marken och samlades ofta i ett dubbelt förkläde, säck eller en mindre korg. För bördor användes ofta säckar och stora ryggkorgar. I stort sett alla träd- och buskarter kunde repas. Asp, björk, sälg och rönn utnyttjades ofta, i många fall även vide och al. Rönn och sälg exploaterades huvudsakligen på sensommaren för att inte skada träden. På gårdar med omfattande replövtäkt har björk och asp, i vissa fall också vide och al, utgjort den volymmässigt största andelen. Det återspeglar trädens vanlighet i landskapet. Björk- och videlöv repades huvudsakligen när de var lätta att repa; från midsommar fram till slåttern. Al-, sälg- och rönnlöv repades till största delen på sensommaren. När på året löv repats för direktutfodring och till vinterfoder sammanfattas i figur 92.

Torkning och transporter

Färskt replöv började mögla om det inte omedelbart torkades. Torkningen försvårades av att löven inte var luftigt åtskilda. Kongellöv och till viss del plocklöv hade fördelen att löven var mer åtskilda. Om lövet torkades utomhus på breda långt från gården var jordbrukarna beroende av att regn inte föll dagarna efter täkten. Nära gården stackades lövet ofta till kvällen eller togs in för att åter spridas ut påföljande morgon. Vid dåligt väder torde utrymmet under tak varit begränsande för hur mycket replöv som skördats. För det talar uppgifter om att bostadens golv användes vid torkning. Vid dåligt väder fick fortsatt täkt skjutas upp tills repat löv torkat och sammanförts.

Lador ute i markerna användes ofta för torkning och förvaring av rep- och kvistlöv. De var talrika i skogs- och mellanbygder. Vid en utvecklad replövtäkt i norra Svealand och i Norrland var lador och hus vid gården byggda med genomluftade skallar i våningar för att möjliggöra torkning av större mängder löv utan tillsyn. Den för replöv använda hässjan framstår generellt sett som en mindre vanlig och osäker torkmetod.

I figur 93 sammanfattas replövetts olika vägar från platsen för täkten till olika torkplatser och vidare till foderhus vid gården. Med olika skraffering markeras när lövet är känsligt och transporttidpunkten är viktig och väderberoende. Figuren illustrerar de möjligheter som fanns att anpassa täkten till risktagning och förhållanden på gården. Möjligheter till anpassning var inte lika många som vid kvistlövtäkt, se figur 95. Det tillämpades inga metoder som motsvarande torkning av kvistlöv i hässja och stack som möjliggjorde att torka och förvara löv ute. Storskalig vadersäker täkt långt från gården eller fåbod kunde endast bedrivas där man hade replövslador. Detta förklarar varför man i ett svar från Dalarna uppger att repning av löv i skogen förekom på ställen där man hade lövlador, medan man skar lövkärvar där man inte hade dylika.⁹⁹³

Figur 93. Flödet av replöv från utmärk via tun till foderhus (från väster till höger i figuren). De olika tork- och förvaringssättens olika förmåga att motstå väder och därmed behovet att vid lämplig tidpunkt utföra transporter, markeras med olika skraffering. Schemat illustrerar de olika torksättens och transporternas väderberoende samt de teoretiska möjligheter som brukarna hade att anpassa tåkten efter risktagning.

Fodervärde och utfodring

Brukarna ansåg att replöv var ett kvalitetsfoder jämförbart med hårdvallshö eller vallhö och bättre än sidvallshö. I t.ex. Småland ansåg man att lindlöv hade samma näringsvärde som hö och att en korg med sälglöv motsvarade en kappe havre.⁹⁹⁴ Från Västergötland berättas: ”I näringsvärde räknades 1 tunna avrepat löv av asp eller säl, lika med 2 lispund hö. Lövet från björk, al och rönn nådde ej så högt i värde.”⁹⁹⁵ Kemiska undersökningar stöder sagesmännens höga värdering av lövet som foder, se vidare sid 164.

Replöv var till skillnad från kvistlöv lätt för djuren att konsumera. Det gavs främst till nötdjur i form av sörpa. Till hästar gavs gärna asplöv. Till svin gavs lövet ofta färskt.⁹⁹⁶ Replöv skördades till foder och användes som strö endast om det förstörts.

Replövmängder

Att svaren inte uppger skördade mängder och sällan nämner kvantifieringsmått beror förmodligen på att man sällan måttgivit skörden. Den varierade också i omfattning år från år. Indirekt finns kvantitativa uppgifter genom att sagesmännen nämner att en gård årligen ägnade veckor av arbete åt tåkten, att man repade flera stora säckar om dagen och att flera replövlador fylldes. Endast två uppgifter finns om hur fort tåkten gick. I Dalarna repade en kvinna 5-6 skäppor per dag och plockade (rönn) inte mer än 2 skäppor per dag.⁹⁹⁷ I Värmland var dagsprestationen för en ”lövraperska” normalt 6 korgar per dag.⁹⁹⁸ Intressant är också uppgiften att plockning av löv gick betydligt långsammare, vilket kan förklara varför metoden inte praktiserades flitigt. Man var beroende av att träd gick att repa. I litteraturen finns en uppgift om att en person kunde hopsamla motsvarande 20-25 kg torrt löv per dag.⁹⁹⁹ Soplövtäkt som bedrevs under en begränsad tid på hösten gick förmodligen fortare än replövtäkt, men fodret var i regel sämre.

I Dalarna beräknades åtgå 24 lövbördor för att fylla en replövslada. Det motsvarade 72 skäppkorgar stryklöv.¹⁰⁰⁰ Om vi antar att en rapp lövtagare tog 6 skäppor per dag under gynnsamma förhållanden åtgick 12 dagsverken att fylla en lada. Under normala, mindre gynnsamma förhållanden, behövde förmodligen 2-4 personer en vecka för att fylla ladan, vilket också indirekt framgår av ett svar från Dalarna, se sidan 32.

Att replövtäkt var arbetskrävande talar för att metoden generellt sett var mer omfattande på små gårdar och oftare bedrevs av personer utan markinnehav. Teoretiskt borde gårdar med god tillgång till oslaget hårdvallshö ha tagit replöv endast av djurmedicinska skäl och då främst som kvistlöv.¹⁰⁰¹ Flera svar stöder detta: ”Repa löv gjorde somli huskut mycket. Mest torparfolket härkring.” (Jämtland)¹⁰⁰² ”Repning av löv, förekom endast på små ställen som hade dåligt bete, så att de måste fora djuren inne om sommarkvällarna.” (Småland).¹⁰⁰³ Från Västergötland meddelas att backstugesittare ofta repat löv åt kor, men att det inte varit vanligt på bondgårdar.¹⁰⁰⁴

Om stora mängder replöv skulle skördas förutsatte det att relativt mycket tid (arbetskraft) fanns tillgänglig för arbetet. Det kan till del förklara varför tåkten var mindre vanlig/omfattande i Göta- och Svealands odlingsbygder som hade arbetsintensiv åkerbruksinriktad produktion.

I fäbodkulturen var täkt av replöv storskalig samtidigt som täkt av kvistlöv var relativt sett mindre omfattande. Ett samband kan ses: storskalig och extensiv rep-

lövttäkt – specialbyggda lador och hässjor – utfodring av kor med replöv. Varför ägnade man tid till replövttäkt och inte till kvistlövttäkt eller höslätter? En förklaring kan vara att foderfånget bedrevs över stora arealer och replöv var lätt att bära. Det framgår av ett svar från Värmland som uppger att man tog replöv i skogen och inte gärna lövkärvar, eftersom de senare var för skrymmande att frakta långa vägar.¹⁰⁰⁵

De ovan nämnda förklaringarna utgör kanske inte huvudskäl till att det i vissa fall tagits mycket replöv. Myrslätterhö från magra sidvallar ger ett relativt dåligt foder. Många gårdar i myrrika områden hade tillgång till en relativt sett liten mängd kvalitativt gott hårdvallshö. Dessutom var på många håll alla de bra myrarna lämpliga för slätter tagna i anspråk. Det kunde därför finnas behov att ge kor och i viss mån hästar ett foder med bra fodervärde som också var lätt att konsumera – rep-, kongel-, och plocklöv.¹⁰⁰⁶ Denna förklaring stöds av att lövkärvar konglades och repades för att erhålla ko- och hästfoder. Lantraserna av får och getter klarade sig tillräckligt bra på kvistlöv och starrhö. På gårdar med större tillgång på hårdvallshö, bra sidvallshö, halm och spannmål, torde detta behov att förbättra nötboskapens foderstat varit mindre accentuerad. Utifrån detta teoretiska resonemang skulle således en karta som visar skogsbygder med tidigare högt utnyttjandet av landskapet och myrslättsrika jordbruk återspegla var replövttäkt var omfattande.

Kvistlövttäkt

Vid lövttäkt togs på de på de flesta orter mest kvistlöv. Endast ett mindre antal svar kvantifierar mängden eller nedlagd tid, men ändå förstår man att den på flertalet orter var omfattande, t.ex. när lövlador, stackar och vinterhässjor nämns och när man uppger antalet kärvar som man beräknade per får och kunde bryta på en dag.

Fårskötseln har baserats på lövutfodring. Och på 1800-talet fanns får på de flesta gårdar och torp. Från t.ex. Småland berättas: ”Så långt tillbaka jag minns i gången tid så har lövbrytningen förekommit, ty det utgjorde huvudnäringen för fårens vinterfoder ty det fanns knappast någon vare sig Bönder eller torpare utom dom hadde mer eller mindre med får, ty dessa ansågs mäst nödvändiga för en familj, mest för ullens skull, ej köttet att förglömma.”¹⁰⁰⁷ Jag drar slutsatsen att i princip alla får- och getägare på 1800-talet utfordrade sina djur med löv om lövträd fanns att tillgå. På en direkt fråga i frågelistan för Åland svarar meddelarna att alla som hade får kvistade löv.¹⁰⁰⁸ Var tillgång på hö, halm eller fodergrödor god togs löv i mindre mängder och utgjorde en mindre andel av foderstaten. För övriga djur varierade användningen av lövfoder mycket och nyttjades främst i skogsbygder.

När vallodling ökade och fårskötsel minskade från mitten av 1800-talet eller redan tidigare, minskade lövttakten. I svaren som insamlats under 1900-talet framstår alltså lövbrytningen som omfattande i skogsbygder och skärgårdar. Det framgår bl.a. av följande citat från Östergötland: ”Lövfoder skulle alltså finnas vid varje gård, där lövskog fanns, och de år, då höskörden blev klen, bröts mera löv än eljest, ty under sådana förhållanden fick lövet ersätta höfodret för alla djuren. Man räknade därför ej med någon bestämd lövmängd år efter år, utan denna blev beroende av behovet för den kommande vintern. Men det faller av sig självt, att den normala lövutfodringen var betydligt större i den egentliga skogsbygden än i gränstrakterna mot denna. Hur

mycket som kunde åtgå vid en medelstor gård, finns inga säkra uppgifter om. På ena platsen ansågs 100- och på en annan 2 eller 300 tjog (kärvar) var det normala.”¹⁰⁰⁹

Av den årliga arbetsinsats som lades ned i jordbruket på 1800-talet bör en icke obetydlig del ha åtgått till lövbrytning. Från t.ex. Småland berättas: ”Lövbrytningen har varit vanligt på både mors å mormors tid, dvs det är ett av de vanligaste arbetena som hörde till lantbrukets jobb, fast det var inte alla som kunde göra det.”¹⁰¹⁰ Av svaren framgår att hela hushåll (arbetslag) lade ned ca 0,5-2 veckor på lövtäkt, exklusive den gårdsnära tåkten, som bedrevs under hela sommaren av enstaka personer, och arbetstid som åtgick för transporter och hantering av lövved.¹⁰¹¹ Enligt gårdsarkivet på Torpa säteri i Västergötland åtgick åren 1861-67, 34-90 dagsverken ($\bar{x}$ = 79, std 26) till lövbrytning och till höslåttorn 202-280 dagsverken ($\bar{x}$ = 226, std 41).¹⁰¹²

Från uppgifterna om antalet brutna kärvar per dag och antalet som beräknades eller förbrukades under vinter framgår att det åtgick 1-2(-4) dagsverken för att skörda vinterbehovet av lövfoder för ett får.

Arbetet

I jämförelse med replövtäkt utfördes lövbrytning oftare i grupp med så många deltagare som möjligt. Huvuddelen av arbetet utfördes av kvinnor och barn, men en stor del av arbetet med trädfällning, hamling och transporter utfördes av män. Huruvida arbetet var under den kvinnliga eller manliga sfären/ansvaret bedömer jag har växlat. Fanns inte yngre män i hushållet för trädfällning och hamling har husbonden ansvarat för tåkten, i andra fall kvinnorna. Det skulle kunna förklara varför ibland detaljrika bondedagböcker skrivna av husbonden inte nämner lövtäkt.

För att lövet skulle hinna torka under dagen ägnades ofta hela dagar åt brytningen. Lövbärande kvistar separerades från grövre icke lövbärande delar av grenarna. Ofta bands de till kärvar. Eftersom getter åt grövre veddelar och bark än övriga djurslag tog man hela grenar och små träd på en del gårdar.

Lövsorter

I svaren uppräknade sorter visar att man ofta brutit löv från de vanliga lövträdsarterna på orten. Det var en följd av att tåkten var så omfattande att möjlighet att välja var begränsad.

Om man ser till vilka lövsorter som omnämns och hur de omnämns och vilka sorter som brutits enligt fotografier, kan man dra slutsatsen att mer än 60 procent av det brutna lövet tagits från björk och asp. Ser man det mer lokalt har det funnits stora variationer. T.ex. bröts mest asklöv på Gotland därför att det var det vanligaste trädslaget i ängarna.

Några sorter bröts inte så gärna därför att de var mindre uppskattade av djuren, i synnerhet om de bröts vid fel tidpunkt. Dessa arter var grå- och klibbal, bok, hägg och ek. Till del även besklövsbjörk (vårthbjörk), hassel, pil och videarter (ej sälgt).

Lövtäkten var en del av rödjningar av ängar och hagar, dikesrensningar, vedtäkt, etc, vilket medförde att även andra aspekter än lövets smaklighet hade betydelse för vilka sorter som bröts. Har man haft möjlighet att välja har man givit de bättre lövsorterna till nötkreatur och hästar och sämre, eller sådant löv som delvis mögligt, till får och getter.

Fodervärde och smaklighet

Lövens kemiska fodervärde har undersökts och/eller litteraturuppgifter sammanställts av Funkquist, Andersson och Wennerström, Ciszuk, m.fl.¹⁰¹³ I de flesta aspekter är löv jämförbart med prima hårdvallshö. Särskilt halten smältbart protein överträffar höet, dock varierar smältbarheten och halten tanniner mellan olika sorter.

Vilka lövsorter som brukarna ansåg vara bättre, och därmed prioriterade, och vilka som ansågs sämre, ger svaren delvis motsäggande uppgifter om. Det beror på att många faktorer påverkar foderkvaliteten och smakligheten och att tillgängliga sorter varierat på gårdarna. Jag har valt att inte systematiskt försöka utreda lövsorternas olika smaklighet och fodervärde under olika omständigheter, eftersom det hade krävt omfattande studier. I sammanhanget bör dock nämnas några faktorer som påverkar fodervärdet eller smakligheten som jordbrukarna tagit hänsyn till. Träden har utvecklat ett försvar mot bete – de producerar ämnen som gör löv och grenar mindre smakliga, bl.a. tanniner. Tanninerna verkar genom att binda till proteiner. Barkens höga tannininnehåll utnyttjas vid konservering av skinn – garvning. Utfodring med stora mängder löv med höga tanninhalter kan leda till att mag- och tarmbakterier och magenzymer hämmas så att djuren inte kan tillgodogöra sig näringen i fodret. De kan också drabbas av förstoppning. Rent medicinskt har det varit till nytta i behandling av s.k. vattensjuka. Lövets smältbarheten kan antas variera efter andelen annat, icke tannininnehållande foder i foderstaten. Det är förmodligen orsak till att några svar säger att löv helst skulle ges med tillskott av hö.

Bl.a. al och björk producerar ett klibbigt ytskikt på bladen som enligt svaren medför att de är mindre smakliga. Under hög- och sensommar förvedas löven och bladens yttersta lager av för djuren svårsmälta vaxer ökar.

Negativa faktorer	Kommentar
<i>Löv</i>	
Klibbighet/"kådrikt"	avtar på hög- och sensommar.
Tanniner	halten varierar, ofta hög på försommar och lägre i träd som tillväxer snabbt.
Vaxskikt	ökar på sensommaren.
Förvedning	ökar på sensommaren.
Rötkänslighet och torktid	känsligt före halvtorr, torkar snabbare och är mindre rötbenäget på hög- och sensommaren.
Skrumpnar/skört efter torkning	minskar på sensommaren.
<i>Grenar</i>	
Tanniner	varierar
Förvedning	mindre vid högre bonitet eller hamling, ökar på sensommaren och snabbt de första åren.

Figur 94. Några faktorer som negativt påverkar lövets värde som foder eller djurens begivenhet på löv. Det finns betydande skillnader mellan arter, men även mellan olika växtplatser och trädindivider. Grenarnas förvedning är till viss del positivt vid utfodring av kor, se texten.

Attraktivt		Mindre attraktivt
Ask, <i>Fraxinus excelsior</i>	Avenbok, <i>Carpinus betulus</i>	Jolster, <i>Salix pentandra</i>
Lind, <i>Tilia cordata</i>	Oxel, <i>Sorbus intermedia</i>	Hassel, <i>Corylus avellana</i>
Olvon, <i>Viburnum opulus</i>	Glasbjörk, <i>Betula pubescens</i>	Al, <i>Alnus</i> spp.
Sälg, <i>Salix caprea</i>	Lönn, <i>Acer platanoides</i>	Pil, <i>Salix alba</i>
Rönn, <i>Sorbus aucuparia</i>	Vårtbjörk, <i>Betula pendula</i>	Hägg, <i>Prunus padus</i>
Asp, <i>Populus tremula</i>	Vide, <i>Salix</i> spp. (ej sälg)	Bok, <i>Fagus sylvatica</i>
Alm, <i>Ulmus</i> spp.	Brakved, <i>Frangula alnus</i>	Ek, <i>Quercus robur</i>

Tabell 9. Gruppering av träd- och buskarternas lökvistar efter smakighet för husdjur. Tabellen är upprättad efter spridda uppgifter i äldre hushållningsskrifter, omdömen avgivna i frågelistsvar och från egna observationer av betespreferens. Det är en sammanvägning av delvis motstridiga uppgifter, se texten.

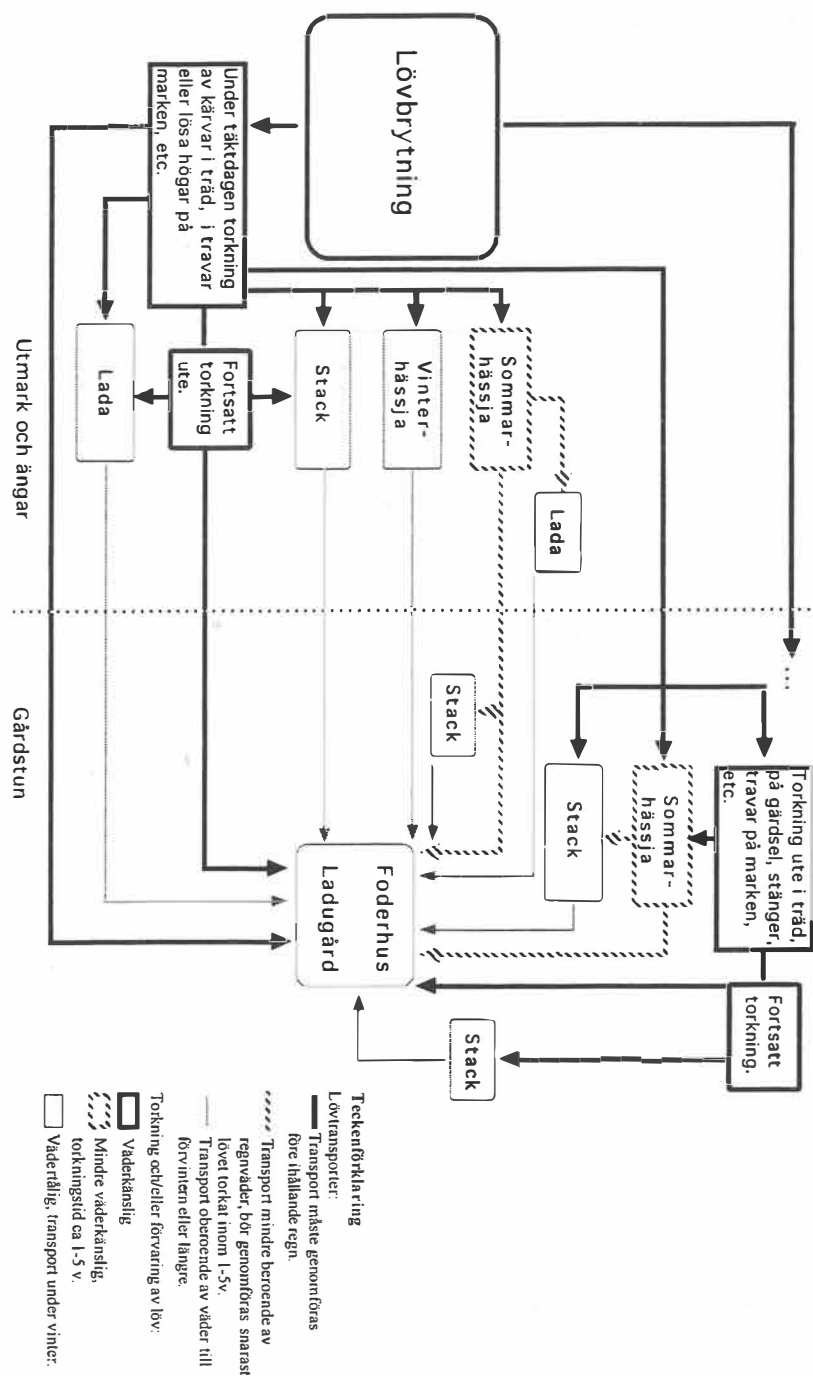
Löv och grenar från unga snabbväxande träd är mindre förvedade och mer näringsrika och smakliga för djuren. Gamla träd som stannat i växten hade särskilt dåliga lökvistar och illasmakande löv. Denna skillnad utnyttjades vid hamling och när unga skott från stubbar togs tillvara. Det bästa lövfodret bröts på bördiga marker, ofta i inägomarken och på hyggen, brännor och svedjor under igenväxning med ungskog. Några faktorer som kan ha påverkat fodrets kvalitet har sammanställt i figur 94.

I tabell 9 har jag gjort ett försök att gruppera lövsorter efter djurens preferens. Den är upprättad efter omdömen avgivna i frågelistssvaren, spridda uppgifter i äldre hushållsskrifter och egna observationer av betespreferens. De utgör delvis en sammanvägning av motstridiga uppgifter. Min bedömning överrenstämmer med litteraturen; tanninhalten är av stor betydelse för vilka sorter som uppskattas av djuren och för lövets smältbarhet.¹⁰¹⁴

Torkning och transporter

Lövets torkning var krävande och väderberoende. Av svarens beskrivningar förstår man att en stor del av lövet som torkade ute i varierande grad försämrades eller förstördes, vilket också framgår av den tidigare nämnda kungörelsen från år 1764, även om denna sannolikt överdriver okunnigheten hos allmogen: ”Men förfarenheten vitnar, at af många tusende kiärfvar löf, som för thesse kreatur brytas, hälften bliwer stiämt och onyttigt, af okunnighet dels om tiden till löfwets brytande, dels ock om sättet till torkningen och bärgningen.”¹⁰¹⁵ Också 1700- och 1800-talens hushållningsskrifter nämner betydelsen av en väl utförd torkning.¹⁰¹⁶

Metoderna som stod till buds för torkning och förvaring av kvistlöv gav flexibilitet med varierande grad av risk att lövet skulle försämrats eller förstöras. Eftersom löv var skrymmande och känsligt bröts det gärna nära gården. Endast gårdsnära lövbrott var ofta otillräckliga för gårdarnas behov av lövfoder. Det framskymtar anpassningar

Figur 95. Flödet av kvistlöv från lövbrott via tun till foderhus (från väster till höger i figuren). De olika tork- och förvaringssättens olika förmåga att motstå väder och därmed behovet att vid lämplig tidpunkt utföra transporter, markeras med olika skraffering. Schemat illustrerar de olika torksättens och transporternas väderberoende samt de teoretiska möjligheter som brukarna hade att anpassa tåkten efter risktagning. Torkning i väl lagda snesar och lövrese är jämförbart med torkning i sommarhässja.

efter naturförutsättningar och lövtäktens areella utbredning. I slättbygder fördes mycket av lövet hem samma dag som det bröts. Kärvarna torkades främst upphängda på gärdsel, etc, ställda i travar och i sommarhässjor samt på golv i olika byggnader. I skogs- och mellanbygder var hanteringen komplex. Vanligt var att man hade lador, vinterhässjor och stackar ute på avlägsna lövbrott. Det mesta av lövet transporterades hem på vintern. Lador, hässjor och stackar gjorde det möjligt att exploatera stora områden.

Tidpunkten för när transporter måste utföras var beroende av hur lövet torkades och/eller förvarades. I figur 95 sammanfattas teoretiska flöden av kvistlöv från lövbrott via tun till foderhus. Med olika skaffring markeras när lövet är känsligt och transporttidpunkten är viktig och väderberoende. Figuren illustrerar de möjligheter som brukarna hade att anpassa tekten efter tillgång på arbets- och dragkraft för transporter, investeringar och risktagning. I svaren omnämns ofta att flera metoder använts på orten, dock nämner inget svar alla de metoder som beskrivs i svaren sammantaget.

Lador

Det historiska och relikta ladbeståndet har förmodligen som en följd av ladornas läge vid och i ängar i allmänhet betraktas som lador endast för hö.¹⁰¹⁷ Svaren uppger att alla typer av lador användes för löv. Nils Keyland som i början av seklet studerade lövtäkt i Värmland uppmärksammade att jordbrukarna också hade särskilda lövlador.¹⁰¹⁸ Av svaren framgår att i Värmland såväl som i andra landskap fanns lövlador. De var enkelt bygga av gärdsel eller mer varaktiga av stock.

I boreala och boreo-nemorala områden är lövträd beståndsbildande främst i dalgångar och svackor/fuktstråk i terrängen.¹⁰¹⁹ Attraktiva områden för lövtäkt har därför ofta sammanfallit med slättermarker. Höet i ängar skördades varje år eller med ett års mellanrum på magra marker. Ett lövbrott krävde flera år av återväxt innan det kunde skördas igen. Brukarna bör därför ha varit mer villiga att investera i lador för hö och löv vid ängar, och mindre intresserad av lador vid små lövbrott utan slätter, eftersom de skulle stå tomma flertalet av åren. För lövtäkt i skogen var hässja och stack billigare lösningar. Från Småland berättas: ”Var det långt, så var det att köra dit med en häck. Var det så att det fanns en lada, så bar man in i den, men i yttermarkerna, där inga lador voro, där gjorde man sådana där hässjor.”¹⁰²⁰ Också från Dalarna och Härjedalen uppges att man hade hässjor mellan träd (vinterhässja) om man inte hade ”lövhus” att tillgå i skogen.¹⁰²¹ Uppfördes lador som främst var avsedda för löv var de placerade så att de årligen kunde fyllas med löv från ett större område med träd lämpliga för lövtäkt, t.ex. f.d. bränna, svedja, hygge eller sjöstrand.

För att kunna torka större mängder löv var skogs- och lövlador byggda med luftspringor mellan stockarna. Det var en fördel att kunna lägga in även ej torkat foder eftersom man besökte avlägsna lövbrott och slogar under kort tid. I ängslador kunde endast mindre mängder färskt löv torkas – ett lager kärvar stående på golvet eller inlagt ovanpå höet. För torkat hö och löv var det en nackdel att fuktig vind drog in i ladan under höst och vinter – täta väggar var en fördel. Det bekräftas av ett svar från Dalarna som uppger att man försökte göra höladornas väggar så täta som möj-

ligt. Endast lador för löv timrades med större mellanrum mellan stockarna därför att man i dessa torkade och sedan förvarade löv.¹⁰²²

Hässja eller stack

Lövkärvar sattes ofta i hässja och i stack. I sommarhässjor torkades endast lövet. I vinterhässjor och stackar torkades och förvarades löv. Svaren berättar inte direkt varför man i vissa fall använde stack och i andra fall i vinterhässja. Dock framgår att de båda metoderna har för- och nackdelar.

En fördel med hässjor var att de kunde fyllas med löv redan till kvällen om vädret var torrt. Därefter var lövet halvbärgat och motstod även sämre väder. Från Östergötland berättas: ”En på detta sätt uppsatt gälle stod bra under en längre tid mot både sol och väta. Och ej heller blev den så tät, att lövet, oaktat det insattes rått, tog skada av mögel.”¹⁰²³ Löv i sommar- och vinterhässjor var mer utsatt för väder än löv i stack. En förklaring till att man på Åland inte använde hässjor kan vara att de inte motstår hård blåst.

Innan kärvarna sattes i stack måste kärvarna ha förtorkat, t.ex. genom att de travedes eller hängdes upp i träd. Någon torktid uppges emellertid inte i svaren. I Småland ansåg man det var bättre att sätta det i en hässja än i en stack om lövet inte var torkat.¹⁰²⁴ Man var således mer beroende av vädret en eller ett par dagarna efter tälten om man tänkte sätta lövet i stack. Löv i sommarhässjor har sedan det torkat eller halvtorkat i många fall överförts till stackar. I Östergötland beräknades stackarnas storlek efter mängden som fanns i hässjor.¹⁰²⁵ Stackning var således ett sätt att eftertorka och förvara lövkärvar ute. I stack tålde det att vara ute hela vintern.¹⁰²⁶ Löv i vinterhässjor kördes hem på förvintern om möjligt på första snöförel. Stackar kördes hem efter behov under hela vintern när isarna bar.¹⁰²⁷

I Norrland och i norra Svealand användes förutom den vanliga typen av vinterhässja med horisontella stänger även en typ med vertikala stölar. Motiv till att använda respektive typ omnämns inte i svaren. Den vertikala hässjan bör ha varit lättare att bygga och att göra älg- och rensäker. Konstruktionen tyder på att lövet var mer utsatt för väder. En förklaring till att den användes endast i norra Sverige kan vara mindre nederbörd på senhösten, lägre temperatur och att snöförel infann sig så tidigt att lövet bara behövde vara ute i några få månader.

Andra nyttigheter än löv

Att det inte fanns bra outnyttjade hård- och sidvallsängar, åtminstone inte inom ägor, kan förklaras varför inte löv ersattes med hö. Lövfodret ansågs också vara ett bra och hälsosamt foder och var bra för hästars tandhygien. Det fanns dock flera skäl till att bedriva lövtäkt. Som framkommit var lövtäkten en väsentlig del av gårdarnas självhushållning, bl.a. erhöles brännved, ämnesved, näver och lysved från tälten. Lövbrytningen var en viktig del av hävden av åkrar, ängar och hagar – ibland var lövet att betrakta som biprodukt (Fig. 21). Enligt Mårten Sjöbeck var kännetecknande för landsdelar med ålderdomligt jordbruk att lövträden i ängarna främst värderades för dess fodervärde.¹⁰²⁸ Några av produkterna som erhöles från lövtäkt sammanfattas i figur 96.

<i>Del av träd</i>	<i>Användning</i>
Stammar och långa grova grenar	Brännved Redskap, snickerier. Gärdsel Byggnation: lador, taksparrar, etc. Aska (gödsel) Pottaska (?)
Klena raka stammar och grenar	Brännved Bandved Flätvirke Gärdsel
Kvistar	Brännved, lysved (efter avbetning). Strö (upphackat). Kvistar, borstar, dörmattor (efter avrepning).
Bark	Tak (björknäver) Bruksföremål (björknäver) Lindbastrep Garvning, lettning (al, björk, ek och vide). Foder: torkad och surnad innerbark.
Löv med eller utan kvistar	Utsmyckning Strö (kasserat lövfoder) Takisolering (avrepat löv) Djurmedicin; avmaskning, tandvård. Loppfällor (klibbal).

Figur 96. Trädens användning i samband med lövtäkt.

Att ved- och nävertäkt ofta kombinerats med lövtäkt har inte tidigare uppmärksamats. Enligt svaren har också fårriset haft en viktig användning som bränsle – lysved vid olika kvällsarbeten. Fårrisets betydelse för hemslöjden på Åland har uppmärksamats av Heidi Henriksson.¹⁰²⁹

Rep- eller kvistlöv

I det föregående sammanfattades replövtäkten och förslag gavs till varför den i vissa delar av landet var omfattande och ibland större än kvistlövtäkten. I figur 97 sammanfattas några positiva och negativa aspekter på replövtäkt jämfört med kvistlövtäkt och i figur 98 kvistlövtäkt jämfört med höslåtter.

<i>Positiva</i>	
Skörd	Lättare att utföra för barn och mindre arbetsföra personer. Samma träd kunde utnyttjas varje år.
Fodervärde	Ofta utmärkt och bättre än kvistlöv. Lätt för djuren att bearbeta.
Hanterbarhet	Lätt att transportera. Ej skrymmande och tungt.
Avfall	Gav inget ris som måste tas till vara i djurhusen.
Strukturella	Mer hushållande med träd om tåkten bedrevs utan fällning.
Konkurrens	Konkurrerade mindre med timmerproduktion.
<i>Negativa</i>	
Arbetsproduktivitet	Mer arbetskrävande för motsvarande fodermängd.
Skörd	Beroende av artens repbarhet som varierade under säsongen.
Torkning	Mer krävande; tillsyn eller särskilda lövlador.
Strukturella	Om träden inte fälldes vid tåkten medverkade det i mindre grad i modulering av ljuset i ängar och hagar och mot den ständiga igenväxningen av odlingslandskapet.
Biprodukter	Färre än vid kvistlövtakt och beroende om träden fälldes vid replövtakt.

Figur 97. Några positiva och negativa aspekter på replövtakt jämfört med kvistlövtakt under 1800-talet.

Utfodring

Djurslagen är av naturen olika begivna på löv och kvistar. Getter är i första hand kvist- och lövätare, men äter också gräs och örter. Får och hästar är inte lika utpräglade löv- och kvistätare som getter och äter betydligt mer gräs- och örter om de får välja.¹⁰³⁰ Nötboskap är av naturen gräs- och örtätare men konsumerar mindre mängder löv och kvistar om tillfälle ges. Djuren äter gärna det foder de är vana vid och de uppvisar också individuella preferenser.

Lövtakten varierade efter hur stor boskapsskötseln var i förhållande till tillgången på hö, halm, vall och fodergrödor. Andelen löv i fodret var beroende av djurens förmåga att tillgodogöra sig det. Särskilt får- och getskötseln baserades på utfodring med kvistlöv. Kor och hästar fick sällan löv som huvudfoder. Att inte endast löv gavs till nötdjur och häst kan förklaras med att de inte har fysiologiska möjligheter att leva på ensidig lövfoderstat. Sämst förmåga att tillgodogöra sig stora mängder löv har svin. Axel Leijonflycht vid Ultuna lantbruksinstitut ansåg år 1866 att löv som huvudfoder för kor inte var att rekommendera eftersom mjölkavkastningen minskade.¹⁰³¹

I figur 99 har jag schematiskt sammanfattat användningen av rep- och kvistlöv i skogs-, mellan- och slättbygd när det ännu användes allmänt i jordbruket på 1800-

<i>Positiva</i>	
Skördesäkerhet	Torka slår sällan ut hela lövverk och regn ger ofta rik lövskrud.
Lång skördetid	Näringsvärdet under säsongen minskar långsammare än hö och löv har en skördesäsong fram tills dess löven börjar gulna.
Skörd	Kan helt eller delvis utföras av barn och mindre arbetsföra personer och kan skördas kort efter regn.
Investeringar	Små investeringar om tillgång finns till lövträd och buskar.
Biprodukter	Gav i det äldre jordbruket värdefulla biprodukter, se figur 96.
Strukturella	Modulerade ljuset i ängar och hagar och motverkade en ständigt pågående igenväxning av odlingslandskapet.
Fodervärde	Oftast bättre än starrhö och i många fall motsvarande ordinarie hårdvallshö.
Djurhälsa	Motverkar parasiter och tandsjukdom.
Konkurrens	Konkurrerade mindre med åkerbruk eftersom sämre utmarker kunde användas.
<i>Negativa</i>	
Arbetsproduktivitet	Mer arbetskrävande för motsvarande fodermängd.
Investeringar	Mer arealkrävande. Samma träd kan ej skördas årligen.
Torkning	Mer känsligt innan det blivit halvtorr.
Foderegenskaper	Varierande, se figur 94 och tabell 9. Kan antagligen inte ges ensidigt till kor. Djurens tänder slets.
Hanterbarhet	Smulas lätt sönder när det torkat fullständigt. Skrymmande och tunga transporter
Avfall	Djurhusen måste rivas ut.
Konkurrens	Konkurrerade med virkesproduktion på utmark.

Figur 98. Några positiva och negativa aspekter på kvistlövtakt jämfört med höslåtter under 1800-talet.

talet. Tabellen baseras på uppgifter från svaren, äldre hushållningsskrifter, spår i landskapet efter lövtakt och djurens förmåga att tillgodogöra sig lövfoder, etc. Även om stordjuren inte lika ofta som smådjuren fått löv, och mer sällan som huvudfoder, har ändå stora mängder åtgått eftersom de konsumerar väsentligt mer foder än smådjuren.

	Get	Får	Häst	Nöt	Svin
<i>Kvistlöv</i>					
Skogsbygd o. skärgård	+++	+++	++	+	+/0
Mellanbygd	+++	+++	+	+	+/0
Slättbygd	++	++	+/0	+/0	+/0
<i>Replöv</i>					
Skogsbygd	+	+	+	+	+/0
Skogsb. mkt. myrslåtter	+/0	+	+	++	+/0
Mellanbygd	+/0	+/0	+	+	+/0
Slättbygd	+/0	+/0	+/0	+/0	+/0

+++ Stor andel/vanligen använt som foder, ++ betydande del/ ofta använt som foder,
+ liten andel/ibland använt som foder, +/0 liten andel, sällan eller ej använt som foder.

Figur 99. Bruket av lövfoder till olika djurslag i skogs-, mellan- och slättbygd under 1800-talet. Figuren illustrerar schematiskt den generella användningen av kvist- och replöv. Variationen har varit stor mellan gårdar och socknar. I vissa fall har lövfoder inte alls använts, t.ex. när träd och buskar saknats på ägorna.

Tabellen baseras på svarens beskrivningar av lövtäkt och utfodring i olika delar av Sverige, äldre hushållningskrifter, djurens förmåga att tillgodogöra sig löv, tillgång på träd för lövtäkt, alternativa foder, spår av lövtäkt idag.

Vid läsning av figuren bör uppmärksammas att i norra Svealand och södra Norrland har replövtäkt i vissa trakter varit större än kvistlövtäkt, täkt av kvistlöv totalt sett varit betydligt mer omfattande än täkt av replöv. Dessutom har djurslagen varierat i sammansättning och antal, bl.a. beroende på naturgeografiska förhållanden; t.ex. har får och getter varit vanligare på gårdar i skogsbygder och skärgårdar.

Lövtäktsträden i landskapet

Studierna har visat att i princip alla områden med koncentrationer av lövträd kunde var föremål för lövtäkt, såväl i inägor som på utmark. Dock är det oklart i vilket omfattning bok- och ekskogar utnyttjades. I jordbrukstäta områden och i områden med mycket barrskog, torde på 1800-talet merparten av bestånden av lövträd på utmark i någon mån varit föremål för lövtäkt. För det talar också den frenesi med vilka naturliga fodertillgångar i allmänhet eftersökts och nyttjats. I inägor insamlades lövfoder från mer eller mindre samtliga träd, åtminstone när de fälldes. En stor del av den ved som åtgick på gårdarna emanerade från lövtäkt.

För att hushålla med träden utfördes täkt av replöv i närheten av gården eller fäbod så långt som möjligt utan att träd fälldes; från marken och genom att man klättrade upp i större träd. Svaren säger att en vanlig metod för att komma åt att repa löv var att böja ned grenar och hela små träd. Samma träd kunde repas och repades i många fall varje år. Vid Lilla Vassel fäbodas i Våmhus socken i Dalarna repades så mycket att det inte fanns ett enda lövträd eller björkbuske som inte var avlövad, både inom och utom gärdesgårdarna.¹⁰³² När täkten var omfattande fälldes på utmarken både stora och små träd för repning.¹⁰³³ Rationell täkt var beroende av bestånd av lågvuxen lövskog/buskar.

Kvistlöv bröts från stora och små träd på nästan alla tänkbara sätt. Man var mindre beroende av att man nådde till löven eftersom träden ofta fälldes. Lövträdsbeståndet på gården i kombination med behov av ved och rödjning av ängar och hagar var ofta avgörande för hur långt bort man begav sig och vilka träd och på vilket sätt de utnyttjades. Lövbrytning var en del av hävden som skapade grässvålar i ängar och skogsbeten.¹⁰³⁴ Ett lövbrott krävde flera år av återväxt innan det var lämpligt att återkomma.¹⁰³⁵

En subjektiv bedömning av svaren och fotografier är att över 75 procent av kvistlövet erhöles från träd och buskar som fälldes vid marken – det gick snabbast och gav mer brännved som biprodukt. Fanns större bestånd av ungskog – s.k. småskog – bröts gärna löv från dessa marker. Unga träd har mer och bättre löv. Fälldes träd förväntades – om betet var måttligt – nya träd för lövtäkt från rot- eller stubbskott.

Återkommande huggning av skott från stubbar anses ha tillämpats mer systematiskt vid lövtäkt i trakter där ved också var bristvara, bl.a. i Östersjöområdet och i Skåne. Det har varit det vanliga tillvägagångssättet vid lövtäkt i Estlands slätterskogar.¹⁰³⁶ Av några artiklar framgår att träd i ängar i Norrland var stubbskottshuggna.¹⁰³⁷ I flera av Sjöbecks arbeten visas på bild och/eller uppges i text att ”rothuggna” träd var vanliga i Sydsveriges ängar eller vångar samt i s.k. surskogar.¹⁰³⁸ Han fann det sannolikt att lövskogar medvetet omvandlats till ängar med lågskog genom rothuggning och andra avsiktliga beskärningsmetoder.¹⁰³⁹ Sjöbeck pekar även på vanliga ortnamn som kan indikera stubbskottsbruk: ris, stabbe, stubbe, buske, lund, hassel, hest, småskog, torn, snärje, kratt.¹⁰⁴⁰ När de var frågan om större bestånd i inägor och på utmark benämnde han det för skottskog. Hela landskap med skottskog ansåg han funnits och fanns delvis kvar, bl.a. i Skåne, Västergötland, Östergötland och på Öland. Enligt Sjöbeck var stubbningen en för varje bonde normal syssla som

utfördes med olika tidsintervall.¹⁰⁴¹ Han anför följande tankvärda citat från år 1760 av kyrkoherden i Varberg: ”Ekebuskarna, som du ser här och där kunna aldrig bli trån, och de andra, som kunna bli, hållas alltid som buskar.”

Att buskar och träd ofta fanns i ängar och i åkergården över stora delar av Halland före agrara revolutionen framgår av den nyligen utgivna Hallands landsbeskrifning 1729. I de kustnära socknarna var skog, träd och buskar generellt sett mindre vanliga. Av beskrivningarna framgår att träden ofta var buskformiga i ängar och i åkergården. Buskarna utgjordes ofta av al, björk, hassel, ek och vide. Om träden var hamlade eller stubbskottshuggna uppges inte. En rimlig tolkning är att merparten av dessa buskar var stubbskottshuggna. Lågt hamlade träd kan möjligtvis också ha betraktats som buskar.

En del av de personer som karterade Halland noterade om träd och buskar fanns i ängar och i åkergården, och om behov förelåg av rödjning eller inte. I tredje bandet av bokverket redovisas Varbergs fögderi. I första 2/3-delen, fram till sid 666, omnäms tämligen konsekvent träd och buskar i ängar, och än mer konsekvent om behov av rödjning förelåg. Träd eller buskformiga träd i ängar omnämns från 51 procent av hemmanen (n=305). På något större andel av hemmanen ansågs ängarna kunna förbättras med rödjning – 65 procent. Exempelvis uppges för ett hemman i Fagereds socken: ”Eke och biörke och hassel buskar tarfar rödning.” Ängarna var på 22 procent av hemmanen inte möjliga att förbättra med rödjning och från 12 procent av hemmanen saknas uppgifter om detta.¹⁰⁴²

Enligt en rapport från år 1850 var det i Halland svårt att införa cirkulationsbruk eftersom ängarna antingen var stenbemängda eller trädbevuxna.¹⁰⁴³

Att återkommande hugga skott från stubbar har inte varit möjligt om betestrycket varit hårt. Träden dör. I jordbrukstäta områden med små utmarker och hårt betestryck, har stubbskottsbruk främst varit möjligt att utveckla i inägomark. Alar är lättare att kombinera med bete eftersom skotten från stubbarna betas först på sensommaren vid hårt betestryck.

Svarens beskrivningar och fotografier tyder på att metoden mer eller mindre medvetet använts allmänt i hårdvallsängar, på f.d. svedjor, brännor och på hyggen, även i Norrland. I Norrland kan ett lägre betestryck ha bidragit till att träden ofta undgick att betas. Vid fältstudier har jag påträffat stubbar uppkomna efter att skott/stammar huggits återkommande, främst al, ask, glasbjörk och hassel. Omloppstiderna bedömer jag i många fall varit längre än vid hamling och ofta utförts som gallringar på ett sådant sätt att träd i ängar hållits konstant lågvuxna som buskar (0,5-5 m).¹⁰⁴⁴ I uppteckningar och i lantmäteriakter benämns lågvuxna träd för ris, buskar och småskog. Beteckningarna avsåg antagligen ofta stubbskottshuggna lövtäktsträd.

Studiet av stubbar efter stubbskottsbruk har varit sporadiska utanför Åland varför jag avstår från att dra mer generella slutsatser. Dock kan framhållas att stubbskottsbruket i Sverige och på Åland präglats av husbehovstäkt av ved- och löv och inte haft den planmässighet med vilka stubbarnas stammar kapats i Centraleuropas jord- och skogsbruk.¹⁰⁴⁵

Att kvistar och toppar från små träd ofta skurits av från marken har inte tidigare uppmärksamats. Nya utväxande kvistar var ofta åtkomliga för betesdjur. Gräns-

dragningen till hamling är oskarp. Hamlade träd har dock oftast topphuggits högre upp så att stege behövs användas, grenar huggits av nära stammen – inte endast klenare kvistar – och de har utnyttjats i decennier upp till flera hundra år innan de fälldes.

Från hamlade träd erhöles merparten av kvistlövet endast i skärgårdar och på Gotland och förmodligen också i en del trädfattiga områden i Götaland och Svealand.

Att hamla var en metod att undgå att lövkvistar betades och ett sätt att hushålla med träden.¹⁰⁴⁶ Träden kunde därmed utnyttjas under många år, ett och samma träd av flera jordbrukargenerationer. Från hamlade träd erhöles dessutom ett smakligt löv med svagt förvedade kvistar. Träden inkräktade mindre än buskar på grässvålen. Från Östergötland berättas: ”Man förvånas över, att äldre tiders lövskogar trots sin måktighet men med hänsyn till de stora lövskördar, som årligen uttogos, ej inom några år blevo alldeles utödda. Dithän hade det nog gått, säger en åldring, om man år efter år huggit ned träden. Men denna metod tillämpades endast i vissa fall. Det vill säga alla träd, som av en eller annan anledning behövde komma bort, fälldes och berövades sitt löv. Men eljest var det vanligt, att alla större björkar och även aspar endast ’topphöggs’.”¹⁰⁴⁷

Vid fältstudierna har jag observerat att hamlade träd ibland utgör ett stubb- eller basalskott. I några fall kan rester av det gamla utgångna eller fällda hamlingsträdet ses. Hamlade lindar i stenrösen är huvudsakligen vegetativt förökade och kan vara kan vara tusen år gamla.¹⁰⁴⁸

Andelen löv från hamlade träd kan ha varit större i äldre tid eftersom svaren uppger att metoden blev mindre vanlig från ca 1850. Flera fotografier från början av 1900-talet visar att hamlade träd i vissa fall varit övergiva i flera decennier, se t.ex. figur 50 och 73. En orsak till att hamling minskade kan vara att lövtäkten minskade. Hamling krävde mer arbete och övergavs om träd fanns för trädfällning i tillräcklig mängd för lövtäktens minskande behov. I några svar uppges att björken blev ekonomiskt värdefull oberoende av lövtäkten, så att man gärna fällde björkar vid lövtäkt och sålde veden.¹⁰⁴⁹ Även nyodlingar och uppodlingar av ängar under 1800-talet bör ha gett stora kvantiteter löv när träd och buskar fälldes inför markberedning.

Idag är ask och lind de vanligaste hamlade träden, medan de enligt svaren utgjorde björk och asp. I äldre hushållningsskrifter nämns främst täkt av lövkvistar från asp och björk. Ädellövträd nämns sällan i samband med lövtäkt.¹⁰⁵⁰ Att artsammansättningen förändrats fram till idag kan förklaras med att ädla lövträd naturligt har en lång livslängd och ibland ansetts för fina att avverka. Dessutom övergavs först hamlingen av triviallövträd till förmån för ädellövträd nära gården. Björk, asp och al har kortare livslängd och har funnits på marker längre från gårdshusen – områden som i större omfattning varit föremål för vedhuggning och skogsbruksåtgärder sedan täkten upphörde.

En viktig slutsats som kan dras från svarens beskrivningar och fotografier är att dagens hamlade träd är en spillra av tidigare bestånd och att de visar på en mycket liten del av äldre tiders lövtäkt – det mesta lövet togs på de flesta orter från träd som fälldes.

Lövtäkt i inägor och på utmark

Svaren uppger eller antyder att merparten av kvistlövet erhöles från utmarker och utängar, särskilt i skogsbygder togs merparten på utmarker – ofta utan hänsyn till hushållning av lövträd. Från Lappland uppges att när man skoningslöst brutit löv gick man allt längre bort för att finna lövträd, upp till en mil från gården, se även citat i figur 18.¹⁰⁵¹

I slätt- och mellanbygder var lövtäkten generellt sett mindre än i skogsbygder och en större andel av lövet bröts i inägor. Betestrycket hade i århundraden varit hårt på de förhållandevis små utmarkerna. Det bidrog till att lövtäkten utvecklades i ängarna. Samma hamlade träd och rotstubbar utnyttjades i århundraden för att hushålla med träden. Mårten Sjöbeck såg att hamlade träd var knutna till gamla perifera odlingsbygder som bibehållit ängsbruk.¹⁰⁵²

Av detta kan man sluta sig till att löv utgjorde en mindre del av näringsflödet från utmarken via gödseln till åker i jordbrukstata områden än vad som var fallet i skogsbygder.

Åke Carlsson har genom studier av bondedagböcker och äldre skrifter också dragit slutsatsen att mycket av kvistlövet togs i inägomarken i Västergötland.¹⁰⁵³ Han anför bl.a. en resebeskrivning från år 1855: ”Ängar är af samma klena beskaffenhet som åkern, merändels bewäxt, dessutom med småbuskar samt med en, genom den förderfvande toppningen till löftägt, i växten hämmad, knutig och oformlig björkskog.”¹⁰⁵⁴ Även några svar från Västergötland uppger att merparten av lövet togs i ängarna.¹⁰⁵⁵

När lövtäkten minskade övergavs först de mer avlägsna lövbrotten i skogen.¹⁰⁵⁶ T.ex. uppger Nils Keyland att man i Värmland kunde samla ihop tillräckliga mängder löv på inägorna sedan fårskötseln gått tillbaka.¹⁰⁵⁷

Brist på lövbrott

I flera svar från skogsrika boreala och boreo-nemorala områden framgår eller antyds att det var brist på lövskog för lövtäktens behov och att brännor och svedjor var betydelsefulla områden som utnyttjades under många år för lövtäkt,¹⁰⁵⁸ se citat som återges i figur 18. Markrättigheter och hur mycket tid man kunde lägga ned på förflyttningar och transporter har i sammanhanget också varit av betydelse. T.ex. från Ångermanland sägs: ”Men någon vidsträckt och riklig lövskog har man icke haft tillgång till utom i de byar, där skogselden har gått fram över någon större eller mindre vidd av byskogen, ...”¹⁰⁵⁹ Från Lappland berättas: ”I närheten av de flesta byar fanns i äldre tid mer eller mindre vidsträckta lövskogar, ’gåmbränana’, sträckor där längre tillbaka i tiden skogseldar hade gått fram och förstört barrskogen. I dessa lövskogar kunde man sommaren efter sommaren kvista löv i större eller mindre mängd. Utav buskarna högg man kvistar och toppar, så att lövskogen efter kvistningen var till det närmaste alldeles befriad från löv. Men om ett par sommaren framåt hade nya kvistar och telningar växt fram, så att man ånyo kunde göra en god lövskörd i samma lövskog.”¹⁰⁶⁰

Att skogsbygder kan ha lidit brist på lövbrott kan förklaras med att bestånd av lövträd fanns naturligt på brännor, på basiska berg, i dalgångar, vid våtmarker, bäckar och stränder samt björk och vide vid fjäll och i skärgårdar. I övrigt fanns lövträd i

skogen mest enstaka och lövskruden på dessa träd var liten och lövet sämre. Från Östergötland berättas: ”Från vildskogen skördade man sällan löv utan det sker huvudsakligen från lövängarna och åkerrenar. Ty i vildskogen kan ej träd och buskar få en rik bladskrud och oftast ha de bara en tofs med löv i toppen.”¹⁰⁶¹

Den mer storskaliga tåkten i boreala och boreo-nemorala områden var till viss del beroende av verksamheter i jord- och skogsbruk som skapade tidiga successionsstadier med lövträd, bl.a. bränning och svedjning av skog, skoghygge, uppbrytande/nedläggning av åker och upptagande av äng från skog samt rödjning av ängs- och hagmarker. I dessa ljusöppna miljöer möjliggjordes under svagt eller måttligt betestryck etableringen av lövträd, i huvudsak björk och asp.

När barrskogen hade lågt värde kan man förmoda att eldar anlades för att skapa lövtåktmarker. I paleobotaniska studier påträffas ofta kolpartiklar och kollager i marken som visar att det ofta brunnit. Även om det ofta varit svårt att bevisa, bedöms eld allmänt ha använts av människan för att förbättra bete och sedan Neolithicum också för att markbereda inför sädesodling.

Staffan Ericsson har från olika källmaterial tolkat att landskapet gjorts mer öppet vida omkring fåbodar i Särna och att skogseldar betraktades som positiva och antagligen var mer eller mindre avsiktligt anlagda.¹⁰⁶² Mats Niklasson har med dendrokronologiska metoder rekonstruerat brandhistoriken i ett 60.000 ha område i Västerbotten.¹⁰⁶³ Efter att området koloniserades ökade brandfrekvensen betydligt. När skogen kom i värde och brandbekämpning infördes upphörde i det närmaste helt skogsbränder år 1870.

Eftersom djuren utfodrades på stall ca 8 månader var brist på betesmark förmodligen underordnad behovet av vinterfoder – inte minst löv. Studier av var bosättningarna etablerats i Norrland kommer förmodligen att visa att de lokaliseras till bördiga madslåttermarker och/eller stora brända områden med lövskog.

Vid studier av nybyggarkulturen i norra Sverige har Åke Campbell kommit fram till att björkskog för lövtåkt ofta har förberetts genom att bränna (hos svenskarna) eller svedja (hos finnarna) eller åstadkommits genom att blandskog gallrats.¹⁰⁶⁴

Områden lämpliga för rationell lövtåkt i det svenska barrskogslandskapet bör ha minskat till stora delar redan före sagesmännens mannaminne p.g.a. att bränning och svedjeodling minskade och brandbekämpning av naturliga och mer eller mindre anlagda eldar infördes.

I riksarkivet finns en karta från år 1845 som går under benämningen kronprins Carls skogskarta. Den upprättades genom att socknarna via prästerna skickade in rapporter om skogstillståndet. Från kartans precision och min kännedom om Södermanlands skogar är det uppenbart att den också upprättats efter ett mycket omfattande fältarbete. Norrland ter sig dock mer schematiskt karterat.

Marken indelas i fem kategorier: 1/ Öppen mark, 2/ timmerskog, 3/ skog för brännved och kolning, 4/ buskskog, 5/ planteringar på flygsand. På kartan framträder de ”klassiska” trädfattiga områdena i slättbygder och på västkusten, men mindre än vad som brukar framhållas. I dessa områden uppodlades ängarna till stora delar redan under slutet av 1700-talet och första hälften av 1800-talet. Även timmerskogar är vanliga och fanns t.ex. på Billingen i Västergötland. Slående är att stora delar av Götaland och Svealand kategoriseras som buskskog, även områden som vi idag kän-

ner som mellanbygder och helåkersbygder. Med denna buskskog avsågs möjligen träd och buskar i ängar som vid tidpunkten ännu inte odlats upp och högskogar som huggits, kolats, svedjats eller bränts, och på vilken ung skog vuxit upp. Kartan antyder att vid tidpunkten fanns mycket stora områden lämpliga för lövtäkt i Götaland och Svealand. Norrland domineras av timmerskogar. Buskmarker var mindre vanliga. Kartan återspeglar ett i Norrland av människan mindre omformat barrskogslandskap och stöder slutsatsen att det på en del orter inte fanns lövskogar i överflöd för lövtäkt.

När stora trakthyggen blev vanligare från slutet av 1800-talet ökade tillgången på lövträd, men lövtäkten var i starkt avtagande och bedrevs allt mer nära gårdar och fäbodrar. Från Värmland berättas: "Men det får sägas att i äldre tider har det inte varit överflöd på något slags löv inom socknen. Det blev först sedan skogarna började avverkas i större skala."¹⁰⁶⁵

Träd och lövtäkt i ängar

Det har inte varit studiens huvudsyfte att belägga andelen ängar som var trädbevuxna i olika delar av Sverige före och under agrara revolutionen. Fältstudier, fotografier, lantmäterikartor och svaren tyder dock på att stora mängder löv brutits i inägomarken. Det gör att ett resonemang kring träden i ängarna bör föras.

Lantmäterikartornas trädssymboler

Lantmäterikartor visar att inägomarker före agrara revolutionen till största delen upptogs av ängar. Ofta var ängsarealen 2-5 gånger större än åkermarken. På kartorna indikerar ibland lantmätarna med trädssymboler om marker är trädbevuxna. I varierande omfattning omnämns träd i texten.¹⁰⁶⁶ Särskilt intressant i detta avseende är äldre storskaliga geometriska kartor från perioden 1630-50. På dessa finns ofta symboler som kan uppfattas relativt exakt indikera om en äng eller del av äng var trädbevuxen. Trädsorter som förekommer i ängarna omnämns ofta också i texten. Yngre geometriska kartor från 1680-90-talen och 1700-talets första hälft är av mer varierande slag och upprättades med olika syften. Bland dessa finns storskaliga kartor med samma informationsvärde som de äldre geometriska kartorna. Ibland omtalas explicit lövbrott på ängarna. På storskifteskartor från mitten av 1700-talet anger en del lantmätare med symboler om markerna är trädbevuxna, andra gör det inte. Symbolerna är dock i varierande grad slumpmässigt utplacerade i dekorativt syfte för att skilja inägomark från utmark. Kartornas källvärde är därför lägre, även om de generellt sett visar att träd var vanliga i ängar. På lagaskifteskartor symboliseras i regel inte träd, varken på utmark eller i inägor, men omnämns ibland kort i aktbeskrivningen. Som tidigare nämnts kunde det finnas stora mängder hamlade eller stubbskottshuggna träd i hårdvallsängar, även om trädssymboler inte utritades på kartan eller omnämndes i lantmäteriakternas text.

Kartorna visar att sidvallsängar ofta var öppna med få eller inga träd och buskar. Det kan förklaras med att grässvålen tillfördes näring och vatten med rörligt markvatten och träd hade svårt att etableras. Hårdvallsängar var i varierande omfattning träd- och buskbevuxna. Helt öppna kunde de vara om brukarna inte lyckats hushålla med träd- och buskar och värvat om återväxten. Trädlöshet kunde också vara resultatet av att åkermark övergått till ängsmark på vilka träd och buskar hade svårt att

etableras.¹⁰⁶⁷ Den äldre ekonomiska kartan från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet med kartbeskrivningar stöder slutsatsen att hårdvallsängar ofta var trädbevuxna.

Ökad bördighet

Träd och buskar i ängar syftade inte bara till täkt av löv, brännved och gagnvirke, etc. Utan träd och buskar blir grässvålen i torra hårdvallsängar låg av arter som bättre tål uttorkning och som knappt är möjliga att slå med lie.¹⁰⁶⁸ Det konstaterade redan Linné och framgår också av andra spridda uppgifter.¹⁰⁶⁹ T.ex. Axel Leijonflycht vid Ultuna lantbruksinstitut ansåg år 1866 att en lindrig beskuggning var nödvändig på magrare marker för att gräsväxten inte skulle torka.¹⁰⁷⁰ I Dalarna kunde staggen breda ut sig om man högg bort för många träd i torra ängar.¹⁰⁷¹

Träd och buskar gjorde ängen ”djuprotad” och hamling och trädfällning medförde att ängen röjgödslades.¹⁰⁷² Mårten Aronsson har i likhet med mig identifierat trädens tredubbla funktion som markförbättrare, klimatutjämnare och lövfoderproducenter.¹⁰⁷³

Att hamlade träd i större mängd fanns i hårdvallsängar var en följd av att man där var särskilt angelägen om att hushålla med träden, dels för att inte ängens grässvål skulle försämrats och dels för att de bästa lövbrotten skulle bevaras. Lövtäkten tillsammans med lien modulerade ängarnas struktur av runnor och gläntor. I svar från Åland uppges att vid lövtäkt fälldes träd i ängar om de stod tätt, annars ärvades träden (hamlades).¹⁰⁷⁴ Hävden av träden gjorde det möjligt att ha många hamlade och stubbskottshuggna träd och därmed få en fördelaktig fördelning av ljus och skugga.¹⁰⁷⁵ De bör ha varit särskilt vanliga i ängar som var utsatta för sommartorka i gårdstäta slätt- och mellanbygder i östra Götaland och Svealand (Fig. 85). I Norrland hade man tillgång till stora betesmarker som medförde att ängarna inte betades hårt efter slåtter. Klimat och topografi medförde dessutom en mindre risk för att grässvålen skulle torka. I norra Sverige var också hårdvallsängarna relativt sett en mindre del av ängsarealen och hamling i dessa var mindre vanligt – träden hölls lågvuxna och mindre skuggande genom att de stubbskottshöggs i varierande omfattning (Fig. 4 och 28).

Uppodling och nyodling

Utmarken har förändrats mycket de senaste trehundra åren. Gamla betade ädellövskogar och blandskogar med lind har nästan helt försvunnit. Förmodligen redan före 1800-talets agrara revolution fanns en stor del av alla lindar och askar i inägomark eller i gårdsnära hagar.¹⁰⁷⁶ Ekar och lindar – och kanske även andra hamlade träd – var vanliga inte endast i ängar utan fanns också i åkergården.¹⁰⁷⁷ Av Hallands Landsbeskrivning från 1729 framgår att träd och buskformiga träd var vanliga i byarnas åkergården, i synnerhet när marken var rik på odlingshinder. T.ex. sägs: ”Åkeren belägen blandt ekeskantar, ek, hassel, biörke och wije buskar, fulla med halla och grundstenar, ...”¹⁰⁷⁸

Robert Petterson har sammanställt hur stor andel av gårdarna i olika delar av Boberg, Hammarkinds och Kinda härad i Östergötland som år 1749 hade ekar i åkergårderna.¹⁰⁷⁹ Vanligt var att 50-100 procent av gårdarna hade ekar i åkergården. Under 1600-1700-talen avverkade amiralitetet många ekar. När kronas anspråk på

ekar successivt upphörde avverkade markägarna många av de kvarvarande under 1800-talets första hälft.¹⁰⁸⁰ T.ex. åren 1807-1816 utstämplades över 80.000 ekar som otjänliga för amiralitetet i åkrar och ängar på Gotland. Enligt en generalinventering fanns på Gotland år 1833 över 250.000 ekar till vilka markägarna kunde köpa avverkningsrätten.¹⁰⁸¹ Efter år 1875 kunde ekar i hela Sverige avverkas utan krav på ersättning. Kvar blev äldre ekar huvudsakligen på gods- och herrgårdar.

Under agrara revolutionen uppodlades över en miljon hektar ängsmark. I början av 1900-talet var nästan alla hårdvallsängar uppodlade eller intensivt utnyttjade för bete. Sidvallsängar övergavs i mindre utsträckning eftersom de i vissa fall var bördiga och kunde slås med maskin. Ibland odlades endast större gläntor i hårdvallsängarna upp medan mer stenbundna partier lämnades kvar intill de upptagna åkrarna. Exempel på det senare är Ire och Steneryd i Blekinge. Liknande områden med många övergivna gamla hamlade träd och stubbar finns i Småland, Västergötland, Östergötland, på Gotland och Åland. De kan också ses på äldre fotografier.

Antagligen försvann under senare delen av 1700-talet och under 1800-talet miljontals hamlade och stubbskottshuggna lövtäktsträd i Götaland och Svealand när ängar odlades upp och vid nyodlingar. Dessutom försvann många lövtäktsträd när stenrösen togs bort i åkergården för att möjliggöra användandet av plog i stället för årder. Om man extrapolerar antalet hamlade askar i kvarvarande f.d. ängar på Gotland till arealen hårdvallsäng som uppodlades, bör bara på Gotland lågt räknat 1,5 miljoner hamlade askar försvunnit.¹⁰⁸² Även om det inte är bevisat hur mycket träd det fanns i inägorna och huruvida merparten av dessa var lövtäktsträd, tyder mycket på att lövtakten kan ha varit betydligt mer omfattande före sagesmännens mannaminne i jordbrukstäta områden i Götaland och Svealand.

Agrara revolutionen medförde att användningen av lövfoder minskade och markanvändningen förändrades – ängsbruket försvann. Lövträd stod nu i vägen för rationaliseringar i åkerbruket och för barrskogsodlingar i skogsbruket. Sett mot bakgrund av dessa förändringar sägs i ett svar från Ångermanland: ”Nu låter man icke några lövträd stå kvar vare sig i inägorna eller slåtterna, knappast på skogsmarker heller.”¹⁰⁸³ Ett odlingslandskap som generellt sett varit rikt på lövträd, ofta lövtäktsträd, blev två – ett öppet åkerlandskap och ett skogslandskap. Det senare huvudsakligen bestående av barrträd, i Sydsverige också av bok (Fig. 91A-B).

Ängarna under 1900-talet

En vanlig uppfattning under senare delen av 1900-talet är att hårdvallsängen var en plan, stenröjd och öppen gräsmark. Bidragande till detta synsätt är förmodligen att idag mindre än 500 ha hårdvallsäng hävdas med kontinuitet som äng. Därtill är fotografier som visar hårdvallsängar ytterst få i bildsamlingar. I litteraturen illustreras ”ängar” i regel med personer som slår vall på åkrar.¹⁰⁸⁴

Att träd och buskar kunde finnas i hårdvallsängar var dock allmänt bekant i botanikretsar i början av 1900-talet. Några större studier av ängsmarker genomfördes under 1900-talets första hälft, dock med fokus på grässvålens arter.¹⁰⁸⁵ De visar att nästan alla i Sverige förekommande lövträd, buskar och naturtyper fanns i bondens ängar. Dock har främst ängar på bördig mark uppmärksamats av forskningen. Av Alvar

Palmgrens studier på Åland framgår att träd och buskar var vanliga och att han ansåg att de tillhörde ängarnas växter.¹⁰⁸⁶

Trädrikedomen i ängar har bidragit till att biologer i vissa fall missuppfattat ängens beroende av hävd.¹⁰⁸⁷ Särskilt i början av 1900-talet diskuterades hårdvallarnas ursprung och behov av skydd. Den dominerade ståndpunkten hävdades av botanikprofessor Rutger Sernander i Uppsala. Han såg sydliga trädbevuxna hårdvallsängar som en rest av atlantiska lövskogar – en naturlig vegetationstyp som var mer eller mindre misshandlad av jordbrukare.¹⁰⁸⁸ Så fort bondens verksamhet upphörde blommade ängens växter med överväldigande prakt. Lades ängen om till beteshage – som var vanligt vid tiden – degenererade den artrika florán. Andra betraktade de ej uppodlade hårdvallsängarna som mer formade av bondens hävd och noterade att lövtäkten hade betydelse för ljusinflödet till gläntorna.¹⁰⁸⁹ Frågan om ängen som en särskild naturtyp skulle klargöras genom att två ängar helt fredades från bondens åverkan – Vårdsätra naturpark och Skabbholmen i Uppland. Framtiden skulle få utvisa om den artrika ”naturtypen” var självgenererad och om ängarnas gläntor skulle försvinna.¹⁰⁹⁰ Från slutet av 1920-talet och framöver skrev Mårten Sjöbeck flera insiktsfulla artiklar om odlingslandskapets historia och hävd.¹⁰⁹¹ Det bidrog till att Sernander insåg att bondens verksamhet i ängen till stor del förklarade artrikedomen och strukturen av träd och buskar.¹⁰⁹²

I dagens igenväxta landskap är det tydligt att hårdvallsängar varierade från en lätt omgestaltning av naturen till en kraftigt människostyrd biotop som påtagligt skilde sig från omgivande mindre styrd natur. I Vårdsätra naturpark och på Skabbholmen har gläntorna sedan länge slutit sig genom att de tidigare unga ohamlade och gamla hamlade träden växt sig mycket stora och nya snabbväxande träd etablerats (Fig. 83F). I Vårdsättras lerjord har endast några få granar fått fäste.¹⁰⁹³ På Skabbholmens svallade morän är granarna många och även storvuxna.¹⁰⁹⁴ Större delen av holmen kommer att övergå till granblandskog, bitvis till ren granskog, något som skett på många andra f.d. ängar på morän. Utvecklingen påskyndas om fröspridande granar finns i närheten. På Gotland och Öland medför kalkhalt, tunna jordlager och färre fröspridande granar att gran inträngt långsammare i övergivna ängar.

Trots diskussionen om gläntornas fortbestånd var 1900-talets forskning och intresse för ängen inriktad på fåltskiktets arter. Kännedomen om träden och buskarna i det äldre odlingslandskapet är därför alltför fragmentarisk och möjligheterna att studera det i fält nu mycket begränsade. Den vunna kunskapen om hävdens betydelse för ängarnas fortbestånd fick litet genomslag i natur- och kulturmiljövården. Få natur- och kulturreservat hävdades och när väl restaureringar och vård utfördes togs många tidigare hamlade och stubbskotthuggna träd bort och inga nya träd hamlades.¹⁰⁹⁵

Lövtäkt före 1850?

Ofta görs ett antagande om att jordbruk och folkkultur före 1800-talets agrara revolution var nästan konstant sedan flera århundrade. Det var den försvinnande äldre allmogekulturen som museerna ville dokumentera för eftervärlden. Finns det anledning att tro att lövtäkt i Sverige har en kort historia framtvingad av förändringar under 1800-talet, såsom ökande befolkning, djurhållning och uppodling av ängsmarker. Min slutsats är att trycket på markerna väsentligt ökade under 1800-talet, men att lövtäkten relativt sett minskade i betydelse. Att ängsuppodling i allmänhet inte framtvingade en ökad lövtäkt framgår av svaren. De framhåller tvärtom att ängs- och nyodlingen medförde bättre tillgång på annat foder än löv. Att hamling minskade från mitten av 1800-talet eller redan tidigare stöder en sådan slutsats. Lövtäkten var – som jag ser det – en betydelsefull del av ett flertusenårigt jordbruk. Täkten avtog förmodligen först i jordbrukstäta slättbygder som kom att inriktas på åkerbruk, men mer allmänt över hela landet med agrara revolutionen från mitten av 1700-talet. När omvandlingen av jordbruket var som störst under senare delen av 1800-talet minskade lövtäkten snabbt.

Före den period svaren representerar finns många uppgifter eller indikationer på att lövtäkt bedrevs. Några kan här nämnas. Att löv sedan gammalt varit ett ordinarie foder visar årsringar i hamlade träd; träden har hamlats kontinuerligt i flera hundra år.¹⁰⁹⁶ Att man på 1700-talet bröt tusentals kärvar och att man hade särskilda lövlador har redan framgått av den tidigare nämnda kungörelsen från år 1764.¹⁰⁹⁷ Att stora lövhässjor uppfördes mellan träd i skogen under samma århundrade beskriver Johan Abraham Gyllendal i en resedagbok.¹⁰⁹⁸ Från 1700- och 1800-talen finns flera hushållningsskrifter som mer eller mindre beskriver lövtäkt och antyder att foderfånget är allmänt.¹⁰⁹⁹ Ordböcker innehåller hundratals ord med anknytning till lövtäkt. De ger äldsta belägg i tryckt skrift.¹¹⁰⁰

Teckningsförlagorna till Dahlbeks "Suecia antiqua et hodierna" från 1600-talet och i Olaus Magnus Historia om de nordiska folken från 1500-talet, finns avbildade träd som kan uppfattas som hamlade.¹¹⁰¹ Medeltida muralmålningar i kyrkor visar hamlade träd.¹¹⁰² Att de gjorts efter utländska förebilder kan emellertid inte uteslutas.

Janken Myrdal har funnit belägg för lövtäkt i några brev från 1200- och 1300-talen.¹¹⁰³ I Västgötalagen från 1200-talet sägs att den som ägde en åttondel hade rätt till lövtäkt. Enligt Upplandslagens jordabalk från samma århundrade kunde löv som satts i stack förverkas om det brutits på annans mark. Hade lövet förts bort kunde man bötfällas. Ungefär samma sak sägs i Smålandslagen, Västmannalagen, Magnus Erikssons landslag och Kristoffers landslag.¹¹⁰⁴ Detta visar att stackar är en gammal teknologi och att täkten var så omfattande att stackar behövde användas. I en utgåva av Magnus Erikssons landslag från 1400-talet presenteras jordabalken med en målning föreställande hamlade träd (Fig. 100).

Jan Paul Strid har uppmärksammat att flera gamla ortnamn kan komma av en markanvändning i vilken löv- eller ristäkt var centrala, bl.a. brom-, löva-, fall-, stack-, dös-, ris-, stol-, hester-, hult-, ryd-.¹¹⁰⁵ Flera av hans slutledningar får stöd av frågelistsvaren.

Figur 100. Målning som visar hamlade träd. Vinjett till jordabalken i en 1400-tals kopia av Magnus Erikssons landslag. Uppsala universitetsbibliotek, handskriftsavdelningen.

Almanacka

En intressant källa om medeltida jordbruk, med osäkert källvärde, är en bildalmanacka från år 1399, i form av en kopia från 1500-talet (Fig. 101). Den har uppmärksamats John Granlund och Janken Myrdal, men har inte tolkats i ljuset av att lövtäkt varit omfattande i jordbruket.¹¹⁰⁶ Almanackan illustreras med en arbetsbild per månad. Tre månadsbilder bedömer jag visar lövtäkt; bilden för april där två enstaka gröna löv hålls upp, bilden för maj där två lövruskar eller lövkärvar hålls upp, och bilden för augusti där aktören skär säd med höger hand och håller upp enstaka löv med vänster hand.¹¹⁰⁷ Tidsmässigt framstår täkt av löv redan i april som tidigt. Vi skall dock ha i åtanke att en förskjutning skett av månaderna med ca 2 veckor i förhållande till solåret och att de få bildrutorna kan ha medfört att konstruktören valt att något förskjuta lövsprickningen och jordbruksaktiviteterna för att få plats. Intressant är att lövtäkt fått en betydande plats och den relativa ordningen på bilderna. Lövets mognadsgrad

Figur 101. Utdrag ur en månadskalender från år 1399 i form av en kopia från 1500-talet. Flera av månadsbilderna kan representera lövtäkt, se texten. April: replövtäkt. Maj: kvistlövtäkt. Augusti: replövtäkt.

och repbarhet är biologiskt betingad och kan förutsättas vara oförändrad genom tiden. Man kan med informationen i frågelistssvaren tolka bilderna som att man skördat replöv strax efter lövsprickning eller tagit replöv från björk (midsommarlöv). Det tyder på foderbrist respektive omfattande replövtäkt. Kvistlövtäkt följer efter replövtäkt och kan tolkas som att den till största delen utfördes före slåtter. Den sista bilden som återigen illustrerar replövtäkt kan motsvara frågelistssvarens sena repning av asp, sälg, rönn och al, som sammanfallit med sädesskörden.

Arkeologiskt perspektiv

Fysiska och biologiska förhållanden har satt ramarna för hur lövtäkt bedrivits och de fysiologiska för vilka djur som har kunnat födas på löv. Lövtäktens villkor har i princip varit de samma sedan Neoliticum även om klimat och trädarternas frekvens varierat över tiden. Landskapet har varit mycket mer lövrikt jämfört med dagens eftersom granen vandrat in i senare tid och de främsta lövmarkerna tagits i anspråk för åkrar och barrskogsodlingar.¹¹⁰⁸ Lövtäkt kan ha utförts på likartat sätt som beskrivs i svaren och endast omfattningen av de olika metoderna varierat över tiden. Svarens beskrivningar ger således viktiga ledtrådar för arkeologer och paleoekologer.

I debatten om lövutfodring i Neoliticum har framhållits att alm och ask var de arter som exploaterades.¹¹⁰⁹ Om användningen av lövfoder var omfattande finns ingen anledning att förutsätta att tåkten skulle ha varit inriktad endast på en eller några arter. I princip alla träd och buskar har använts som foder även om några arter ansetts sämre och i första hand givits till får och getter. Mer avgörande var förmodligen markens bördighet och vilka trädarter som fanns på bekvämt avstånd.

Äldre tiders rörliga sädesodlingar som baserades på rödjning av kanske främst växtlig ung- och medelålders lövskog gav ett bra löv som det är svårt att tänka sig att jordbrukarna inte använt som foder.¹¹¹⁰

Landskapets öppnade, som kan utläsas i pollendiagram, kanske inte i första hand skall tolkas som åkerbrukets expansion. Odlingar – även om de var rörliga – krävde relativt små arealer jämfört med den som behövdes om en boskapsstock stödutfodrades med löv under vintern. Dessutom bör lövtäkt då som under senare tid också ha syftat till att glesa ut träd och buskskiktet för att gynna gräsväxten för bete.

Boskapsskötarna bör rimligtvis ha brukat redskap för att kunna exploatera andra arter än de som lätt går att bryta av för hand och för att kunna kapa grenar och fälla träd – i annat fall fanns endast på brandfält kläna skott i mängd. Från ca 3000 f.Kr. användes stenyxor som kunde fälla större träd.¹¹¹¹ Stenskäror är vanliga fornfynd. Albert Sandklef och Axel Steensberg har framfört hypotesen att de kan ha använts för lövtäkt eftersom de är användbara för att kapa kvistar men ej grässtrån.¹¹¹² Arkeologiska fynd av lövknivar finns från större delen av Europa. Från Norden finns från järnålderns början och framåt fynd av järnblad från redskap som är påfallande lika senare tiders lövknivar med böjt blad.¹¹¹³ Steensberg har genom praktiska försök dragit slutsatsen att åtminstone de med kraftigare böjt blad endast var lämpade för lövtäkt.¹¹¹⁴ Att tillverka bra yxor och lövhackar av järn var en enklare teknologi än att smida långa hållbara lieblad. Skillnaden mellan höslåtter och lövtäkt vad avser skördeeffektivitet bör därför varit mindre fram till dess smideskunnandet utvecklades.

Påverkan på vegetationen

Eftersom täkt av löv var ett omfattande årligt foderfång påverkade det landskapet och vegetationsutvecklingen. Den bild som svaren ger av lövtäktens utbredning i landskapet stöder Mårten Sjöbecks tankegångar om att i princip alla lövträdsmarker i Götaland och södra Svealand under århundraden varit kulturpåverkade, inte minst genom lövtäkt.¹¹¹⁵

I förhistoriskt jordbruk eftersträvades förmodligen ett halvöppet lövträdsrikt odlingslandskap. En önskan bör ha funnits att överföra äldre högskog till ung lågskog på mark som också lämpade sig för ett rörligt åkerbruk. I första hand bör jordbrukarna vid lövtäkt valt hela bestånd av lövträd på mark med hög bonitet nära boplatsen/erna.

Beroende på trädarternas olika förmåga att föryngras under olika omständigheter och skillnader i smaklighet för betande djur, har i ett inägo-utmarksystem lövtäkt, kolning och svedjning medfört att pionjärarter ökat på utmarker på bekostnad av ädla lövträd, i Norrland på bekostnad av barrskog. Täkten bidrog förmodligen till att utmarken på vissa håll i Götaland och Svealand blev träd- och även buskfattig under 1800-talet eller tidigare.¹¹¹⁶ I inägomarken i Götaland och Svealand medförde en selektion med lie, lövhack och yxa, ibland under århundraden på samma plats, att ädla och bärande träd gynnades eller hölls kvar. De tilläts ofta bli äldre i form av hamlade träd och stubbar.

I en del igenväxta ängar är det tydligt att jordbrukarna i detalj styrt fördelningen och lövsorter för att tillgodose olika behov. Har förutsättningar för ädellövträd funnits har dessa gynnats. En medveten styrning har medfört att hassel är typiska för rikare f.d. hårdvallsängar i Götaland och Svealand. Typiska för dessa ängar är också trädformig apel, getapel och hagtorn. Dock finns dessa träd aldrig i mängd och aldrig flera träd intill varandra.¹¹¹⁷ När ängar som varit rika på ädellövträd och hassel övergivits har träden ofta mer eller mindre utkonkurrerats av asp, björk och gran.

Naturvård

Sedan granen började konkurrera hårt med lövträd i boreo-nemoral regionen har lövträd och övrig nemoral flora och fauna haft en refug i det äldre odlingslandskapet. Även om arterna i odlingslandskapet var kulturbetingade eller gynnade var de forntida. Många har förmodligen under evolutionen danats i miljöer liknade de som fanns i det äldre odlingslandskapet.¹¹¹⁸

Idag återstår i någorlunda oförstört skick ca 0,2% av den ursprungliga mellan-europeiska nemoral skogen.¹¹¹⁹ Sverige har kvar en förhållandevis stor relativ andel. Ofta har dessa lövskogar eller skogsdungar ett ursprung i inägomarkens lövängar. På utmarker har påverkan på lövskogar generellt sett varit kraftigare. Ofta har kontinuiteten brutits, vilket lövtäkt genom trädfällning bidragit till.

Trädens betydelse för biologisk mångfald har under det senaste decenniet ökat betydligt. Upprättande av s.k. rödlistor över sällsynta arter och de som riskerar att försvinna har också bidragit till ökad inventering.¹¹²⁰ Arternas utbredning, frekvens och miljökrav har blivit mer kända.¹¹²¹ Som livsmiljö för rödlistade arter är alléträd och hamlade träd överrepresenterade.¹¹²² Detta har flera förklaringar. Många arter av lavar, mossor, svampar, insekter är beroende av gamla träd. Idag är trädens åldersfördelning långt från den som funnits i mindre påverkade skogar i hundratusentals år. Hamlade träd är ofta de äldsta lövträden i landskapet. Träden har stått halvöppet eller öppet. Stammen har i varierande grad varit solbelyst. De har växt långsamt och har utvecklat en bark med kvaliteter som många epifytiska växter och även insekter är beroende av. Ur denna aspekt är rikbarksträden särskilt värdefulla: ask, alm, lönn, lundalm, sälg och mycket gamla ekar. På grund av hamlings – och inte minst hög ålder – är träden ofta stamrötade. Ihåliga stammar och ved under nedbrytning ger livsutrymme för fåglar, däggdjur och insekter. Bondens hävdade träd har ibland funnits på marker som varit relativt oförändrad i århundraden. Ofta finns hamlade och stubbskottshuggna träd i biotoper som hyser en ansamling av exklusiva och rödlistade arter.

När landskapet utnyttjades hårt under 1800-talet fanns i Götaland och Svealand förmodligen en stor del av alla äldre och grövre lövträd samt död lövved i form av stående hamlade träd. Uppodlingen av ängar under senare delen av 1700-talet och under 1800-talet, som efterföljdes av avverkning för barrskogsodlingar under 1900-talet, bör ha haft betydande konsekvenser för biologisk mångfald – de gamla lövträden försvann och på många orter också nemoral flora och fauna i övrigt.

Många arter finns nu isolerade i små rester av mer eller mindre igenväxta äldre odlingslandskap. Arter som nu uppfattas som naturligt sällsynta kan i många fall vara restpopulationer med begränsade möjligheter att fortleva.

Lövträd som växer upp i täta förband i dagens skogsbruk utvecklar inte samma livsmiljöer som återfinns på eller kring hamlade träd. Dessutom avverkas träden relativt unga, innan barken hunnit bli grov och stammen innanrutten. För natur- och kulturmiljövården är det angeläget att gamla träd som ännu är möjliga att hamla restaureras och att nya unga träd hamlas och/eller att motsvarande miljöer tillskapas.¹¹²³ Nästan alla löv- såväl som barrträd ingår i ett mekaniserat storskogsbruk och planeras att avverkas. Skötselprinciper som sparar äldre lövträd och tillskapar nya biotoper med så småningom gamla lövträd i halvöppna miljöer, bör utvecklas.

Med kännedom om hur landskapet brukats och förändrats ges förutsättningar för framgångsrik natur- och kulturmiljövård. Studien har visat att lövtäkt spelat en roll i jordbruket men också för landskapets innehåll, förmodligen under mycket lång tid.

Tack!

Ett tack till personalen vid DAL, JLM, NM, ULMA och ÅM samt föreningen Ålandsforskarna. Flera värdefulla synpunkter på tidigare utkast har erhållits av Mårten Aronsson, Anna Dahlström, Roland Gustavsson, Britt Liljevall, Janken Myrdal, Örjan Kardell, Matts Lindbladh, Nils Storå och Clas Tollin. Ett tack också till Åke Carlsson för uppgifter om lövtäkt i Västergötland. Studien har genomförts vid SLU, institutionen för Landskapsplanering, avd. för Agrarhistoria, som en del av fakultetsprogrammet, "Landskapsplanering, landskapsvård och betesdrift". Ekonomiskt stöd har erhållits från Riksantikvarieämbetet.

English summary

Slotte, H. 1999. Lövtäkt i Sverige 1850-1950. Metoder för täkt, torkning och utfodring med löv samt täktens påverkan på landskapet. [The use of leaf-hay in Sweden 1850-1950: harvesting, drying and foddering with leaf, and impact on landscape.] Agrarhistoria nr 2. Uppsala.

This report deals with the use of leaf-hay in agriculture. It gives a broad and detailed description of harvest methods, species and area exploited, cutting procedures, and methods of drying and foddering with leaf. The main sources used are ethnological records collected mainly between 1920 and 1940, especially a questionnaire entitled Leaf and Lichens Harvest. In addition, field studies have been carried out in order to identify remaining pollards.

The conclusion drawn is that leaf harvesting was a normal agriculture practice throughout almost all Sweden. In years with small grass-hay harvests, the amounts of leaf-hay harvested were larger than usual.

Leaves were harvested by ripping and by cutting branches with leaves from felled trees, pollards and coppice stoles. Most of the leaf-hay harvested consisted of branch-leaf bound into sheaves. The harvest usually engaged as many people as were available with most of the work being done by women and young people. Several methods used to dry and store the leaf-hay are described in the report (see photo). Goats, sheep, cows, horses and pigs were fed with leaf. At many farmsteads, it was the main, and sometimes only, fodder used for sheep and goats.

Species of almost all deciduous trees and bushes were used. More or less the whole Swedish deciduous landscape could, and in many parts of Sweden was, exploited. In forested areas, most of the leaf-hay was harvested on outland, usually by felling trees. In plain areas a larger part was harvested on the infield, especially from dry, semi-natural meadows where pollards were also more common (Fig. 85). The use of leaf-hay declined during the 19th century Swedish agrarian revolution, especially in plain areas, when semi-natural meadows were cultivated. Leaf-hay was replaced with the more easily harvested cultivated grass-hay. In the 20th century, the practice was also abandoned in forested areas. Despite the 19th agrarian revolution and industrial agriculture and forestry in the 20th century, several hundred thousands of pollards remain in Sweden. These old pollards and the habitat in which they are found, often harbour rare and red-listed species.

Förkortningar

Arkiv

ATA	Antikvarisk topografiska arkivet, Stockholm.
JLM	Jämtlands länsmuseum, Östersund.
KSLA	Kungl. skogs- och lantbruksakademien, Stockholm.
LUB	Lunds universitets bibliotek.
LUF	Lunds universitets folklivsarkiv.
NM	Nordiska museet, Stockholm.
ÅM	Ålands museum, Mariehamn.
FMK	Folkmålskommissionen, Helsingfors.

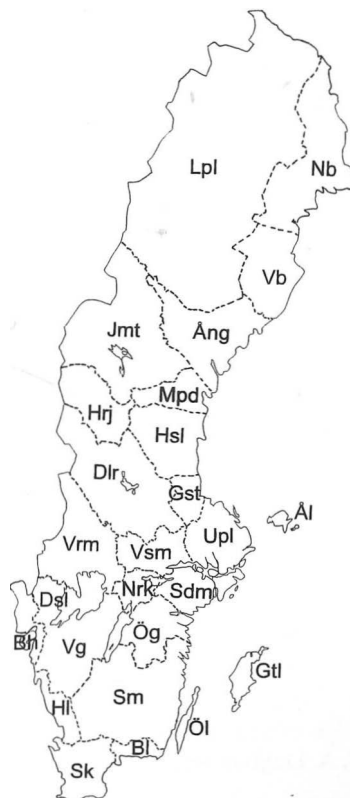
SOFI	Språk och folkminnesinstitutet:
DAG	Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet, Göteborg.
DAL	Dialekt- och ortnamnsarkivet, Lund.
ULMA	Dialekt- och folkminnesarkivet, Uppsala.

Frågelistor

1	Lövtäkt, ÅM.
1m	Löv- och mosstäkt, ULMA.
Sp71	Fårskötsel, NM.
M84	Slätterkojor och lador, ULMA.
Ö19	Foderansaffning, ULMA.
M55	Husdjursskötsel, ULMA.

Landskap

Lpl	Lappland
Nb	Norrbottn
Vb	Västerbotten
Jmt	Jämtland
Ång	Ångermanland
Hrj	Härjedalen
Mpd	Medelpad
Hsl	Hälsingland
Dlr	Dalarna
Gst	Gästrikland
Vrm	Värmland
Upl	Uppland
Vsm	Västmanland
Dsl	Dalsland
Sdm	Södermanland
Nrk	Närke
Ög	Östergötland
Vg	Västergötland
Bh	Bohuslän
Gtl	Gotland
Öl	Öland
Sm	Småland
Hi	Halland
Bl	Blekinge
Sk	Skåne
Ål	Åland

Källor och litteratur

Bildsamlingar

ATA

DAL

JML

LUB: M. Sjöbeck bildsamling.

LUF

NM

ULMA

ÅM

Länsmuseet i Linköping: A.C. Hultgrens bildsamling.

Landsarkivet på Gotland: M. Klintbergs bildsamling.

Filmer

Myrslätter i Älvdalen. Nordiska museet, Stockholm. Tid ca 60 min, s/v och stum.

Lövtäkt i Floda. Nordiska museet, Stockholm. Tid 7 min, s/v och stum.

Redskapsamlingar

DAL

JLM

NM, centralmagasinet på Julita.

ÅM

Gotlands fornsal, Visby.

Länsmuseet i Linköping.

Kulturen i Lund.

Bunge lantbruksmuseum, Gotland.

Otryckta källor

Fältstudier.

Egna intervjuer.

Uppteckningar och svar på frågelistor i DAL, JLM, LUF, NM, ULMA och ÅM.

Lantmäteriakter i lantmäteriverkets forskningsarkiv i Gävle.

Lantmäteriakter i länsstyrelsernas lantmäteriarkiv i Kalmar, Stockholm och Visby.

Lantmäteriakter i Ålands landskapsstyrelse arkiv i Mariehamn.

Kronprins Carls skogskarta, Furstliga personers arkiv. Kartor över Sveriges järnverk m.m.

Riksarkivet i Stockholm.

Skogsstyrelsens arkiv: Journaler över vrakekar 1806-36. Riksarkivet i Stockholm.

Gårdsräkenskaper, Torpa säteri.

Litteratur

Opublicerad

Carlsson, Å. 1995. Förteckning över gårdar med hamlade träd i Västergötland.

Eliasson, P. 1996. Några linjer i den svenska skogslagstiftningen. Manus.

Larsson, R. 1996. Nyckelbiotopernas betydelse för den biologiska mångfalden. Examensarbete 1996:M4. Högskolan i Kalmar.

Lindbohm, E. 1858. Föreläsningar i skogshushållning vid Kungl. skogs-institutet i Stockholm.

Kungl. skogs- och lantbruksakademiens bibliotek. Stockholm.

Lindstein, C. A. Dagbok förd vid Karlstorp i Västra Vingåkers socken.

- Länsstyrelsen 1995. Inventering av hamlade träd i Hålavedsbygden. Länsstyrelsen i Östergötland.
- Myrdal, J. 1985b. Medeltidens boskapsskötsel. Manus.
- Sohlberg, M. 1998. Dagsverken på Torpa gård 1860-1867. PM i agrarhistoria Ah 2, vt 1998. SLU. Ultuna.
- Skogsvårdsstyrelsen 1980. Skötselplan för naturreservatet Steneryds ängar. Skogsvårdsstyrelsen i Ronneby.

Publicerad

- Aakjær, S. 1936. Nordisk kultur. Mått och vikt. Stockholm.
- Alhåck, R. 1955. Kökar. Näringslivet och dess organisation i en utskärsocken. Folklivsstudier utgivna genom Folkkulturarkivet IV. *Skrifter Svenska Litteratursällskapet, Finland 351*. Borgå.
- Andersen, S.T. 1988. Change in agricultural practices in the Holocene indicated in a pollen diagram from a small hollow in Denmark. Birks, H. H. m.fl. (red.). The cultural landscape. Past, present and future. s 395-407. Cambridge.
- Andersson, A. & Wennerström, B. 1942. Ersättnings- och hjälpfodermedel under kristid. Andra upplagan. Lantbruksförbundets tidskriftsaktiebolag. Stockholm.
- Aronsson, L. & Appelqvist, T. 1990. Istidens stora växtätare utformade de nemorala och boreonemorala ekosystemen. En hypotes med konsekvenser för naturvården. *Svensk Bot. Tidskr.* 84:355-368.
- Aronsson, M., Hallingbäck, T. & Mattsson, J.-E. (red.) 1995. Rödlistade växter i Sverige 1995. ArtDatabanken. Uppsala.
- Aronsson, M. 1996. Hamling i Småland – fakta och synpunkter på hamlingsbruket. *SOLMED* 17:53-68.
- Austad, I. 1988. Tree pollarding in western Norway. Birks, H. H. m.fl. (red.). The cultural landscape. Past, present and future. s. 13-29. Cambridge Univ. Press.
- Bartholin, T. S. 1978. Alvastra pile dwelling: Tree studies. The dating and the landscape. *Fornvännen* 73:213-219.
- Berg, Å., Gärdenfors, U., Hallingbäck, T. & Norén, M. 1999. Rödlistade arter i nyckelbiotoper analyseras. *Biodiverse* 4:3. Uppsala.
- Bergendorff, C. & Emanuelsson, U. 1982. Skottskogen – en försummad del av vårt kulturlandskap. *Svensk Bot. Tidskr.* 76:91-100.
- Bergendorff, C. & Emanuelsson, U. 1996a. History and traces of coppicing and pollarding in Scania, south Sweden. *SOLMED* 17:235-312.
- Bergendorff, C. & Emanuelsson, U. 1996b. En återskapad skånsk stubbskottsäng. *SOLMED* 17:207-210.
- Berglund, B. E. (red.) 1991. The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden – the Ystad project. *Ecological Bulletin* 41.
- Bergstrand, C.-M. 1985. Några glimtar från Bjärke härads folkliv. Bergstrand, C.-M. (red.). Bjärke hembygdsförening 1934-1984. s. 1-14.
- Biddick, K. 1989. The other economy. Pastoral husbandry on a medieval estate. London.
- Björkbom, C. 1905-1907. Om skogsbetet. *Skogsvårdsföreningens folkskrifter nr 10*:1-32. Stockholm.
- Bjørn, C. (red.) 1988. Det danske landbrugs historie. Del 1. Odense.
- Björnhag, G. & Myrdal, J. 1994. Nötkreaturens produktion och utfodring enligt 1500-talets kungsgårdsräkenskaper. Myrdal, J. & Sten, S. (red.). Svenska husdjur från medeltiden till våra dagar. *Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria* 5: 75-96.
- Björse, G. & Bradshaw, R. 1998. 2000 years of forest dynamics in southern Sweden: suggestion for forest management. *Forest Ecology and Management* 104:15-26.
- Bolin, L. 1947. Vackert och fult i det svenska landskapet: en jämförelse och ett diskussionsinlägg till landsbygdsungdomens tjänst. Helsingfors.
- Bolin, L. 1956. Träd. Stockholm.

- Borgegård, S.-O. 1996a. Exposé över lövtäkt i tryckta dokument från 1700-talets mitt till modern tid. *SOLMED* 17:121-157.
- Borgegård, S.-O. 1996b. En notis om lövtäkt i Lapplands inland. *SOLMED* 17:101-103.
- Bringéus, N.-A. 1979. Arbete och redskap. Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen. Lund.
- Campbell, Å. 1948. Från vildmark till bygd. En etnologisk undersökning av nybyggarkulturen i Lappland före industrialismens genombrott. *Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, Ser. B:5*.
- Carleson, C. 1769. Hushåls-Lexicon. Stockholm.
- Carlsson, Å. 1996. Lövtäkt i Västergötland. *SOLMED* 17:69-85.
- Carlsson, Å., Nyström, L. & Andersson-Palm, L. 1998. J. G. Josefssons dagbok från Älmhestra. *Västsvensk kultur och samhällsutveckling, rapport nr 7*. Humanistiska fakulteten Göteborgs universitet.
- Christensen, K. & Rasmussen, P. 1991. Styning af træer. Eksperimentel arkæologi. *Studier i teknologi og kultur* 1:23-30. Historisk-arkæologisk forskningscenter. Lejre.
- Ciszuk, P. 1996. Lövets värde som foder. *SOLMED* 17:105-119.
- Dahl, G. & Hjort, A. 1976. Having herds: Pastoral herd growth and household economy. *Stockholm studies in social antropology, nr 2*.
- Dahlbergh, E. 1970. Teckningarna till Svecia antiqua et hodierna. Wallin, S. (red). Stockholm.
- Edin, H. 1918. Om fodervärdet av löv och bladvass. *Landtmannen. Tidskrift för Sveriges jordbruk och dess binäringar*. s 546-549.
- Edwards, K. J. 1992. Models of mid-Holocene forest farming for north-west Europe. Chambers, F. M. (red.). Climate change and human impact on the landscape. s 135-147. London.
- Ehn, W. 1972. Lövtäkt på Gräsö, Uppland. Sommartorka och lövtäkt i Söderboda by. Kommentarer till några bilder från sommaren 1971. *Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv* 95:9-21.
- Ehnström, B., Gärdenfors, U. & Lindelöw, Å. Rödlistade evertebrater i Sverige 1993. ArtDatabanken, Uppsala.
- Ekstam, U., Aronsson, M. & Forshed, N. 1988. Ängar. Om naturliga slåttermarker i odlingslandskapet. Naturvårdsverket. Stockholm.
- Emanulsson, U. 1996. Lövängar och liknande markanvändningstyper i Europa. *SOLMED* 17:215-234.
- Ericson, L. 1972. Lövvegetationen vid norrlandskusten. *Norrlandica, Norrlands nations skriftserie* 6:227-255. Uppsala.
- Ericson, M., Hjelm, L. & Ohlsson, E. W. 1976. Inventering av änges- och lövmarker. Länsstyrelsen i Gotlands län, planeringsavdelningen.
- Ericsson, S. 1997. Alla vill beta men ingen vill bränna. Skogshistoria inom Särna-Idre besparingskog i nordöstra Dalarna. Rapporter och uppsatser nr 8. *Skoglig Vegetationsekologi, SLU. ISRN SLU-VEGEK-RU-8-SE*.
- Erixon, S. 1947. Svensk byggnadskultur. Stockholm.
- Fagerlund, N. 1941. Vass och löv bra att ha! God ersättning för hö. *Mjölpropagandan – tidskrift för näringshygien, mjölkhushållning och jordbruk*. s. 191-192.
- Forsell, H. 1884. Anteckningar om Sveriges jordbruksnäring i sextonde seklet. Stockholm.
- Funkquist, H. 1917. Foder och utfodring. *Svenskt land. Illustrerad tidskrift för jordbruket och dess binäringar*. s 140-142.
- Gardberg, J. 1931. Samfällida näringsfång i havsbandet. Folkloristiska och etnografiska studier D.4. *Skrifter Svenska Litteratursällskapet, Finland* 217:99-152. Helsingfors.
- Granlund, J. 1964. Medeltida månadsbilder. *Saga och sed* 1964:37-56.
- Granlund, J. (red.) 1981. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid – från vikingatid till reformationstid. Band 10. Köpenhamn.
- Gren, L. 1996. Hackerörens landskap och extensivt jordbruk under bronsålder - äldre järnålder. *SOLMED* 17:371-408. Stockholm.
- Grenander, G. 1937. Lövtäkt i norra Sverige. *Norrbotten. Norrbottens läns hembygdsförening, årsbok* 1937:61-78.

- Göransson, H. 1995. Alvastra pile dwelling. Palaeoethnobotanical studies. Theses and Papers in Archaeology N. S. A. 6. Lund University Press.
- Göransson, H. 1996. Om skottskogsbruk och utfodring med kvistar under mellan-neolitisk tid och om skogsutnyttjandet under mesolitisk tid. *SOLMED* 17:409-252
- Hagström, J. 1747. Kongl. svenska vetenskaps akademins handlingar för år 1747. Stockholm.
- Hahr, Th. 1906. Samling af författningar rörande skogsväsendet. Stockholm.
- Haila, Y. 1983. Landskapet förändras – fåglarna med det. *Finlands Natur* 3. Helsingfors.
- Hallands landsbeskrifning 1729. 1984-1990. Del 1-4. Hallands museiförening. Halmstad.
- Halstead, P. 1998. Ask the fellows who lop the hay: leal-fodder in the moutains of northwest Greece. *Rural history* 9: 211-234.
- Hannah, L., Carr, J. L. & Lanke-Rani, A. 1995. Human disturbance and natural habitat: a biome level analysis of a global data set. *Biodiversity and Conservation* 4:128-155.
- Hansson, N. 1916. Handbok i utfodringslära. För den praktiske landtmannen och landbruksläroverken. Stockholm.
- Hansson, N. 1917. Lövets sammansättning och fodervärde. *Kungl. Lantbruks-Akademiens handlingar och tidskrift* 56:470-473.
- Henriksson, H. 1966. Lövtäkt på Åland. *Åländsk odling* 27:94-108.
- Hesselman, H. 1911. Skabbholmen – en af Sveriges vackraste löfängar. *Sveriges Natur* 1911:23-30.
- Holmbäck, Å. & Wessén, E. 1979. Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Stockholm.
- Hægström, C.-A. 1983. Vegetation and soil of the wooded meadows in Nätö, Åland. *Acta Bot. Fennica* 120:1-66.
- Hægström, C.-A. 1992. Skottskogar och skottskogsbruk. *Nordenskiöld-samfundets tidskr.* 51:85-112. Helsingfors.
- Hægström, C.-A. 1995. Lövängar i Norden och Balticum. *Nordenskiöld-samfundets tidskrift* 54:21-58. Helsingfors.
- Hægström, C.-A. 1996. Hamlade träd i konsten. *SOLMED* 17:159-185.
- Ingers, E. 1949. Bonden i svensk historia. Del 1. Lantbruksförbundets tidskriftsaktiebolag. Stockholm.
- Jaatinen, S., Peltonen, A. & Westerholm, J. 1989. Ålands kulturlandskap på 1700-talet. *Bidrag till kännedomen av Finlands natur och folk* 137.
- Jernelöv, A. & Kågeson, P. 1992. Biologisk mångfald i Sverige. Hur klarar vi uppdraget? *Miljövårdsberedningen rapport* 1992:3.
- Johannisson, S. 1995. Ängslador/madhus. Rapport från inventering 1994/95 samt tips på bevarande och skötsel. *Länsstyrelsen i Kalmar län. Meddelande* 1995:15.
- Johansson, P. 1998. Svampar och epifytiska lavar i gotländska lövmarker. *Länsstyrelsen i Gotlands län. Livsmiljöenheten, rapport* 5:1998.
- Juhlin Dannfeldt, H. 1917. Löftäkt. *Landtmannen. Tidskrift för Sveriges jordbruk och dess binäringar.* s. 256-257.
- Julin, E. 1948. Vessers udde. Mark och vegetation i en igenväxande löväng vid Bjärka-Säby. *Acta phytogeographica Suecica* 23:1-186.
- Jönsson, N. 1917. Om skånsk lövhöstdnad. *Svenskt land. Illustrerad tidskrift för jordbruket och dess binäringar.* s. 72.
- Jørgensen, S. 1985. Tree-felling with original Neolithic flint-axes in Draved wood: report on the experiments in 1952-54. National museum of Denmark. Copenhagen.
- Kardell, L. 1991. Var 1800-talet ett kritiskt århundrade för Gotlands skogar? *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 21:139-178.
- Kardell, L. 1996. Lövbrott, lövtäkt, lövgörning. *SOLMED* 17:13-26.
- Keyland, N. 1911. Löftagning. Bilder och anteckningar från Jösse och Fryksdals härader, Värmland. *Fataburen* 1911:101-109.
- Kilander, S. 1990. Johan Abraham Gyllenhaals resa 1773 i Älgårås och Hova. *Hova-Älgårås-bygden* nr 3:7-24.

- Kjellström, R. 1995. Nordiska frågelistor. Nordiska museet. Stockholm.
- Laid, E. 1952. Säden torkar. Sädesuppsättningar i Sverige 1850-1900. Etnologiska källskrifter. Utgivna av Sigurd Erixon och Helge Nelson. Lund.
- Lagerstedt, T. 1942. Näringsliv och bygd i Seminghundra härad vid 1630-talets slut. *Geographica* 14:1-93. Uppsala.
- Lagerås, P. 1966. Vegetation and land-use in the Smålands Uplands, southern Sweden, during the last 6000 years. *LUNDQUA Thesis* 66. Lund University.
- Leijonflycht, A. 1866. Om användning af trädslagens löf til kreatursfoder. *Ultuna Lantbruks-Instituts tidskr.* 3:198-212.
- Levander, L. 1943. Övre Dalarnes bondekultur under 1800-talets förra hälft. Del 1. Självhushåll. *Skrifter utgivna av kungl. Gustav Adolfs akademien för folklivsforskning*, 11:1. Stockholm.
- Lilja, A. 1996. Föreställningen om den ideala uppteckningen. En studie av idé och praktik vid traditionssamlande arkiv – ett exempel från Uppsala 1914-1945. *Skrifter utgivna genom Dialekt- och Folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. B:22*.
- Lindblad, M. 1998. Long term dynamics and human influence in the forest landscape of southern Sweden. Doctoral thesis. *Acta universitatis agriculture Sueciae, Silvestria* 78. Alnarp.
- Linder, P. 1998. Stand structure and successional trends in forest reserves in boreal Sweden. Doctoral thesis. *Acta universitatis agriculturae Sueciae, Silvestria* 72. Umeå.
- Lundell, J. A. 1916. Typord för undersökning av de svenska folkmålen. 3:de uppl. Stockholm.
- Lägnert, F. 1955. Syd- och mellansvenska växtföljder. I. Lund.
- Magnus, O. 1982. Historia om de nordiska folken. Stockholm.
- Mitchell, P. L. 1989. Repollarding large neglected pollards: A review of current practice and results. *Arboricultural Journal* 13:125-142.
- Mattsson, K. 1953. Skörden genom tiderna. Lund.
- Mattson, R. 1985. Jordbrukets utveckling i Sverige. *Aktuellt från Lantbruksuniversitetet* 344. Uppsala.
- Myrdal, J. 1985a. Medeltidens åkerbruk. *Nordiska museets handlingar* 105. Stockholm.
- Myrdal, J. 1986. Agrarhistoriens ämnesbyte. *Rig* 1986:16-22.
- Myrdal, J. 1997. Medeltida boskap i Sverige. Diskussion kring en avhandling. *Fornvännen* 92:209-220.
- Myrdal, J. 1999. Det svenska jordbrukets historia: Jordbruket under feodalismen 1000 – 1700. Band 2. Stockholm.
- Nathorst, J. 1918. Utgångsfären på Fårö. *Svenskt land. Illustrerad tidskrift för jordbruket och dess binärningar*. s. 125.
- Niklasson, M. 1998. Dendroecological studies in forest and fire history. Doctoral thesis. *Acta universitatis agriculture Sueciae, Silvestria* 52. Umeå.
- Nordenstam, C. Fr. 1764. Kundgiörelse om löfs brytande och hvad dervid bör i agt tagas. Stockholm.
- Ohlsson, E. W. & Johansson, G. 1984. Gotländska ängskommittén 40 år. *Guta Bygd* 1984:47-63.
- Palm, L. 1997. Gud bevare utsädet! Produktionen på en västsvensk ensädesgård: Djäknebol i Hallands skogsbygd 1760-1865. *SOLMED* 18:1-216. Stockholm.
- Palmgren, A. 1915-17. Studier öfver löfängsområdena på Åland. Ett bidrag till kännedomen om vegetationen och flora på torr och frisk kalkhaltig grund. *Acta Soc. Fauna Flora Fennica* 42:1-633. Helsingfors.
- Petersen, J. 1951. Vikingatidens redskaper. Norske videnskaps-akademi i Oslo. II, hist.-filos. klasse; 151:4.
- Pettersson, R. 1944. 1749-års ekinventering i Östergötland. *Geographica* 15:19-311.
- Post, H. von. 1884. Om betesmarkernas och ängarnes förbättring. Kongl. Landbruks-Akad. 56 s. Stockholm.
- Rackham, O. & Moody, J. A. 1996. The making of the Cretan landscape. Manchester.
- Rasmussen, P. 1990a. Leaf foddering in the earliest neolithic agriculture. Evidence from Switzerland and Denmark. *Acta Archaeologica* 60:71-86.

- Rasmussen, P. 1990b. Pollarding of trees in the Neolithic: often presumed – difficult to prove. Robinson, D. E. (red). *Experimentation and reconstruction in Environmental Archaeology*. Oxbow books, Oxford, 77-99.
- Rasmussen, P. 1991. Leaf-foddering of livestock in the Neolithic: archaeobotanical evidence from Weier, Switzerland. *Journal of Danish Archaeology* 8:51-71.
- Rasmussen, P. 1993. Analysis of goat/sheep faeces from Egolzwil 3, Switzerland: Evidence for branch and twig foddering of livestock in the Neolithic. *Journal of Archaeol. Science* 20:479-502.
- Rietz, J. E. 1962. Svenskt dialektlexikon: ordbok öfver svenska allmogespråket. Lund.
- Romell, L.-G. 1942. Gotlandsänget och dess framtid. Gotlands hembygdsförbund.
- Romell, L.-G. 1964. Skog och odling i svensk natur. *Sveriges Natur, årsbok 1964*.
- Romell, L.-G. 1966. "Löväng" och änge i lära och liv. *Riksförbundet för hembygdsvård, årsbok 1966*.
- Rydberg, M. 1947. Några gotländska ängeskartor. *Ymer* 66:197-226.
- SAOB. 1893-1999. Ordbok över svenska språket. Svenska akademien. Lund.
- SCB, 1959. Historisk statistik för Sverige. Väderlek, lantmäteri, jordbruk, skogsbruk, fiske t.o.m. år 1955. Statistiska centralbyrån. Stockholm.
- Salander, E. 1727. Utförlig gårdz-fogde instruction, grundad i nödige mål på lag och kungl. förordningar. Stockholm.
- Sandklef, A. 1934. Are Scandinavian flint saws to be considered as leaf knives? *Acta Archaeol.* 5:284-290.
- Selander, S. 1957. Det levande landskapet i Sverige. Stockholm.
- Sernander, R. 1900. Sveriges växtvärld i forntid och nutid. J. F. Nyström (red.). Sveriges rike, 1:1-108. Stockholm.
- Sernander, R. 1901. Växtvärlden. Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samf. i Uppsala. s 79-118.
- Sernander, R. 1925. Löfängen i Bjärka-Säbys bebyggelsehistoria. Uppsala.
- Sernander, R. 1934. Linné och lövängen. *Sveriges Natur* 1934:55-75.
- Silvén-Garnet, E. 1987. Lövtäkt. Den kultiverade naturen. *Fataburen* 1987.
- Sjöbeck, M. 1927. Bondskogar, deras vård och nyttjande. *Skånska folkminnen, Skånska folkminnesföreningens årsbok* 1927:36-62.
- Sjöbeck, M. 1932. Löväng och trädgård. Några förutsättningar för den svenska trädgårdskulturens utveckling. *Fataburen* 1932:59-74.
- Sjöbeck, M. 1933. Lövängskulturen i Sydsverige. Dess uppkomst, utveckling och tillbakagång. *Ymer* 53:33-66.
- Sjöbeck, M. 1934. Lövskogen och människan. *Sveriges Natur* 1934:76-91.
- Sjöbeck, M. 1936. Sydsvensk ängsodling före skiftena. *Svenska kulturbilder* 1936:119-140.
- Sjöbeck, M. 1942. Vad en löväng är och hur den uppkommit. *Bygd och Natur* 4:104-113.
- Sjöbeck, M. 1946. Utbredningen i Sydsverige av toppbeskuren lind och ask samt dessa träds förhållande till den äldre odlingen. *Värendabygder* 1946:13-30.
- Sjöbeck, M. 1964. Skottskog och grässvål. *Sveriges natur, årsbok* 55:27-52.
- Sjöbeck, M. 1966. Hur såg landskapet ut och hur fungerade växtligheten under forntiden och medeltiden? Nihlén, J. (red). *Landskapsvård*. s. 223-249. Stockholm.
- Sjöbeck, M. 1973. Det sydsvenska landskapets historia och vård. *Landskrona*.
- Sjörs, H. 1954. Slätterängar i Grangärde Finnmark. *Acta Phytogeographica Suecica* 34:1-136.
- Sjörs, H. 1965. Forest regions. *Acta Phytogeographica Suecica* 50:48-63.
- Skånes, H. 1996. Landscape changes and grassland dynamics. Retrospective studies based on aerial photographs and old cadastral maps during 200 years in south Sweden. *The department of physical geography Stockholm university, Dissertation series no 8*.
- Slotte, H. 1985. Lövängsflorans förändring på Slätholm, Åland mellan åren 1907-14 och 1981-83. *Memoranda Soc. Fauna Flora Fennica* 61:55-59. Helsingfors.
- Slotte, H. 1992a. Lövtäkt – en viktig faktor i forandret av Ålands grässvålar. *Svensk Bot. Tidskr.* 86:63-75.
- Slotte, H. 1992b. Muralmålning visar lövtäkt på 1400-talet i Uppland. *Svensk Bot. Tidskr.* 86:271-273.

- Slotte, H. 1993. Hamlingsträd på Åland. *Svensk Bot. Tidskr.* 87:283-304.
- Slotte, H. & Göransson, H. (red.) 1996. Lövtäkt och stubbskottsbruk. Människans förändring av landskapet – boskapsskötsel och åkerbruk med hjälp av skog. *SOLMED* 17:1-464.
- Slotte, H. 1996. Lövtäkt och stubbskottsbruk. Forskning och landskapsvård. *SOLMED* 17:199-206.
- Slotte, H. 1997a. Hamling – historisk tillbakablick och råd för naturvårdare. *Svensk Bot. Tidskr.* 91:1-21.
- Slotte, H. 1997b. Lövtäkt – en landskapsomdanande verksamhet. Östlund, L. (red.). Människan och skogen. Från natur till kulturskog? *Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria* 11:104-115. Nordiska museet. Stockholm.
- Smeds, H. 1942. Löv- eller skärängen i Österbotten. *Kalender för svenska folkskolans vänner* 57:73-79.
- Stensberg, A. 1943. Ancient harvesting implements: a study in archaeology and human geography. Nationalmuseets skrifter. *Arkeologisk-historisk række 1*. København.
- Sten, S. 1994. Storleksvariationen hos medeltida och nyare tids nötkreatur och får. *Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria* 5. Nordiska museet. Stockholm.
- Stenström, I. 1945. Till det sydgötländska ängets minne. *Ymer* 65:284-308.
- Strid, J. P. 1996. Skottskog och lövtäkt i ortnamns ljus. *SOLMED* 17:313-340.
- Szabó, M. 1967. Svältfödningsen och dess bakgrund. *Fataburen* 1967.
- Szabó, M. 1970. Herdar och husdjur. En etnologisk studie över Skandinaviens och Mellan-europas beteskultur och vallorganisation. *Nordiska museets handlingar* 73:1-389. Stockholm.
- Tollin, C. 1991. Ättebackar och ödegården. De äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Troels-Smith, J. 1954. Ertebøllekultur – Bondekultur. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie* 1953.
- Troels-Smith, J. 1960. Ivy, mistletoe and elm. Climate indicators – fodder plants. *Danmarks Geologiske Undersøgelse IV, Række 4*: 1-32.
- Vretemark, M. 1997. Från ben till boskap. Kosthåll och djurhållning med utgångspunkt i medeltida benmaterial från Skara. Skaraborgs länsmuseum.
- Welinder, S. Pedersen, E. A. & Widgren, M. 1998. Det svenska jordbrukets historia: jordbrukets första femtusen år. 4000 f.kr – 1000 e.kr. Band 1. Stockholm.
- Wendt, G. von. 1941. Bladfoder, dess värde och användning. *Mjölpropagandan – tidskrift för näringshygien, mjölkhushållning och jordbruk*. s. 222-235.
- Westerholm, J. 1987. Naturnyttjandet i en skärgårdsby på 1700-talet. *Nordenskiöld-samfundets tidskrift* 47:35-56.
- Westerlund, E. 1962. Lövängar i Västerbotten? *Västerbotten. Västerbottens läns hembygdsförenings årsbok* 43:85-90.
- Worsøe, E. 1996. Stævningsskov og stævningssdrift i Danmark. En kort redegørelse for historien, driftens formål og metoder, om stævningsskovens rester og mulighederne for bevaring. *SOLMED* 17:341-357.

Noter huvudtext

¹ Szabó 1970. Ca år 1070 konstaterade Adam av Bremen att Sverige var ett fruktbart land rik på säd och honung. Boskapsskötseln intog en mer framträdande plats än i andra länder (Mattsson 1985).

² T.ex. sägs i ett frågelistssvar: "Får funnos på varje gård och torp; även backstugesittare hade emellanåt ett mindre antal får" (NM, Im 32956, Alseda sn i Sm). Samma sak sägs i frågelistssvaren: NM, Im 19112, Kråkshults sn i Sm; ULMA, Im 18926, Hässelby sn i Sm.

³ Om svältfödning av husdjuren se Ingers 1949; Szabó 1967, 1970. Storleken på husdjuren i äldre tid diskuteras i Bjørn 1988; Sten 1994; Vretemark 1997; Myrdal 1997. På öar utvecklas vilda djur mot dvärgformer om tillgången på mat är starkt begränsad och samtidigt rovdjur saknas eller är få. Fler djur i stället för färre välfödda var ett sätt för jordbrukarna att möjliggöra bete på fler platser och att sprida riskerna, t.ex. vid djursjukdomar, se t.ex. Dahl & Hjort 1976. Antalet djur på varje enskild gård var också så få att de behövdes för att säkra tillgången på rekryteringsdjur.

⁴ 1800-talets Landshövdingeberättelser redovisar återkommande under rubriken boskapskötsel om kreaturen är småväxta och dåligt utfodrade. Eventuella framsteg i aveln med större kreatursraser rapporteras och om odling av foder på åkrar blivit vanligare.

⁵ Rasmussen 1990a, 1993.

⁶ Bartholin 1978; Göransson 1995, 1996.

⁷ I Sverige var Mårten Sjöbeck föregångare med flera artiklar 1927-70 och Åke Campbell med flera arbeten 1928-48, men de fick få efterföljare. Genom flera böcker om den äldre traditionella markanvändningens ekologiska konsekvenser har Oliver Rackham från Storbritannien sedan 1976 inspirerat många forskare i Europa. Under 1980- och 90-talen har i Sverige utförts flera studier med inriktning mot äldre markanvändning och vegetationsförändringar i vilka bl.a. paleobotaniska metoder använts, t.ex. Berglund 1991, Göransson 1995, Lagerås 1996, Lindblad 1998.

⁸ Att litteraturen om historisk boskapskötsel generellt sett är liten i Europa framhålls också av Szabó 1970 och Biddick 1989.

⁹ Troels-Smith 1954. Se Rasmussen 1990a, 1990b och Göransson 1995 för diskussion.

¹⁰ Att lövtäkt för foderändamål varit vanligt i Norden framhålls bl.a. i Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid (Granlund 1981). I Sverige är det främst Bergendorff & Emanuelsson (1982, 1996) och Mårten Sjöbeck (1933, 1936, 1964, 1973, m.fl.) som påtalat lövtäktens stora betydelse för landskapet. Halstead (1998) diskuterar kort avsaknaden av beskrivningar om lövtäkt i central- och sydeuropeisk litteratur.

¹¹ Också jordbrukare som har många f.d. hamlade träd på ägorna känner ofta inte till att lövtäkt förekommit eller betraktar spåren på träden som nödfodertäkt enstaka år. I jordbrukslitteratur och i avhandlingar om äldre jordbruk omnämns lövfoder inte alls eller endast kort – ofta som ett nödfoder.

¹² Slotte 1985, 1992a, 1993.

¹³ I de flesta lantmäteriakter står inget om lövtäkt. Lantmätarna hade på 1700-talet direktiv om att tillgången på lövbrott eller lövskog skulle noteras. På en del kartor från 1700-talets första hälft står det skrivet att löv fanns för husbehov i inägor eller på utmark. När ängar i Sydsverige taxerades togs hänsyn också till antalet kärvar som normalt årligen kunde skördas uppger Mårten Sjöbeck (1933). Statstullarnas bokföring kan innehålla uppgifter över antalet införda lövkärvar.

¹⁴ Kjellström 1995.

¹⁵ Frågelistan innehåller 37 numrerade frågor. Den finns publicerad i medlemsskriften Spirkasen nr 20 1998. Utgiven av Ålandsforskarna och Ålands museum, Mariehamn. Under 1998 inkom elva svar som arkiveras på Ålands museum.

- ¹⁶ ULMA har kortregister och LUF har dataregister med sökord lövtäkt och utfodring som utnyttjats i studien. I LUF finns tolv längre uppteckningar om lövtäkt. Några är förmodligen svar på ULMA nr 7. JLM har korta uppteckningar från 1950-talet. I ett 30-tal omnämns lövtäkt.
- ¹⁷ Jag har också haft möjlighet att studera odlingslandskap med pågående lövtäkt eller med träd präglade av lövtäkt i Estland, Grekland, Norge och Spanien.
- ¹⁸ Slotte 1992a, 1993, 1997a, 1997b.
- ¹⁹ 1703-års skattningskartor för Gotland finns renritade på länsstyrelsen i Visby. Länsstyrelsen på Gotland har utgivit en inventering av änges- och lövmarker som utnyttjats flitigt vid fältstudierna (Ericson m.fl 1976). Ålands kulturlandskap på 1700-talet på karta finns publicerad av Jaatinen m.fl. 1989. Även lantmäteriakter från 1700- och 1800-talen har studerats i lantmäteriverket forskningsarkiv i Gävle och vid länsstyrelsens lantmäteriarkiv i Visby samt enstaka kartor i Ålands landskapsstyrelse arkiv i Mariehamn.
- ²⁰ Fältstudierna hade även till syfte att göra uppskattningar hur många hamlade träd som finns kvar på Åland och Gotland, se Slotte 1996, 1997a.
- ²¹ Årsringar i hamlade träd på Åland redovisas i Slotte 1993.
- ²² Se Myrdal 1986.
- ²³ Svar på frågelistan Löv- och mosstäkt i NM har konsulterats av Silven-Garnet (1987), svar i ULMA av Grenander (1937), Ehn (1972), Carlsson (1996), svar i LUF av Bergendorff & Emanuelsson (1996a). Kardell (1996) har konsulterat svar i både LUF och DAG.
- ²⁴ Henriksson 1966.
- ²⁵ Levander 1943; Laid 1952; Mattisson 1953.
- ²⁶ Keyland 1911; Campbell 1948.
- ²⁷ Granlund 1981.
- ²⁸ Borgegård 1996a.
- ²⁹ Slotte & Göransson (red.) 1996. Se också Hæggström 1983 för litteratur om lövtäkt.
- ³⁰ Lundell 1916.
- ³¹ Lilja 1996.
- ³² ULMA och DAL har med frågelistorna också strävat efter att samla in ord och dialekt, vilket inte varit NM:s ambition. Detta återspeglas i frågelistornas konstruktion och på vilket sätt svaren presenteras av meddelarna.
- ³³ Lilja 1996.
- ³⁴ Utgångspunkt för frågelistan var Nils Keylands (1911) artikel om lövtäkt i Värmland. Det framgår av illustrationerna i listan och på vilket sätt den konstruerats. I Keylands artikel nämns inte stackar och därför saknas frågor om stackar i frågelistan.
- ³⁵ NM rekryterade meddelare också genom att utlysa pristävlingar för bästa uppteckning.
- ³⁶ Detta beror också på att en mindre del av svaren insorterades under ULMA 7 utgör uppteckningar om lövtäkt utan att vara svar på frågelistan.
- ³⁷ Svar kan vara bokförda på fel socken om sagesmän flyttat. I några svar tydliggörs att sagespersonen också vistats i annan socken.
- ³⁸ Sagespersoner i flera svar är okända. När de namnges anges förnamn oftast endast med initialer. Uppskattningsvis kommer 1/4 av informationen från kvinnor.
- ³⁹ Ibland kan något ord i ett svar avslöja att ett förfaringssätt tillämpats när jämförelse görs med andra mer utförliga svar.
- ⁴⁰ En alternativ metodik kunde ha varit att ta fasta på en mindre del av informationen i svaren eller endast beakta några utvalda svar. Det skulle ha medfört att väsentlig information inte kommit fram. Svaren är heterogena och varje enskilt svar ofullständigt i förhållande till frågelistan och lövtäkt i övrigt.
- ⁴¹ I avsnitten som redovisas separat har också andra källor är frågelistssvaren flitigt nyttjats.
- ⁴² Termen hamling används sparsamt i äldre hushållningskrifter och kan betraktas som riksterm.

- ⁴³ Se SAOB. Termen rödja eller rydja är ålderdomlig och används mer sällan i dag. Eftersom termen röja idag förknippas med en skoglig åtgärd i trakthyggesbruk, och med att röja bort, används termen rödja för att marker att det i ängsbruket hade annan innebörd.
- ⁴⁴ Några få svar i NM från västkustens skärgård avhandlar endast mosstäkt och har inte tagits med i tabell 1 och på kartan, figur 1.
- ⁴⁵ ULMA, lm 3377:4, Nederluleå sn i Nb.
- ⁴⁶ Täkt av mossor (lavar) för foderändamål beskrivs som mer omfattande och betydelsefullt i kustområden, norra Svealand och i Norrland, särskilt i de västra delarna.
- ⁴⁷ Termen ribbe och repe på Gotland nämns i ULMA, 20452, Hellvi sn på Gtl.
- ⁴⁸ ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr; ULMA, lm 8931, Äppelbo sn i Dlr; ULMA, lm 12092, Ålem sn i Sm; ULMA, 2741:2, Bro sn i Vrm; ULMA, 2859:9, Glava sn i Vrm; ULMA, Ö19, 11843, Malungs sn i Dlr; m.fl.
- ⁴⁹ ULMA, 13306:1, Boda sn i Dalarna.
- ⁵⁰ ULMA, lm 2154, Voxna sn i Hsl.
- ⁵¹ DAL, lm 1739, Asa sn i Sm.
- ⁵² ULMA, lm 2081:1, 2192:6, Södra Ny sn i Vrm.
- ⁵³ NM, lm 24864, Boda sn i Dlr; ULMA, lm 1901, Sollerö sn i Dlr.
- ⁵⁴ ULMA, lm 1515, Rättviks sn i Dlr.
- ⁵⁵ ULMA, lm 1568, Leksands sn i Dlr.
- ⁵⁶ ULMA, lm 1399, Ore sn i Dlr.
- ⁵⁷ I ULMA, 12475, Älvdalens sn i Dlr, uppges att många gårdar höll sig med getter för att kunna ha dem med sig vid lövtäkt.
- ⁵⁸ NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm.
- ⁵⁹ NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl.
- ⁶⁰ ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl.
- ⁶¹ ULMA, lm 5446, Kinnarums sn i Vg.
- ⁶² När man för lövtäkt vistades längre perioder långt från gården övernattade man i lövlador. Det nämns bl.a. av Levander 1943:192; NM, lm 19102, Dlr; ULMA, lm 1458, Våmhus sn i Dlr.
- ⁶³ NM, lm 8434, Refsunds sn i Jmt.
- ⁶⁴ ULMA, lm 20556, Broddetorp sn i Vg.
- ⁶⁵ NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm.
- ⁶⁶ NM, lm 8434, Refsunds sn i Jmt; NM, lm 13593, Frostvikens sn i Jmt; NM, EU 614, Sunnemo sn i Vrm; NM, EU 23335; NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm; ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr; ULMA, lm 2249:2, Bjuråkers sn i Hsl; ULMA, lm 5856, Bjursås sn i Dlr; m.fl.
- ⁶⁷ ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr.
- ⁶⁸ Skinnfinger nämns i flera svar, t.ex. NM, lm 5696, Älvdalen i Dlr; ULMA, lm 2182, Älvdalens sn i Dlr; ULMA, 7166, Venjans sn i Dlr; ULMA, lm 1458, Våmhus sn i Dlr; ULMA, lm 5120, Järna sn i Dlr; ULMA, lm 19917, Dalby sn i Vrm.
- ⁶⁹ NM, lm 19800, Sollerö sn i Dlr.
- ⁷⁰ ULMA, lm 3816, Nederkalix sn i Nb; DAL, lm 1687, Öja sn i Sm; ULMA, lm 5446, Kinnarums sn i Vg. En smock var en binda kring fingret av tyg eller skinn.
- ⁷¹ Handske nämns t.ex. i ULMA, lm 2182, Älvdalens sn i Dlr; ULMA, lm 3089, Bureå sn i Vb; ULMA, lm 5446, Kinnarums sn i Vg. Levander (1943:189) nämner att hel- och halvhandskar använts i Siljansnäs och i Floda sn i Dlr. Hemsydd halvante av tyg omnämns i ULMA, lm 5836, Loos sn i Hsl. Ante omnämns i NM, lm 3311, Ärtmark sn i Dsl och ULMA, lm 7457, Siljansnäs sn i Dlr. Sålghandske omnämns i ULMA, lm 1703:1, Sjöås sn i Sm.
- ⁷² NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm.
- ⁷³ ULMA, lm 1700, Säbrå sn i Ång.
- ⁷⁴ ULMA, lm 1703:1, Sjöås sn i Sm; ULMA, lm 1515, Rättviks sn i Dlr; ULMA, lm 19917, Dalby

sn i Vrm; DAL, lm 1687, Öja sn i Sm; m.fl. Redskapet kunde vara tillverkat av ett avslaget lieblad som sattes på ett skaft, enligt NM, lm 3037, Vrm och DAL, lm 1191, Jät sn i Sm.

⁷⁵ NM, lm 5335. Gräsmark sn i Vrm; NM, lm 19779, Sollerön sn i Dlr; ULMA, lm 1399, Ore sn i Dlr.; ULMA lm 1458, Våmhus sn Dlr; ULMA, lm 2182, Älvdalens sn i Dlr; ULMA, lm 7457, Siljansnäs sn i Dlr. Se även beskrivning och teckning i Levander 1943:189. Enligt ULMA, lm 3862, Villstads sn i Sm, var det ca 1,5 m långt med 10-15 cm lång sidogren.

⁷⁶ ULMA, lm 1703:1, Sjöås sn i Sm.

⁷⁷ DAL, lm 1687, Öjasn i Sm.

⁷⁸ T.ex. NM, lm 13593, Frostvikens sn i Jmt.

⁷⁹ ULMA, lm 1482:2, Hede sn i Hrg.

⁸⁰ ULMA, lm 8912, Bjurholms sn i Ång.

⁸¹ ULMA, lm 2722:1, Brunskogs sn i Vrm.

⁸² NM, lm 13593, Frostvikens sn i Jmt.

⁸³ ULMA, lm 1515, Rättviks sn i Dlr.

⁸⁴ ULMA, lm 5856, Bjursås sn i Dlr. De få fotografier som finns på replövtäkt visar till övervägande delen kvinnor uppe i mer eller mindre solitära träd.

⁸⁵ ULMA, lm 7822, Fryksände sn i Vrm.

⁸⁶ ULMA, Ö 19, 11843, Malungs sn i Dlr.

⁸⁷ ULMA, lm 1552:4, Leksands sn i Dlr; Levander 1943:190.

⁸⁸ ULMA, lm 7166, Venjans sn i Dlr.

⁸⁹ ULMA, lm 5856, Bjursås sn i Dlr.

⁹⁰ Levander 1943:193.

⁹¹ DAL, lm 2978, Ö. Espinge sn i Sk; DAL, lm 2731, N. Munkarp sn i Sk.

⁹² ULMA, lm 1538:1, Anundsjö sn i Ång; ULMA, lm 1482:2, Hede sn i Hrg; ULMA, lm 3026:2, Degerfors sn i Vb; ULMA, lm 9715, Töre sn i Nb; ULMA, lm 7166, Venjans sn i Dlr; ULMA, lm 5856, Bjursås sn i Dlr.

⁹³ ULMA, lm 2249:2, Bjuråker sn i Hsl.

⁹⁴ NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång.

⁹⁵ ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr.

⁹⁶ Muntliga uppgifter givna 1998 av Helge Pettersson (f. ca 1930) i Härnösand, uppväxt i Hälsinglands inland.

⁹⁷ ULMA, lm 5856, Bjursås sn i Dlr.

⁹⁸ NM, lm 8434, Refsunds sn i Jmt; NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång; NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm; NM, lm 444, Vårdbergs sn i Ög; NM, lm 7989; NM, lm 3361, Kråksmålasn i Sm; NM, lm 3311, Ärtmark sn i Dsl; NM, lm 614, Sunnemo sn i Vrm; ULMA lm 1458, Våmhus sn i Dlr; ULMA, lm 1636, Ål sn i Dlr; ULMA, lm 1511:3, Mora sn i Dlr; ULMA, lm 1915, Transtrands sn i Dlr; ULMA, Venjans sn i Dlr; ULMA, lm 2154, Voxna sn i Hsl; DAL, lm 1407, Almundsryd sn i Sm; ULMA, lm 19917, Dalby sn i Vrm. Levander (1943) nämner följande benämningar som använts i Dlr: lövkoppe, lövförkläde, lövpryska, lövledigkoppe, förklädeskoppe, lövtuta, spelkorg, stillkorgskoppe.

⁹⁹ ULMA, lm 1399, Ore sn i Dlr; ULMA, lm 7457, Siljansnäs sn i Dlr; ULMA, lm 1901, Sollerö sn i Dlr; ULMA, lm 1511:3, Mora sn i Dlr. Ordet lövmagd syftade förmodligen på utseendet som kvinnorna fick när de bar dessa.

¹⁰⁰ ULMA, lm 3862, Villstads sn i Sm. Sådan kunde också användas av män.

¹⁰¹ NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl.

¹⁰² ULMA, lm 1515, Rättviks sn i Dlr; ULMA, lm 7457, Siljansnäs sn i Dlr; ULMA, lm 8912, Bjurholms sn i Ång

¹⁰³ ULMA, lm 8912, Bjurholms sn i Ång.

¹⁰⁴ ULMA, lm 3816, Nederkalix sn i Nb.

- ¹⁰⁵ ULMA, lm 1552:4, Leksands sn i Dlr.
- ¹⁰⁶ NM, lm 13593, Frostvikens sn i Jmt; NM, lm 24642, Leksands sn i Dlr; ULMA, lm 1515, Rättviks sn i Dlr; ULMA, lm 3816, Nederkalix sn i Nb.
- ¹⁰⁷ ULMA, lm 5836, Loos sn i Hsl; ULMA, lm 1634:2, Revsunds sn i Jmt.
- ¹⁰⁸ ULMA, lm 5836, Loos sn i Hsl.
- ¹⁰⁹ NM, lm 5696, Älvdalen sn i Dlr.
- ¹¹⁰ ULMA, lm 1458, Vårhus sn i Dlr.
- ¹¹¹ ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr.
- ¹¹² NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm.
- ¹¹³ ULMA, lm 25280, Näs sn i Jmt.
- ¹¹⁴ ULMA, lm 1901, Sollerö sn i Dlr. Båtttransporter nämns också av Levander (1943:190).
- ¹¹⁵ ULMA, lm 1901, Sollerö sn i Dlr.
- ¹¹⁶ ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr.
- ¹¹⁷ Eftersom man inte skilt ut björksorterna kan man anta att båda sorterna användes. Att glasbjörk utnyttjades visar bilder. Se även under kvistlövtäkt där det framgår att löv från glasbjörk ansågs bättre.
- ¹¹⁸ NM, lm 19800, Sollerö sn i Dlr; ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl. Även muntliga uppgifter givna 1998 av Helge Pettersson (f. ca 1930) i Härnösand, uppvuxen i Hälsinglands inland. Enligt honom ansågs asp- och sälglöv vara bättre än övrigt löv. Mest repades björklöv. Han uppger också att replövtäkten var mycket omfattande medan kvistlövtäkt nästan inte alls förekom på 1940-talet.
- ¹¹⁹ ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr; ULMA, Ö19, 11843, Malungs sn i Dlr; ULMA, lm 1538:1, Anundsjö sn i Ång.
- ¹²⁰ ULMA, Ö19, 11843, Malungs sn i Dlr.
- ¹²¹ Indelning i vegetationszoner se Sjörs 1965.
- ¹²² DAL, lm 1191, Jät sn i Sm.
- ¹²³ ULMA, 20452, Hellvi sn på Gtl.
- ¹²⁴ ULMA, lm 7822, Fryksände sn i Vrm.
- ¹²⁵ ULMA, lm 1538:1, Anundsjö sn i Ång.
- ¹²⁶ NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång.
- ¹²⁷ ULMA, lm 1399, Ore sn i Dlr.
- ¹²⁸ ULMA, lm 5836, Loos sn i Hsl.
- ¹²⁹ NM, lm 518, Orsa sn i Dlr. I NM, lm 24642, Leksands sn i Dlr, sägs att rönnlöv plockades ett i taget för att ej skada bladknoppen. Om de skadades torkade grenen.
- ¹³⁰ NM, lm 5335, Gräsmarks sn i Vrm.
- ¹³¹ NM lm 518, Orsa sn i Dlr.
- ¹³² ULMA, lm 1552:4, Leksands sn i Dlr.
- ¹³³ ULMA, lm 1915, Transtrands sn i Dlr.
- ¹³⁴ NM, lm 19800, Sollerö sn i Dlr. Att björklövet sitter hårt nämns också i ULMA, lm 7822, Fryksände sn i Vrm och ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg. Även allöv är klibbiga på försommaren.
- ¹³⁵ ULMA lm 4158, Vårdnäs sn i Ög.
- ¹³⁶ ULMA, lm 1552:4, Leksands sn i Dlr; ULMA, lm 2182, Älvdalens sn i Dlr. Allöv repades på sensommaren också för att det då var moget, mindre klibbigt och mer uppskattat av djuren.
- ¹³⁷ ULMA, lm 1552:4, Leksands sn i Dlr. Se även Levander 1943:190. Alen var således björkens motsats när det gäller tidpunkten för när lövet var lätt att repa.
- ¹³⁸ Levander 1943:189.
- ¹³⁹ NM, lm 614, Sunnemo sn i Vrm; NM, lm 444, Vårdbergs sn i Ög; NM, lm 518, Orsa sn i Dlr; NM, lm 3037, Takene i Vrm.

- ¹⁴⁰ ULMA, lm 1399, Ore sn i Dlr.
- ¹⁴¹ ULMA, lm 2378:1, Venjans sn i Dlr.
- ¹⁴² ULMA, l 1405, Vb län.
- ¹⁴³ DAL, lm 1739, Asa sn i Sm.
- ¹⁴⁴ Färskt replöv som ersättning för dåligt bete nämns bl.a. i NM, lm 19800, Sollerö sn i Dlr; ULMA, lm 3960, Älekulla sn i Vg; ULMA, lm 20545, V. Torsås sn i Sm. Färskt replöv till sjukt djur i nämns i ULMA, lm 20545, V. Torsås sn i Sm.
- ¹⁴⁵ DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm.
- ¹⁴⁶ ULMA, lm 17768, Råggärde sn i Dsl.
- ¹⁴⁷ DAL, lm 1234, Enslöv sn i Hl.
- ¹⁴⁸ ULMA, lm 20780, Gustav Adolf sn i Vrm.
- ¹⁴⁹ ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg.
- ¹⁵⁰ T.ex. ULMA, lm 1788:3, Kleva sn i Vg; ULMA, lm 1916:2, Norderön sn i Jmt; DAL, lm 1292, Urshults sn i Sm; DAL, lm 1447, Storby sn i Sk; DAL, lm 1191, Jät sn i Sm; DAL, lm 1611, Pjetteryd sn i Sm.
- ¹⁵¹ T.ex. ULMA, lm 2293:5, Eskilsäter sn i Vrm; ULMA, lm 3862, Villstad sn i Sm; DAL, lm 1687, Öja sn i Sm.
- ¹⁵² ULMA, lm 2128:6, Norra Rådasn i Vrm; ULMA, lm 2081:1, 2192:6, Södra Nysn i Vrm; ULMA, lm 20556, Broddetorps sn i Vg.
- ¹⁵³ DAL, lm 8210, Åsenhöga sn i Sm; DAL, lm 1407, Almundsryd sn i Sm.
- ¹⁵⁴ ULMA, lm 20556, Broddetorps sn i Vg. Enligt DAL, lm 8210, Åsenhöga sn i Sm, ratades ofta björk.
- ¹⁵⁵ DAL, lm 1447, Storby sn i Sk; DAL, lm 1687, Öja sn i Sm.
- ¹⁵⁶ NM, lm 19800, Sollerö sn i Dlr.
- ¹⁵⁷ ULMA, lm 19917, Dalby sn i Vrm.
- ¹⁵⁸ NM, lm 48785, Kristdala sn i Sm.
- ¹⁵⁹ ULMA, lm 19917, Dalby sn i Vrm.
- ¹⁶⁰ ULMA, lm 8912, Bjurholms sn i Ång.
- ¹⁶¹ ULMA, lm 2182, Älvdalens sn i Dlr.
- ¹⁶² ULMA, lm 2154, Voxna sn i Hsl; ULMA, lm 8912, Bjurholms sn i Ång. Det framgår också indirekt genom att man nämner att asplöv togs in i stugan för att torka, se även under kvist-lövtäkt.
- ¹⁶³ NM, lm 50684, Högs sn i Hsl; NM, lm 50893, Täby sn i Upl.
- ¹⁶⁴ NM, lm 50684, Högs sn i Hsl.
- ¹⁶⁵ NM, lm 19800, Sollerö sn i Dlr.
- ¹⁶⁶ NM, lm 50684, Högs sn i Hsl.
- ¹⁶⁷ NM, lm 19800, Sollerö sn i Dlr.
- ¹⁶⁸ ULMA, lm 7457, Siljansnäs sn i Dlr.
- ¹⁶⁹ NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm; ULMA, lm 7822, Fryksände sn i Vrm. Enligt NM, lm 24864, Boda sn i Dlr, spreds lövet ut på laduvallar vid lador så att det snabbt kunde tas in i ladan om så erfordrades. På denna plats uppställdes om möjligt också lövhässjorna.
- ¹⁷⁰ ULMA, lm 1515, Rättviks sn i Dlr; ULMA, lm 2378:1, Venjans sn i Dlr.
- ¹⁷¹ NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm.
- ¹⁷² ULMA, lm 8912, Bjurholms sn i Ång.
- ¹⁷³ NM, lm 3037, Takene i Vrm.
- ¹⁷⁴ ULMA, Ö19, 11843, Malungs sn i Dlr.
- ¹⁷⁵ ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg.
- ¹⁷⁶ ULMA, lm 19917, Dalby sn i Vrm.
- ¹⁷⁷ ULMA, Ö19, 11844, Oxberg sn i Dlr.

- ¹⁷⁸ NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm.
- ¹⁷⁹ NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång.
- ¹⁸⁰ NM, lm 48860, Siljansnäs sn i Dlr.
- ¹⁸¹ NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång.
- ¹⁸² ULMA, lm 2154, Voxna sn i Hsl.
- ¹⁸³ NM, lm 23335; ULMA, lm 1700, Säbrå sn i Ång.
- ¹⁸⁴ NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång; ULMA, lm 2828, Lima sn i Dlr.
- ¹⁸⁵ ULMA, lm 8912, Bjurholms sn i Ång.
- ¹⁸⁶ ULMA, lm 9767, Anundsjö sn i Ång; ULMA, lm 1700, Säbrå sn i Ång.
- ¹⁸⁷ ULMA, lm 19917, Dalby sn i Vrm.
- ¹⁸⁸ ULMA, lm 19917, Dalby sn i Vrm.
- ¹⁸⁹ ULMA, lm 28975, Fredrika sn i Lpl.
- ¹⁹⁰ NM, lm 23335.
- ¹⁹¹ ULMA, lm 2741:3, Blomskogs sn i Vrm.
- ¹⁹² Användningen av salt kan vara från senare delen av 1800-talet eftersom det tidigare var en relativt dyr produkt.
- ¹⁹³ ULMA, lm 1901, Sollerö sn i Dlr.
- ¹⁹⁴ ULMA, lm 1552:4, Leksands sn i Dlr.
- ¹⁹⁵ NM, lm, 19102, Våmhus i Dlr. I de västra socknarna i Dalarna var enligt Levander (1943:192) ett lövlider ett vanligt hus vid fäbod. Lövhus i skogen omnämns i ULMA, 20472, Lillhärdal sn i Hrj.
- ¹⁹⁶ Särskilda lador för replöv omnämns i NM, lm 19102, Våmhus, Dlr; NM, lm 5696, Älvdalen i Dlr; ULMA, lm 1511:3, Morasn i Dlr; ULMA, lm 1399, Ore sn i Dlr; ULMA, lm 2182, Älvdalens sn i Dlr; ULMA, lm 1901, Sollerö sn i Dlr; ULMA, lm 1482:2, Hede sn i Hrj; ULMA, 20472, Lillhärdal sn i Hrj; ULMA M84, 33516, Ragunda sn i Jmt; ULMA, 12475, Älvdalen sn i Dlr. Även muntliga uppgifter givna 1998 av Helge Pettersson (f. ca 1930) i Härnösand, uppvuxen i Hälsinglands inland. Torkning av replöv i lador nämns visserligen i många fler svar men det går inte att avgöra om de var särskilt ämnade för replöv, dvs med glesa väggar och skullar.
- ¹⁹⁷ NM, lm 19102, Våmhus, Dlr; ULMA, lm 1901, Sollerö sn i Dlr.
- ¹⁹⁸ NM, lm 19102, Våmhus, Dlr. I ULMA, lm 1901, Sollerö sn i Dlr, nämns också att man haft många replövlador på skogen.
- ¹⁹⁹ Muntliga uppgifter givna 1998 av Helge Pettersson (f. ca 1930) i Härnösand, uppväxt i Hälsinglands inland.
- ²⁰⁰ I de flesta svar på frågelistan foderansaffning omnämns replövlador. De omnämns dock inte i svar från socknarna Bjursås och Malung. Antalet lador per gård preciseras i ULMA, Ö19, 11688, Älvdalens sn i Dlr.
- ²⁰¹ NM, lm 19102, Våmhus, Dlr; ULMA, lm 1399, Ore sn i Dlr.
- ²⁰² Även Levander (1943:192) beskriver dylika lador med skullar i Dlr.
- ²⁰³ ULMA, lm 2182, Älvdalens sn i Dlr.
- ²⁰⁴ Muntliga uppgifter givna av Helge Pettersson (f. ca 1930) i Härnösand, uppväxt i Hälsinglands inland. Han bedömde 1998 att inga eller endast få dylika lador torde kunna återfinnas idag. Stefan Brink i Uppsala har muntligt meddelat att han sett rester av dylika byggnader i Hälsingland.
- ²⁰⁵ ULMA, lm 1482:2, Hede sn i Hrj. Lövhus med pulpettak och en öppen vägg benämndes på orten också för gapskjul.
- ²⁰⁶ ULMA, lm 1511:3, Mora sn i Dlr; ULMA, lm 1458, Våmhus sn i Dlr. Se även teckning i Levander 1943.
- ²⁰⁷ NM, lm 24864, Bodasn i Dlr; ULMA, lm 1482:2, Hede sn i Hrj. Levander (1943:192) säger att lövhus var en fristående fyrväggsbyggnad vid gården.

- ²⁰⁸ Nordenstam 1764.
- ²⁰⁹ Levander 1943:192. Lövskrindan hade tätare spjälor så att lövet inte trängde ut.
- ²¹⁰ Levander 1943:193.
- ²¹¹ NM, lm 5696, Älvdalen i Dlr.
- ²¹² Hässja för replöv omnämns i NM, lm 24864. Boda sn i Dlr; ULMA, lm 1636, Ål sn i Dlr; ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr; ULMA, lm 1552:4, Leksands sn i Dlr; ULMA, lm 1568, Leksands sn i Dlr; ULMA, lm 1515, Rättviks sn i Dlr; ULMA, lm 5856, Bjursås sn i Dlr; ULMA, lm 7457, Siljansnäs sn i Dlr; ULMA, lm 9715, Töre sn i Nb; ULMA, lm 19917, Dalby sn i Vrm; ULMA, lm 8912, Bjurholms sn i Ång.
- ²¹³ ULMA, lm 1552:4, Leksands sn i Dlr; ULMA, lm 19917, Dalby sn i Vrm. En teckning i ULMA, lm 1515, Rättviks sn i Dlr, visar att hässjekrakarna hade nio genomgående pinnar.
- ²¹⁴ ULMA, lm 1568, Leksands sn i Dlr.
- ²¹⁵ ULMA, lm 1515, Rättviks sn i Dlr; ULMA, lm 19917, Dalby sn i Vrm.
- ²¹⁶ ULMA, Ö19, 12474, Mora sn i Dlr.
- ²¹⁷ ULMA, Ö19, 11882, Ore sn i Dlr.
- ²¹⁸ ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr.
- ²¹⁹ ULMA, lm 19917, Dalby sn i Vrm.
- ²²⁰ ULMA, lm 5856, Bjursås sn i Dlr.
- ²²¹ Direkta uppgifter om hur plock-, kongel- och soplöv gavs till djuren är dock få. I NM, lm 24642, Leksands sn i Dlr, beskrivs att man på plocklöv gjorde brässel till kor på samma sätt som replöv. I ULMA, lm 1538:1, Anundsjö sn i Ång, sägs att kanglöv gavs som hö och att på falllöv hölldes varmt vatten och gavs åt kor. I ULMA, lm 3089, Bureå sn Vb, sägs att på soplöv bereddes en lövdöjda genom att kokhett vatten hölls över varefter det gavs till kor och hästar.
- ²²² NM, lm 9488, Arvidsjaur i Lpl. Se även Ciszuk 1996.
- ²²³ NM, lm 23335, Okänd ort i norra Sverige.
- ²²⁴ ULMA, lm 1636, Ål sn i Dlr.
- ²²⁵ NM, lm 13593, Frostvikens sn i Jmt; ULMA, lm 2741:3, Blomskogs sn i Vrm.
- ²²⁶ ULMA, lm 5120, Järna sn i Dlr; ULMA, lm 2741:3, Blomskogs sn i Vrm.
- ²²⁷ Att replöv i första hand var för kor framgår i princip av alla svar som nämner för vilka djur löv repades eller beskriver utfodringen, t.ex. ULMA, lm 1515, Rättviks sn i Dlr; ULMA, lm 1568, Leksands sn i Dlr; ULMA, lm 7457, Siljansnäs sn i Dlr.
- ²²⁸ ULMA, lm 3402:2, Ljusnarsberg sn i Vsm.
- ²²⁹ ULMA, lm 1511:3, Mora sn i Dlr.
- ²³⁰ NM, lm 9488, Arvidsjaur sn i Lpl.
- ²³¹ ULMA, lm 2154, Voxna sn i Hsl.
- ²³² T.ex. ULMA, 20452, Hellvi sn på Gtl; ULMA, lm 1788:3, Kleva sn i Vg; DAL, lm 1611, Pjetteryd sn i Sm; ULMA, lm 1916:2, Norderön sn i Jmt; ULMA, 2550, Nässjö sn i Sm; DAL, lm 1292, Urshults sn i Sm. DAL, lm 1447, Storby sn i Sk; DAL, lm 1687, Öja sn i Sm. I ett brev till Vetenskapsakademien år 1747 meddelar Hagström att svin begärligt ätit allöv och att han från hushållare fått kännedom att löv används till vinterfoder för svin, torrt eller som foderblandning. I Spanien ges fortfarande löv till grisar.
- ²³³ ULMA, lm 1552:4, Leksands sn i Dlr.
- ²³⁴ ULMA, lm 3402:2, Ljusnarsberg sn i Vsm.
- ²³⁵ NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm; ULMA, lm 2154, Voxnas sn i Hsl.
- ²³⁶ NM, lm 9488, Arvidsjaur, Lpl.
- ²³⁷ NM, lm 48082, Vånga sn i Ög.
- ²³⁸ NM, lm 198000, Solle rö sn i Dlr.
- ²³⁹ NM, lm 7994, Pajala sn i Nb.

²⁴⁰ NM, lm 9488, Arvidsjaur i Lpl; NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång; NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm; NM, lm 48860, Siljansnäs sn i Dlr; NM, lm 24642, Leksands sn i Dlr; ULMA, lm 2154, Voxna sn i Hsl; ULMA, lm 1984:2, Skog sn i Hsl; ULMA, lm 1901, Sollerö sn i Dlr; ULMA, lm 1552:4, Leksands sn i Dlr; ULMA, lm 20780, Gustav Adolf sn i Vrm; ULMA, lm 9715, Töre sn i Nb; ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl; ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr; ULMA, lm 3089, Bureå sn Vb; m.fl.

²⁴¹ NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång. Med topplov avses förmodligen lövkvistar från topphuggna, toppade träd. En liknade beskrivning finns i ULMA, lm 2154, Voxna sn i Hsl, dock med tillägget att man också gärna tillsatte salt.

²⁴² ULMA, lm 1984:2, Skog sn i Hsl.

²⁴³ NM, lm 444, Vårdbergs sn i Ög; NM, lm 9488, Arvidsjaur i Lpl; ULMA, lm 1914:2, Askers sn i Nrk; ULMA, lm 13716, Valbo sn i Gst; ULMA, lm 5446, Kinnarummasn i Vg; ULMA, lm 17741, Ulrika och V. Harg sn i Ög; ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl; ULMA, lm 20780, Gustav Adolf sn i Vrm; DAL, lm 1687, Öja sn i Sm; DAL, lm 1292, Urshults sn i Sm; m.fl.

²⁴⁴ ULMA, lm 1914:2, Askers sn i Nrk; ULMA, lm 13716, Valbo sn i Gst.

²⁴⁵ DAL, lm 1292, Urshults sn i Sm.

²⁴⁶ ULMA, lm 24435, Tjärstads sn i Ög.

²⁴⁷ ULMA, lm 1914:2, Askers sn i Nrk; ULMA, lm 5446, Kinnarummasn i Vg; ULMA, lm 17741, Ulrika och V. Harg sn i Ög; DAL, lm 1687, Öja sn i Sm.

²⁴⁸ ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg.

²⁴⁹ ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl. Att på vintern tröska ut löv från stackade lövkvistar till sörpa åt kor nämns i ULMA, 6883, Vilhelmina sn i Lpl.

²⁵⁰ T.ex. i ULMA, lm 7123, Lycksele sn i Lpl, nämns flocka löv. Levander (1943:149) nämner att termerna flocka och noppa förekom parallellt med stryka i Dlr.

²⁵¹ Plockning av löv omnämns bl.a. i ULMA, lm 5856, Bjurås sn i Dlr; ULMA, lm 1515, Rättviks sn i Dlr; ULMA, lm 1636, Ål sn i Dlr; ULMA, lm 1552:4, Leksands sn i Dlr; ULMA, lm 1568, Leksands sn i Dlr; ULMA, lm 7166, Venjans sn i Dlr; ULMA, lm 7457, Siljansnäs sn i Dlr; ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr; ULMA, lm 19917, Dalby sn i Vrm; ULMA, lm 3402:2, Ljusnarsberg sn i Vsm; ULMA, Ö19, 11843, Malungs sn i Dlr; ULMA, Ö19, 11568, Gagnef sn i Dlr.

²⁵² ULMA, lm 19917, Dalby sn i Vrm.

²⁵³ ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr.

²⁵⁴ ULMA, lm 3862, Villstads sn i Sm.

²⁵⁵ Denna form av lövtäkt och termer omnämns i NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång; NM, lm 13593, Frostvikens sn i Jmt; ULMA, lm 3145:1, Frostvikens sn i Jmt; ULMA, lm 1634:2, Revsunds sn i Jmt; ULMA, lm 9767, Anundsjö sn i Ång; NM, lm 8434, Refsunds sn i Jmt; ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl; ULMA, lm 8912, Bjurholms sn i Ång; ULMA, lm 24620, Högsjö sn i Ång; ULMA, lm 1538:1, Anundsjö sn i Ång; ULMA, lm 2134:7, flera sn i Mpd; ULMA, lm 2081:1, 2192:6, Södra Nysn i Vrm; ULMA, lm 19917, Dalby sn i Vrm; ULMA, lm 1916:2, Norderön sn i Jmt; ULMA, 28641, Edsele sn i Ång; ULMA, 1919:2, Bodum sn i Ång; ULMA, 6883, Vilhelmina sn i Lpl; JLM, 287:3, Åsarna sn i Jmt.

²⁵⁶ NM, lm 13593, Frostvikens sn i Jmt; ULMA, lm 1634:2, Revsunds sn i Jmt; ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl.

²⁵⁷ ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl.

²⁵⁸ NM, lm 13593, Frostvikens sn i Jmt.

²⁵⁹ ULMA, lm 1634:2, Revsunds sn i Jmt.

²⁶⁰ ULMA, lm 1916:2, Noderön sn i Jmt.

²⁶¹ NM, lm 8434, Refsunds sn i Jmt.

²⁶² NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång; NM, lm 9488, Arvidsjaur sn i Lpl; JLM, 287:3, Åsarna sn i Jmt.

Kvistarna konglades färskas och gavs direkt till djuren eller torkades på vanligt sätt innan de konglades.

²⁶³ Detta sägs uttryckligen i NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång.

²⁶⁴ ULMA, lm 1634:2, Revsunds sn i Jmt.

²⁶⁵ ULMA, lm 24620, Högsjö sn i Ång.

²⁶⁶ ULMA, lm 1538:1, Anundsjö sn i Ång.

²⁶⁷ NM, lm 13593, Frostvikens sn i Jmt. Att värma på syftade på att fodret upphettades i vatten före fodergivning, se vidare under utfodring.

²⁶⁸ Samtliga svar med beskrivning av soplövtäkt: NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång; NM, lm 23335, Okänd ort; ULMA, lm 1538:1, Anundsjö sn i Ång; ULMA, lm 13716, Valbo sn i Gst; ULMA, lm 2134:7, flera sn i Mpd; ULMA, lm 3089, Bureå sn Vb; ULMA, lm 1700; Säbrå sn i Ång; ULMA, lm 12092, Ålems sn i Sm; DAL, lm 2731, N. Munkarp sn i Sk. I svar på frågelistan om lövtäkt på Åland 1998: ÅM, l 1998, Kumlinge sn på Ål; ÅM, l 1998, Lemlands sn på Ål; ÅM, l 1998, Eckerö sn på Ål; JLM, 605:3, Hällesjö sn i Jmt.

²⁶⁹ Soplov: NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång; ULMA, lm 2134:7, flera sn i Mpd. Falllov: ULMA, 1538:1, Anundsjö sn i Ång.

²⁷⁰ NM, lm 23335, Okänd ort.

²⁷¹ Henriksson 1966.

²⁷² DAL, lm 2731, N. Munkarp sn i Sk.

²⁷³ Att asplöv torkar snabbt omnämns i NM, lm 480082, Vånga sn i Ög.

²⁷⁴ NM, lm 23335, Okänd ort.

²⁷⁵ ULMA, lm 1538:1, Anundsjö sn i Ång.

²⁷⁶ ULMA, lm 13716, Valbo sn i Gst; ULMA, lm 2134:7, flera sn i Mpd.

²⁷⁷ ULMA, lm 1538:1, Anundsjö sn i Ång. I socknen kan tiden från lövfällning till första snöföre vara kort. Även om det inte sägs i svaret torkades förmodligen soplovet vid behov på breda innan det stackades för vintern.

²⁷⁸ NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång.

²⁷⁹ Även termerna löva, lövtäkt, lövning och lövgörning finns i svaren, fast mer sällan förekommande. I äldre hushållningskrifter benämns kvistlövtakt för lövbrytning.

²⁸⁰ I NM, lm 10397, Otterstad sn i Vg och NM, lm 444, Vårdbergs sn i Ög, sägs uttryckligen att löva åsyftar både rep- och kärvlövtakt.

²⁸¹ Termen löva endast för utsmyckning enligt bl.a. NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl och NM, lm 13593, Frostvikens sn i Jmt. I NM, lm 9488, Arvidsjaur, Lpl, NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm och NM, lm 4265, Forserums sn i Sm, sägs termen löva vara okänd.

²⁸² NM, lm 8908, Bankeryds sn i Sm; NM, lm 10397, Otterstad sn i Vg; NM, lm 6675, Hägerstad sn i Ög; ULMA, lm 7123, Lycksele sn i Lpl; ULMA, lm 3026:2, Degerfors sn i Vb; ULMA, lm 1984:2, Skog sn i Hsl; ULMA, lm 2671:7, Rengsjö sn i Hsl; ULMA, lm 18858, Torpa sn i Ög; ULMA, lm 1559, Korsberga sn i Vg; ULMA, lm 2856:1, Hälleberga sn i Sm; DAL, lm 981, Vislands sn i Sm; DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm; DAL, lm 1292, Urshults sn i Sm; m.fl.

²⁸³ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög.

²⁸⁴ Av svaren från Åland 1998 framgår att lövtiden på Åland var efter eller under slutskedet av slåttern och delvis sammanföll med strömmingsfisket. John Westerholm (1987) återger grafiskt fyra uppgifter om när lön kvistats på Åland; från slutet av juli och under augusti månad.

²⁸⁵ I ULMA, lm 1511:3, Mora sn i Dlr, påtalas år 1927 att slåttern förr skedde senare beroende på utnyttjandet av magrare myrslogar.

²⁸⁶ Jordbrukarna strävade dock att skörda starrhö omedelbart efter det att det var fullvuxet, eftersom det förvedades senare på säsongen.

²⁸⁷ Filmen om Lövtäkt i Floda av Nordiska museet visar lövtäkt i samband med myrslåtter.

²⁸⁸ NM, lm 10397, Otterstads sn i Vg.

- ²⁸⁹ ULMA, Im 5446, Kinnarumma sn i Vg. Med att torkan var sämre avses förmodligen att vädret var mindre gynnsamt för torkning av löv.
- ²⁹⁰ ULMA, Im 1482:2, Hede sn i Hrj.
- ²⁹¹ NM, Im 13593, Frostvikens sn i Jmt.
- ²⁹² NM, Im 9488, Arjeplog sn i Lpl.
- ²⁹³ NM, Im 5335, Gräsmark sn i Vrm; ULMA, Im 8931, Äppelbosn i Dlr.
- ²⁹⁴ NM, Im 48785, Kristdala sn i Sm.
- ²⁹⁵ NM, Im 5335, Gräsmark sn i Vrm.
- ²⁹⁶ ULMA, Im 8802, Indals-Lidens sn i Mpd.
- ²⁹⁷ Muntliga uppgifter 1998 från Per Kennerstig och Ivar Kennerstig (f.1917), Östantorp, Kristdala sn i Småland. Gården är relativt stor och belägen i skogsbygd.
- ²⁹⁸ NM, Im 19112, Krokshult sn i Sm; NM, Im 32956, Alseda sn i Sm; NM, Sp 71, 14334, Flo sn i Vg; ULMA, Im 2081:1, 2192:6, Södra Ny sn i Vrm; ULMA, 2293:5, Eskilsätters sn i Vrm; ULMA, Im 2854:2, Lenhovda sn i Sm; ULMA, Im 18926, Hässelby sn i Sm.
- ²⁹⁹ DAL, Im 1358, Aringsås sn i Sm.
- ³⁰⁰ NM, Im 32956, Alseda sn i Sm.
- ³⁰¹ ULMA, Im 24620, Högsjö sn i Ång.
- ³⁰² ULMA, Im 1559, Korsberga sn i Vg.
- ³⁰³ ULMA, 11405, Vb län.
- ³⁰⁴ ÅM, 1 1998, Sund sn på Ål; ÅM, 1 1998, Lemlands sn på Ål; ÅM, 1 1998, Eckerö sn på Ål.
- ³⁰⁵ ULMA, Im 3862, Villstads sn i Sm.
- ³⁰⁶ NM, Im 5249, Fjällsjö sn i Ång; NM, Im 5335, Gräsmark sn i Vrm; NM, Im 614, Sunnemo sn i Vrm; ULMA, Im 2828, Lima sn i Dlr; ULMA, Venjans sn i Dlr; m.fl.
- ³⁰⁷ Levander 1943:194; Campbell 1948. Även omnämnt i flera svar.
- ³⁰⁸ Det sägs uttryckligen i ULMA, Im 7994, Daretorp sn i Vg; ÅM, 1 1998, Lemlands sn på Åland; ÅM, 1 1998, Kumlinge sn på Ål; ÅM, 1 1998, Hammarlands sn Ål.
- ³⁰⁹ ULMA, Im 1482:2, Hede sn i Hrj; ULMA, Im 1511:3, Mora sn i Dlr; ULMA, Im 1922, Venjans sn i Dlr.
- ³¹⁰ NM, Sp 71, 14235, Voxna m.fl. sn i Hsl.
- ³¹¹ ULMA, Im 7123, Lycksele sn i Lpl.
- ³¹² Trädrikedomen i ängar var generellt sett större i hårdvallsängar jämfört med sidvallsängar. I Norrland och i skogsbygder utgjorde sidvall ofta större delen av ängsarealen. Även om skogslandskapet och odlingsmarkerna till stora delar omdanats kan från dagens spår efter lövtäkt dras motsvarande slutsats.
- ³¹³ Att man gärna valde ett område som för året var frodigt sägs t.ex. i NM, EU 32956, Alseda sn i Sm. Att områden valdes som behövde rödjas nämns bl.a. i ÅM, 1 1998, Sund sn på Ål.
- ³¹⁴ Det visar fotografier och även studier av årsringar i hamlade träd (Slotte 1993).
- ³¹⁵ Se Slotte 1997a för vidare diskussion.
- ³¹⁶ Att man eftersträvade att bedriva lövtäkt så att grenarna inte hann bli grova framgår bl.a. av ULMA, Im 13716, Valbo sn i Gst. Se även Slotte 1993, 1997a.
- ³¹⁷ NM, Im 10397, Otterstad sn i Vg.
- ³¹⁸ NM, Im 10339, Storsjö sn i Hrj.
- ³¹⁹ Se Slotte 1993, 1997a.
- ³²⁰ NM, Im 3361, Kråksmåla sn i Sm.
- ³²¹ ULMA, Im 3961, Sorsele sn i Lpl.
- ³²² NM, Im 24864, Boda sn i Dlr.
- ³²³ NM, Im 30488, Lenhovda sn i Sm; NM, Im 4265, Sjötorps by, Forserums sn i Sm; NM, Im 6082, Vimmerby sn i Sm; NM, Im 30488, Lenhovda sn i Sm; NM, Im 24864; ULMA, Im 3151:2, Österbitterna sn i Vg; ULMA, Im 8912, Bjurholms sn i Ång; ULMA, Im 18926, Hässelby sn i

Sm; ULMA, Im 20556, Broddetorps sn i Vg; ULMA, Im 24435, Tjärstads sn i Ög; ULMA, M55, Jät sn i Sm; m.fl.

³²⁴ NM, Im 4265, Forserums sn i Sm.

³²⁵ ULMA, Im 18926, Hässelby sn i Sm; ULMA, Im 20556, Broddetorps sn i Vg; Henriksson 1966. Detta kom senare att ändras när björkved blev efterfrågad handelsvara och fåraveln minskade och därmed behovet av lövfoder.

³²⁶ NM, Im 24864, Boda sn i Dlr; ÅM, I 1998, Hammarlands sn Ål; ÅM, I 1998, Eckerö sn på Ål; ÅM, I 1998, Mariehamns sn på Ål.

³²⁷ Henriksson 1966.

³²⁸ ULMA, Im 8912, Bjurholms sn i Ång.

³²⁹ NM, Im 5249, Fjällsjö sn i Ång.

³³⁰ NM, Im 6082, Vimmerby sn i Sm; ULMA, Im 24435, Tjärstads sn i Ög.

³³¹ NM, Im 10397, Otterstad sn i Vg.

³³² NM, Im 24864, Boda sn i Dlr.

³³³ NM, Im 24864, Boda sn i Dlr; DAL, Im 1750, Väckelsång sn i Sm. Även foderbark togs från asp och rönn.

³³⁴ NM, Im 4265, Forserums sn i Sm. Samman användningsområden för lövtäktsnävern omnämns i NM, Im 24642, Leksands sn i Dlr.

³³⁵ NM, Im 24642, Leksands sn i Dlr.

³³⁶ DAL, Im 1407, Almundsryd sn i Sm. Lövtiden försköts på 1800-talet när näver var mer efterfrågad.

³³⁷ DAL, Im 1358, Aringsås sn i Sm; DAL, Im 1753, Tjureda sn i Sm. I svar på NM:s frågelista Basttillverkning och bastarbeten (1940) redogörs för basttillverkningen varvid det framgår att lindar ofta var både för löv- och basttåkt.

³³⁸ NM, Im 29028, N. Unnaryds sn i Sm; NM, Im 24864, Boda sn i Dlr; ÅM, I 1998, Kumlinge sn på Ål.

³³⁹ ÅM, I 1998, Kumlinge sn på Ål.

³⁴⁰ NM, Im 23335, okänd ort; NM, Im 34165, Fors sn i Jmt; NM, Im 24864, Boda sn i Dlr; NM, Im 5249, Fjällsjö sn i Ång; NM, Im 725, Gavla sn i Vrm; NM, Im 31165, Fors sn i Jmt; ULMA, Im 1916:2, Norderön sn i Jmt; ULMA, Im 3961, Sorsele sn i Lpl; JLM, 466:11, Revsunds sn i Jmt; Muntliga uppgifter givna 1998 av Helge Pettersson (f. ca 1930) i Härnösand, uppväxt i Hälsinglands inland.

³⁴¹ NM, Im 23335, okänd ort.

³⁴² ULMA, Im 1568, Leksands sn i Dlr. I NM, Im 41352, Järeda sn i Sm, omnämns lövtåkt vid 'hoggefälla' när det skall brännas och sås råg. Se även Keyland 1911 och Levander 1943:194. I NM, Im 5335, Gräsmark sn i Vrm, sägs att lövträden höggs året före svedjning. I annat fall skulle lövet vara omoget och kådigt eftersom trädfällningen inför svedja i regel utfördes på försommaren.

³⁴³ NM, Im 4265, Forserum sn i Sm.

³⁴⁴ I NM, Im 8434, Refsunds sn i Jmt, uppges att lövbrott just inte förekom inför svedjning eftersom dessa mest var bevuxna med barrskog och att eventuella inträngda lövträd hade sämre löv.

³⁴⁵ NM, Im 26780, Rödeby sn i Bl.

³⁴⁶ NM, Im 5249, Fjällsjö sn i Ång; ULMA, Venjans sn i Dlr. Se även citat i figur 18, citat sidan 176 och Borgegård 1996b.

³⁴⁷ Fotografier visar ofta lagarbete. Att så många som kunde och dög deltog nämns i NM, Im 6082, Vimmerby sn i Sm; ULMA, Im 7123, Lycksele sn i Lpl; ULMA, Im 1915, Transtrands sn i Dlr; DAL, Im 1447, Storby sn i Sk; ÅM, I 1998, Sund sn på Ål; Keyland 1911. När arbetarna definieras framgår att arbetet bedrevs i lag med både kvinnor, män och ofta barn, t.ex. NM, EU

30488, Lerhovda sn i Sm och ULMA, 21019:8, Vilhelmina sn i Lpl. I NM, lm 33940 Alseda sn i Sm, sägs att fruntimmer arbetade med drängar. I ÅM, l 1998, Hammarlands sn Ål, sägs att på bondgårdar arbetade man i gäng om 6-8 personer och under hela dagar.

³⁴⁸ DAL, lm 19171, S. Solberga sn i Sm.

³⁴⁹ DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm; DAL, lm 1687, Öja sn i Sm. I ÅM, l 1998, Lemlands sn på Ål, sägs att barn som var 8-9 år gamla kunde hantera en lövskära.

³⁵⁰ NM, lm 18892, Berga sn i Sm.

³⁵¹ DAL, lm 1447, Storby sn i Sk; DAL, lm 4523, Perstorp sn i Sk.

³⁵² I t. ex. NM, lm 3037, Takene i Vrm, sägs att kvinnorna brukade vara med och kvista löv och utförde det mesta arbetet. Fotografier på lövtäkt i grupp visar att fler kvinnor än män deltog.

³⁵³ ULMA, lm 2722:1, Brunsbogs sn i Vrm.

³⁵⁴ ULMA, lm 20780, Gustav Adolf sn i Vrm.

³⁵⁵ ULMA, lm 3026:2, Degerfors sn i Vb.

³⁵⁶ Det framgår tydligt i ULMA, lm 2741:3, Blomskogs sn i Vrm; ULMA, lm 18926, Hässelby sn i Sm; ULMA, lm 7457, Siljansnäs sn i Dlr; DAL, lm 19171, S. Solberga sn i Sm. Enligt NM, lm 41352, Järeda sn i Sm, var ett par fällkarlar med och ett större antal kvinnor.

³⁵⁷ DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm; DAL, lm 1687, Öja sn i Sm.

³⁵⁸ Campbell 1948.

³⁵⁹ ULMA, lm 1847:8, Malexanders sn i Ög.

³⁶⁰ ULMA, lm 24435, Tjärstads sn i Ög.

³⁶¹ ULMA, lm 3151:2, Österbitterna sn i Vg.

³⁶² ÅM, l 1998, Hammarlands sn Ål.

³⁶³ ULMA, lm 7824, Drev sn i Sm.

³⁶⁴ NM, lm 10339, Storsjö sn i Hrj; ULMA, lm 3816, Nederkalix sn i Nb. Nordiska museets film Myrslätter i Älvdalen, visar och säger detta med textskylt.

³⁶⁵ ULMA, lm 8912, Bjurholms sn i Ång.

³⁶⁶ ULMA, lm 7123, Lycksele sn i Lpl. Med getare avses vallpojke.

³⁶⁷ ULMA, 8931, Äppelbo sn i Dlr.

³⁶⁸ NM, lm 4265, Forserums sn i Sm; Keyland 1911. I NM, lm 48785, Kristdala sn i Sm, sägs att yxor och lövhack åt var och en slipades på morgonen. Om två karlar var med hade de var sin nyslipad yxa för trädfällning.

³⁶⁹ I NM, lm 41352, Järeda sn i Sm, uppger att kl 12-1 åts middag bestående av spickesill, kall potatis och surmjölk. Aftonvarden på lövbrottet intogs kl 4-5 och bestod av smörgås samt den mjölk som var kvar sedan middagen.

³⁷⁰ Enligt svaren har i de flesta fall yxa använts vid fällning av träd. Såg används antagligen mer ofta efter ca 1920 när billigare, bättre och hållbarare blad kommer ut på marknaden.

³⁷¹ NM, lm 9488, Arvidsjaur, Lpl.

³⁷² ULMA, lm 18926, Hässelby sn i Sm; Campbell 1948. Att träd fällts åt samma håll kan även ses på flera fotografier.

³⁷³ NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm.

³⁷⁴ För att kapa kvi star från grenar används termen kvista löv i princip över hela Sverige. Termen skära löv nämns i många svar, särskilt ofta från Norrland, liksom redskapet skära. Termen hacka löv är vanlig i Götaland och Svealand, liksom redskapet lövhack. Termen sné används i Götaland (Sm). Snickra löv omnämns bl. a. från Jämtland. Termen knipsa används på Gotland.

³⁷⁵ ULMA, lm 2854:2, Lenhovda sn i Sm. Den erfarenheten har också vunnits av mig vid praktiska försök.

³⁷⁶ Kvistning beskrivs detaljerat bl. a. i ULMA, lm 2357:2, Borgviks sn i Vrm; ULMA, lm 2154, Voxna sn i Hsl; ULMA, lm 1703:1, Sjöås sn i Sm; ULMA, lm 3960, Älekulla sn i Vg; DAL, lm 6542, Dalhems sn i Sm.

- ³⁷⁷ ULMA, lm 1703:1, Sjöås sn i Sm. Också i NM, lm 54758, Långemålasn i Sm, berättas om att två personer kvistade samtidigt, en kvinna på var sida den fällda stammen.
- ³⁷⁸ ULMA, lm 3960 Älekulla sn i Vg.
- ³⁷⁹ NM, lm 48785, Kristdala sn i Sm.
- ³⁸⁰ NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm; NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög; NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl; NM, lm 30488, Lenhovda sn i Sm; ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr; ULMA, lm 2671:7, Rengsjö sn i Hsl; ULMA, lm 1515, Rättviks sn i Dlr; m.fl.
- ³⁸¹ NM, lm 4265, Forserums sn i Sm; NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl; NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm.
- ³⁸² ULMA, lm 20780, Gustav Adolf sn i Vrm.
- ³⁸³ NM, lm 48785, Kristdala sn i Sm. Att det blev förstört beror på att löven inte började torka därför att trädstammen torkade genom avdunstning från löven.
- ³⁸⁴ NM, lm 48785, Kristdala sn i Sm; ÅM, l 1998, Hammarlands sn Ål.
- ³⁸⁵ NM, lm 10397, Otterstad sn i Vg.
- ³⁸⁶ Lövvalar nämns i NM, lm 10397, Otterstad sn i Vg. Stöplar bl.a. i NM, lm 18892; Berga sn i Sm. Småris i NM lm, 3361, Kråksmåla sn i Sm. Kaxner i NM, lm 444, vårdbergs sn i Ög. Bangar/bångar i ÅM, Sund sn på Åland; ÅM, l 1998, Lemlands sn på Ål. Grenar benämns läggarna i Levander 1943:194.
- ³⁸⁷ Henriksson 1966.
- ³⁸⁸ NM, lm 48785, Kristdala sn i Sm; NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm; NM, lm 8434, Refsunds sn i Jmt; ULMA, lm 2828, Lima sn i Dlr; ULMA, lm 3443:6, Ärtemark sn i Dsl; ULMA, lm 8912, Bjurholms sn i Ång; ULMA, lm 24435, Tjärstads sn i Ög; ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg; DAL, lm 1204, Ö. Torsås sn i Sm; ULMA, Ö19, 12230, Äppelbo sn i Dalarna. Möjligheten att snabbt bryta av de ovan nämnda sorterna har bekräftats av mig vid utförda lövbrytningar.
- ³⁸⁹ DAL, lm 1204, Ö. Torsås sn i Sm.
- ³⁹⁰ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög. Den allmänt använda termen bryta löv föreslås i flera svar komma från en tid när lövgrenar mer allmänt bröts av för hand.
- ³⁹¹ NM, lm 9529, Bällinge sn i Upl; ULMA, lm 2741:2, Bro sn i Vrm.
- ³⁹² ULMA, lm 2757:2, Trankil sn i Vrm.
- ³⁹³ NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl.
- ³⁹⁴ ULMA, lm 3960 Älekulla sn i Vg.
- ³⁹⁵ ÅM, l 1998, Kumlinge sn på Ål. Dödsfall orsakat av fall från träd nämns i Carlsson m.fl. 1998:59. Bergstrand (1985) ger flera exempel på att äldre män fallit ned från lövträd i Bjärke härad under senare hälften av 1700-talet.
- ³⁹⁶ NM, lm 3037 Takene i Vrm.
- ³⁹⁷ Att lövkvistar inte fick bindas till kärvar om det var dagglött sägs uttryckligen bl.a. i NM, lm 10397, Otterstad sn i Vg och NM, lm 6675, Hägerstad sn i Ög.
- ³⁹⁸ ULMA, lm 1901, Sollerö sn i Dlr.
- ³⁹⁹ ULMA, lm 2854:2, Lenhovda sn i Sm.
- ⁴⁰⁰ Att asklöv från ängar mer sällan bundits till kärvar har meddelats mig av äldre jordbrukare på södra Gotland och av medlemmar av Ängskommitten. Några äldre fotografier vid Landsarkivet i Visby visar att kvistlövet transporteras hem som storlöv och sedan knipsades och torkades i lösa högar. Endast björklöv band till kärvar enligt svaren från Gotland.
- ⁴⁰¹ Huvudskälet till att man inte band kärvar var förmodligen bristen på band. På den isolerade skärgårdsön Jurmo öster om Kökar på Åland är trädslag och träd lämpliga till att användas som band få. Enligt Agneta Andersson på Jurmo var lövtakten förr omfattande men kvistarna bands aldrig till kärvar.
- ⁴⁰² Se foto i Carlsson 1996.
- ⁴⁰³ Nordenstam 1764.

- ⁴⁰⁴ Rättigheter att bedriva lövtäkt skulle kräva en större studie som jag inte haft möjlighet att genomföra. Viktigt källmaterial är bl.a. domböcker, byordningar och skifteshandlingar.
- ⁴⁰⁵ Ragna Ahlbäck (1955) beskriver i kapitlet om skogstäkt olika arrangemang för delning och reglering av nyttigheter, bl.a. framgår att tillfälligt fördelade skiften byttes med fem års intervall så att en lövskörd alltid kunde tas. John Gardberg (1931) nämner att sänjoskiften (lotter) eller samfällt bruk av lövträden förekom om byarna inte storskiftats.
- ⁴⁰⁶ NM, lm 8434, Refsunds sn i Jmt.
- ⁴⁰⁷ ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr.
- ⁴⁰⁸ NM, lm 10339, Storsjö sn i Hrj.
- ⁴⁰⁹ NM, lm 9488, Arvidsjaur, Lpl. Samma sak sägs i NM, lm 7994, Pajala sn i Nb.
- ⁴¹⁰ ULMA, lm 2828, Lima sn i Dlr.
- ⁴¹¹ ULMA, lm 1458, Våmhus sn i Dlr. Det framgår även av äldre skifteshandlingar från Norrland som noterar huruvida lövskog fanns på skiftena eller inte.
- ⁴¹² Ericsson 1997; ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr; NM, lm 7994, Pajala sn i Nb. Detta framgår också indirekt från flera andra svar.
- ⁴¹³ ÅM, l 1998, Kumlinge sn på Ål.
- ⁴¹⁴ NM, lm 41352, Järeda sn i Sm; NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm; DAL, lm 1739, Asa sn i Sm.
- ⁴¹⁵ ULMA, lm 2134:7, flera sn i Mpd. Uppges från Indals socken.
- ⁴¹⁶ Samfällid täkt beskrivs bl.a. i DAL, lm 1739, Asa sn i Sm; ULMA, lm 18926, Hässelby sn i Sm.
- ⁴¹⁷ NM, lm 41352, Järeda sn i Sm. Med var åtting avses ägoandelen (1/8 mantal).
- ⁴¹⁸ NM, lm 3361, Kråksmålasn i Sm. I ULMA, lm 7824, Drevsn i Sm, berättas om lövbrytargillen och lövlottnings med andelar efter rågång.
- ⁴¹⁹ Sagesmannen konstaterar i det föregående, ej citerade, att hamlade björkar var mycket vanliga men att dessa från 1860-talet successivt kom att ersättas med lövtäkt bedriven genom endast trädfällning.
- ⁴²⁰ NM, lm 6675, Hägerstad sn i Ög.
- ⁴²¹ ULMA, lm 7822, Fryksände sn i Vrm.
- ⁴²² ULMA, lm 20780, Gustav Adolf sn i Vrm.
- ⁴²³ NM, lm 48785, Kristdala sn i Sm.
- ⁴²⁴ NM, lm 54758, Långemålasn i Sm.
- ⁴²⁵ ULMA lm Vg.
- ⁴²⁶ NM, lm 6675, Hägerstad sn i Ög.
- ⁴²⁷ ULMA, lm 18926, Hässelby sn i Sm; ULMA, lm 12092, Ålems sn i Sm; ULMA, lm 19274, Tensta sn i Upl.
- ⁴²⁸ ULMA, lm 7824, Drev sn i Sm.
- ⁴²⁹ NM, lm 23335 okänd ort; ULMA, lm 3402:2, Ljusnarsberg sn i Vsm.
- ⁴³⁰ NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm. Samma sak sägs också i ULMA, lm 7822, Fryksände sn i Vrm.
- ⁴³¹ Henriksson 1966.
- ⁴³² ULMA, lm 1515, Rättviks sn i Dlr; ULMA, lm 1568, Leksands sn i Dlr.
- ⁴³³ ULMA, lm 3402:2, Ljusnarsberg sn i Vsm.
- ⁴³⁴ ULMA, lm 5824, Arbrå sn i Hsl.
- ⁴³⁵ NM, lm 29248, Ludgo sn i Sdm; NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl; ULMA, lm 17768, Rågärde sn i Dsl; ULMA, lm 2873:1, Brunskogs sn i Vrm; ULMA, lm 3960, Ålekulla sn i Vg; DAL, lm 1292, Urshults sn i Sm.
- ⁴³⁶ DAL, lm 1292, Urshults sn i Sm.
- ⁴³⁷ NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl.
- ⁴³⁸ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög; NM, lm 48082, Vångas sn i Ög; NM, lm 444, Vårdsbergs sn i Ög; NM, sp 71, 37121, Vissefjärda sn i Sm; ULMA, lm 3816, Nederkalix sn i Nb.

- ⁴³⁹ NM, lm 444, Vårdsbergs sn i Ög.
- ⁴⁴⁰ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög. Samma sak sägs i NM, lm 48082, Vånga sn i Ög.
- ⁴⁴¹ ULMA, lm 3816, Nederkalix sn i Nb; NM, sp 71, 37121, Vissefjärda sn i Sm.
- ⁴⁴² Bokföring vid Blockhusuddens tullkammare. Fårriset torde stadsborna ha använt till lysved.
- ⁴⁴³ Carlsson 1996.
- ⁴⁴⁴ ÅM, I 1998, Hammarlands sn Ål.
- ⁴⁴⁵ ÅM, I 1998, Hammarlands sn Ål. Det kan i sammanhanget nämnas att i kontrakten för befälsboställen under 1800-talets första hälft anges under särskild rubrik om tillgång fanns på lövbrott (Boställedirektion, Krigsarkivet). Upplysning vänligen meddelat av Örjan Kardell.
- ⁴⁴⁶ ÅM, I 1998, Lemlands sn på Ål. Enligt NM, lm 23335 okänd ort, var arrendet för ett namngivet torp 100 asplövkärvar ca år 1900. Se även Kardell 1996.
- ⁴⁴⁷ ULMA, 10922, Stora Malm sn i Södermanland; Dagbok år 1861 fördd av C.A. Lindstein Karlstorp, Västra Vingåkers sn i Sm. Lagerstedt (1942:44) upper att lövtäkt omnämns i arrendekontrakt på 1600-talet i Uppland. Björkar fick inte fällas, endast hamlas.
- ⁴⁴⁸ DAL, lm 1234, Enslöv sn Hl; DAL, lm 2978, Ö. Espinge sn i Sk.
- ⁴⁴⁹ NM, lm 3311, Ärtmark sn i Dsl; ULMA, lm 17768, Råggärde sn i Dlr; NM, lm 29028, N. Unnaryds sn i Sm.
- ⁴⁵⁰ I ULMA, lm 7123, Lycksele sn i Lpl, redogörs ingående för hur lövgrenar skulle kapas och varför.
- ⁴⁵¹ Att grenarna inte skulle vara mer än fingertjocka sägs i NM, lm 13593, Frostvikens sn i Jmt.
- ⁴⁵² ULMA, lm 18926, Hässelby sn i Sm.
- ⁴⁵³ NM, lm 10397, Otterstad sn i Vg.
- ⁴⁵⁴ Muntliga uppgifter 1998 från Ivar Kennerstig (f. 1917), Kristdala sn i Sm.
- ⁴⁵⁵ ULMA, lm 1914:2, Askers sn i Nrk.
- ⁴⁵⁶ Fotografier visar ofta kärvar som är längre än en dryg aln.
- ⁴⁵⁷ ULMA, lm 12092, Ålems sn i Sm; NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög.
- ⁴⁵⁸ ÅM, I 1998, Hammarlands sn Ål.
- ⁴⁵⁹ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög.
- ⁴⁶⁰ ULMA, lm 7293, Nordmalings sn i Ång. I NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm, sägs att de inte skulle vara grövre än sädeskärvar för att torka utan att mögla.
- ⁴⁶¹ Andersson & Wennerström 1942.
- ⁴⁶² NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång.
- ⁴⁶³ Muntliga uppgifter av Ivar Kennerstig (f. 1917) från Kristdala sn i Sm.
- ⁴⁶⁴ ÅM, I 1998, Lemlands sn på Ål. Kärvarna på Åland har gjorts större än på de flesta orter, se tabell 2.
- ⁴⁶⁵ ULMA, lm 20545, V. Torsås sn i Sm.
- ⁴⁶⁶ ÅM, I 1998, Lemland sn på Åland.
- ⁴⁶⁷ ULMA, lm 20545, V. Torsås sn i Sm.
- ⁴⁶⁸ NM, lm 9488, Arvidsjaur sn i Lpl.
- ⁴⁶⁹ ULMA, lm 1559, Korsberga sn i Vg.
- ⁴⁷⁰ DAL, lm 1407, Almundsryd sn i Sm.
- ⁴⁷¹ ULMA, lm 2856:1, Hälleberga sn i Sm.
- ⁴⁷² ULMA, lm 20545, V. Torsås sn i Sm.
- ⁴⁷³ NM, lm 9488, Arvidsjaur sn i Lpl; ULMA, lm 1515, Rättviks sn i Dlr.
- ⁴⁷⁴ ULMA, lm 3377:4, Nederluleå sn i Nb; ÅM, I 1998, Lemlands sn på Ål; ÅM, I 1998, Kumlinge sn på Ål.
- ⁴⁷⁵ NM, lm 9488, Arvidsjaur sn i Lpl. I ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg, framhålls de undre grenarna i björkbuskar som bra till band.

- ⁴⁷⁶ NM, lm 9488, Arvidsjaur, Lpl; NM, lm 13593, Frostvikens sn i Jmt.
- ⁴⁷⁷ NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm; NM, lm 10397, Otterstad sn i Vg; ULMA, lm 1990:2, Östervåla sn i Upl. Ivar Kennerstig (f.1917) från Kristdala sn i Sm, uppger i intervju 1998 att ask och lönn inte gick att använda till band. I stället togs kvistar från björk och lind.
- ⁴⁷⁸ I de svar bandet beskrivs nämns alltid björkkvistar, t.ex. i NM, lm 29248, Ludgo sn i Sdm; NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl; NM, lm 32940, Alseda sn i Sm; NM, lm 614, Sunnemo sn i Vrm; NM, lm 818, Nora sn i Upl; NM, lm 8434, Refsunds sn i Jmt; ULMA, lm 2570:3, Skede sn i Sm; ULMA, lm 18926, Hässelby sn i Sm; ULMA, lm 7822, Fryksände sn i Vrm; ULMA, lm 12092, Ålems sn i Sm; ULMA, lm 2249:2, Bjuråkers sn i Hsl. Enligt NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm, användes björk och vide till asp- och rönnkärvar. Enligt ULMA, lm 1990:2, Östervåla sn i Upl, togs för al- och aspkärvar bandkvistar från björk och vide.
- ⁴⁷⁹ ULMA, lm 3388:1, Jät sn i Sm. Med besklövsbjörk avses vårtbjörk.
- ⁴⁸⁰ NM, lm 444, Vårdsbergs sn i Ög. I ULMA, lm 20556, Broddetorps sn i Vg, sägs att långhalm användes, dock oftast kvist från kärven.
- ⁴⁸¹ Bindning beskrivs bl.a. i NM, lm 3037, Takene i Vrm; NM, lm 44723, Asby sn i Ög; NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång; NM, lm 9488, Arvidsjaur sn i Lpl; ULMA, lm 20545, V. Torsås sn i Sm; ULMA, lm 3862, Villstads sn i Sm; ULMA, lm 7293, Nordmalings sn i Ång; ULMA, lm 7457, Siljansnäs sn i Dlr; ULMA, lm 24435, Tjärstads sn i Ög; ULMA, lm 5824, Arbrå sn i Hsl; ULMA, lm 3960, Älekulla sn i Vg; DAL, lm 3585, Frye sn i Sm.
- ⁴⁸² ULMA, lm 20545, V. Torsås sn i Sm.
- ⁴⁸³ NM, lm 3037, Takene i Vrm.
- ⁴⁸⁴ ULMA, lm 3443:6, Ärtemark sn i Dsl (även teckning); ULMA, lm 2134:7, flera sn i Mpd; ULMA, lm 1763:2, Ugglums sn i Vg; ULMA, lm 3151:2, Österbitterna sn i Vg; DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm.
- ⁴⁸⁵ ULMA, lm 3862, Villstads sn i Sm.
- ⁴⁸⁶ NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång; NM, lm 9488, Arvidsjaur sn i Lpl.
- ⁴⁸⁷ Arbetssättet visas bra i Nordiskamuseet filmer om lövtäkt och beskrivs bra i DAL, lm 3585, Frye sn i Sm.
- ⁴⁸⁸ NM, lm 9488, Arvidsjaur sn i Lpl; Levander 1943:167.
- ⁴⁸⁹ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Bl; NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl; ULMA, lm 5824, Arbrå sn i Hsl; ULMA, lm 2134:7, flera sn i Mpd.
- ⁴⁹⁰ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög; ULMA, lm 2134:7, flera sn i Mpd; ULMA, lm 5824, Arbrå sn i Hsl; ULMA, 12475, Älvdalens sn i Dlr.
- ⁴⁹¹ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög.
- ⁴⁹² ULMA, 12475, Älvdalens sn i Dlr.
- ⁴⁹³ ULMA, lm 5824, Arbrå sn i Hsl.
- ⁴⁹⁴ NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl. Hävlar är ett bårliknande bärredskap.
- ⁴⁹⁵ Täkt av stora grenar med löv omnämns i NM, lm 10339, Storsjön sn i Hrj; ULMA, lm 2828, Lima sn i Dlr; ULMA, lm 3151:2, Österbitterna sn i Vg; ULMA, lm 1915, Transtrands sn i Dlr; ULMA, lm 1482:2, Hede sn i Hrj. Enligt muntliga av Vide Pålsson (f. 1932), Föllinge sn i Jämtland, togs förr små lövträd och slyuppslag som buntades i hop och torkades i skogslador och användes som foder för getter.
- ⁴⁹⁶ Termen storlöv nämns i NM, lm 10339, Storsjö sn i Hrj.
- ⁴⁹⁷ NM, lm 10339, Storsjö sn i Hrj.
- ⁴⁹⁸ ULMA, lm 2828, Lima sn i Dlr.
- ⁴⁹⁹ ULMA, lm 1482:2, Hede sn i Hrj.
- ⁵⁰⁰ ULMA, lm 1915, Transtrands sn i Dlr; ULMA, lm 2828, Lima sn i Dlr.
- ⁵⁰¹ ULMA, lm 3151:2, Österbitterna sn i Vg.

- ⁵⁰² NM, Im 48785, Kristdala sn i Sm; NM, Im 6675, Hägerstads sn i Ög; DAL, Im 6542, Dalhems sn i Sm; DAL, Im 6099, Södra Vi sn i Sm; m.fl.
- ⁵⁰³ ULMA, Im 24435, Tjärstads sn i Ög.
- ⁵⁰⁴ ULMA, Im 7824, Drev sn i Sm.
- ⁵⁰⁵ DAL, Im 1358, Aringsås sn i Sm. Löv i fickan nämns i flera svar från Ål, bl.a., i ÅM, I 1998, Kumlinge sn på Ål.
- ⁵⁰⁶ Att saknade kärvar benämndes ”läpplöv” omnämns i ULMA, Im 18858, Torpa sn i Ög; NM, Im 6675, Hägerstads sn i Ög.
- ⁵⁰⁷ ULMA, Im 2424:1, Ljusnarsberg sn i Vsm.
- ⁵⁰⁸ ULMA, Im 9767, Anundsjö sn i Ång; ULMA, Im 5856, Bjursås sn i Dlr.
- ⁵⁰⁹ ÅM, I 1998, Kökar sn på Åland. Att lövstackar ofta sattes även i den svenska skärgården framgår av ortnamn på stack.
- ⁵¹⁰ Uppskattningsvis 75 % av svaren som nämner enheter räknar kärvar i grundenheten tjog. När större mängder anges i hundratal kärvar går det inte alltid att avgöra om brukarna gör detta eller om det är meddelaren som räknat om tjog till hundratal. I total räknade man bl.a. i ULMA, Im 2671, Rengsjö sn i Hsl.
- ⁵¹¹ NM, Im 34165, Rödöns sn i Jmt; ULMA, Im 2757:2, Trankil sn i Vrm.
- ⁵¹² ULMA, Im 1559, Korsberga sn i Vg; ULMA, Im 3960, Älekulla sn i Vg; DAL, Im 1292, Urshults sn i Sm. Min bedömning av mängduppgifterna är att det förmodligen ingått storhundra i enstaka mängduppgifter fastän det inte nämnts.
- ⁵¹³ ULMA, Im 3151:2, Österbitterna sn i Vg; ÅM, I 1998, Kumlinge sn på Ål.
- ⁵¹⁴ Sättet att bära kärvarna på detta sätt nämns i många svar. Bördan bra beskriven bl.a. i NM, Im 3361, Kråksmåla sn i Sm; NM, Im 26780, Rödeby sn i Bl; NM, Im 41352, Järeda sn i Sm; NM, Im 3037 Takene i Vrm.
- ⁵¹⁵ ULMA, Im 1515, Rättviks sn i Dlr.
- ⁵¹⁶ DAL, Im 1358, Aringsås sn i Sm; ULMA, Im 10922, Stora Malm sn i Södermanland.
- ⁵¹⁷ I NM, Im 29028, N Unnaryds sn i Sm, uppges att 10-15 kärvar bars på ryggen. I NM, Im 614, Sunnemo sn i Vrm, sägs att 18 kärvar kunde bäras på detta sätt och i NM, Im 8434, Refsunds sn i Jmt, 15-20 st. Enligt ULMA, Im 1515, Rättviks sn i Dlr, bars 3-12 kärvar och som mest 15 st. I NM, Im 4265, Sjötorps by, Forserums sn, Jönköping, nämns 10-12 kärvar i bördan. I NM, Im, 614, i, Sunnemo sn i Vrm, uppges att en maximal börda var 30 kärvar.
- ⁵¹⁸ DAL, Im 985, V. Torsås sn i Sm; DAL, Im 1292, Urshults sn i Sm.
- ⁵¹⁹ NM, Im 13593, Frostvikens sn i Jmt. I NM, Im 9488, Arvidsjaur, Lpl, sägs att kärvarna i händerna sällan bars längre än ca 500 m.
- ⁵²⁰ ULMA, Im 1922, Venjans sn i Dlr.
- ⁵²¹ NM, Im 818, Nora sn i Upl.
- ⁵²² NM, Im 818, Nora sn i Upl; ULMA, Im 8886, Överluleå sn i Nb; ULMA, Im 2671:7, Rengsjö sn i Hsl. I ULMA, Im 5856, Bjursås sn i Dlr, sägs att lövet endast bars på detta sätt. I NM, Im 26780, Rödeby sn i Bl, och ULMA, Im 1515, Rättviks sn i Dlr, sägs att det varit vanligt att lövet bars på stänger, 'hävlar', men om de kvistats nära husen eller om en ensam person måste bära togs de i kärvtoppen och kastades upp över vänstra axeln.
- ⁵²³ NM, Im 26780, Rödeby sn i Bl; NM, Im 5335, Gräsmark sn i Vrm; NM, Im 3037, Takene i Vrm; NM, Im 3361, Kråksmåla sn i Sm; ULMA, Im 2859:9, Glavas sn i Vrm; ULMA, Im 28975, Fredrika sn i Lpl; ULMA, Im 1636, Ål sn i Dlr; m.fl.
- ⁵²⁴ ULMA, Im 7166, Venjans socken i Dlr.
- ⁵²⁵ DAL, Im 981, Vislanda sn i Sm.
- ⁵²⁶ DAL, Im 1407, Almundsjö sn i Sm; DAL, Im 1292, Urshults sn i Sm.
- ⁵²⁷ NM, Im 5335, Gräsmark sn i Vrm; ULMA, Im 3089, Bureå sn i Vb; ULMA, Im 2845:17, Gideå sn i Ång; ULMA, Im 1700; Säbrå sn i Ång; ULMA, Im 8886, Överluleå sn i Nb; ULMA, Im

3816, Nederkalix sn i Nb; ULMA, lm 8912, Bjurholms sn i Ång; ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl; m.fl.

⁵²⁸ ULMA, lm 1915, Transtrands sn i Dlr; ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr.

⁵²⁹ ULMA, lm 8886, Överluleå sn i Nb. I ULMA, lm 3816, Nederkalix sn i Nb, sägs vidjan vara från säl.

⁵³⁰ Levander 1943:197; NM, lm 13593, Frostvikens sn i Jmt: Att löv vanligen bars i mes nämns också i NM, lm 23335, (Okänd ort). I ULMA, lm 2828, Lima sn i Dlr, omnämns bärställningar som kunde ta ca 20 kärvar.

⁵³¹ NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl; NM, lm 54758, Långemåla sn i Sm; ULMA, lm 1703:1, Sjöås sn i Sm; ULMA, lm 3862, Villstads sn i Sm; DAL, lm 19171, S. Solberga sn i Sm; DAL, lm 1611, Pjetteryd sn i Sm. I NM, lm 48785, Kristdala sn i Sm, uppges att lövet kördes hem i stora hösäcker. Säcker hade fördel i att spillet under transporten blev mindre.

⁵³² NM, lm 614, Sunnemo sn i Vrm. De bestod av två motstående träbågar som var böjda 180° och som hölls samman av trävidjor. Var och en hade en kasse.

⁵³³ ULMA, lm 24435, Tjärstads sn i Ög.

⁵³⁴ DAL, lm 19171, S. Solberga sn i Sm.

⁵³⁵ Transportredskap nämns i NM, lm 29248, Ludgo sn i Sdm; NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm; NM, lm 32940, Alseda sn i Sm; NM, lm 3037, Takene i Vrm; ULMA, lm 7457, Siljansnäs sn i Dlr; ULMA, lm 2249:2, Bjuråkers sn i Hsl; ULMA, lm 2856:1, Hälleberga sn i Sm.

⁵³⁶ NM, lm 9488, Arvidsjaur, Lpl.

⁵³⁷ Lövtransport med båtar omnämns i få svar. Spår i landskapet visar dock att de träd som sist hamlades i många fall återfinns vid stränder. Det kan förklaras med att dessa träd var lätta att nå med båt och transporten hem var snabb.

⁵³⁸ ULMA, lm 2757:2, Trankil sn i Vrm.

⁵³⁹ ULMA, 12475, Älvdalens sn i Dlr; ULMA, lm 7457, Siljansnäs sn i Dlr; Levander (1943:196).

⁵⁴⁰ NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm; ULMA, lm 1984:2, Skog sn i Hsl.

⁵⁴¹ ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl.

⁵⁴² NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm; DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm.

⁵⁴³ ULMA, lm 5836, Loos sn i Hsl.

⁵⁴⁴ Hansson 1917, Andersson & Wennerström 1942. Edin (1918) upper vattenhalten i olika lövsorter (replöv). Den varierade mellan 43-50 %.

⁵⁴⁵ Kardell (1996) ger en uppgift om att 6.340 kärvar skördades på en gård i Kisa sn i Ög. I NM, lm 667, Hägerstads sn i Ög, uppges att 2.000-6.000 eller fler kärvar skördades årligen på gårdarna. I NM, lm 33940, Alseda sn i Sm, uppges att man bröt 12.000 kärvar per år. Skördade mängder enligt svaren och andra källor avses att redovisas i en separat artikel.

⁵⁴⁶ ULMA, lm 3960, Älekulla sn i Vg.

⁵⁴⁷ ULMA, lm 20780, Gustav Adolf sn i Vrm. Björklöv ansågs bäst trots att det var mindre attraktivt för djuren jämfört med t.ex. med asp och säl.

⁵⁴⁸ ULMA, lm 1482:2, Hede sn i Hrj.

⁵⁴⁹ T.ex. NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl; NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm; NM, 4265, Sjötorps by, Forserums sn i Sm; NM, lm 5335, Gräsmarks sn i Vrm. Se även foto i Slotte 1997b.

⁵⁵⁰ NM, lm 18892, Berga sn i Sm; NM, lm 24864, Boda sn i Dlr och NM, lm 30488, Lenhovda sn i Sm; ULMA, lm 3443:6, Ärtemark sn i Dsl.

⁵⁵¹ I NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång, sägs att de för lövtäkt nerfällda björkarna och asparna fick ligga och ruttna till ingen nytta.

⁵⁵² NM, lm 18892, Berga sn i Sm; ULMA, lm 3443:6, Ärtemark sn i Dsl.

⁵⁵³ ÅM, l 1998, Lemlands sn på Ål. Information om handhavandet av lövveden på lövbrotten har 1996 muntligt förmedlats av en äldre brukare ca 6 mil nordöst om Jönköping och 1998 av en äldre jordbrukare i Kristdala sn i Sm.

- ⁵⁵⁴ NM, lm 24864, Boda sn i Dlr; NM, lm 18892, Berga sn i Sm; DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm; DAL, lm 1358, Aringsås sn i Sm.
- ⁵⁵⁵ T.ex. NM, lm 3037, Takene i Vrm.
- ⁵⁵⁶ DAL, lm 981, Vislands sn i Sm; Keyland 1911.
- ⁵⁵⁷ ULMA, lm 2081:1, 2192:6, Södra Ny sn i Vrm.
- ⁵⁵⁸ ULMA, lm 3443:6, Ärtemark sn i Dsl. Samma sak sägs i ULMA, lm 17768, Råggärde sn i Dsl.
- ⁵⁵⁹ ULMA, lm 1559, Korsberga sn i Vg.
- ⁵⁶⁰ ULMA, lm 2757:2, Trankil sn i Vrm.
- ⁵⁶¹ ULMA, lm 3960, Älekulla sn i Vg; ULMA, lm 2671:7, Rengsjö sn i Hsl; DAL, lm 1687, Öja sn i Sm. I DAL, lm 3903, Lindome sn i Hl, sägs att kärvarna sattes till tork längs nordsidan av ladugårdsväggen för att inte försämrats av solljuset.
- ⁵⁶² DAL, lm 1739, Asa sn i Sm.
- ⁵⁶³ ULMA, lm 19388, Atlingbo sn på Gtl; ULMA, lm 19274, Tensta sn i Upl; ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg; ULMA, lm 1847:8, Malexanders sn i Ög; ULMA, lm 2845:17, Gideå sn i Ång; ULMA, lm 1703:1 Sjöås sn i Sm; DAL, lm 1687, Öja sn i Sm.
- ⁵⁶⁴ ULMA, lm 19388, Atlingbo sn på Gtl.
- ⁵⁶⁵ ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg; ULMA, lm 19274, Tensta sn i Upl. I ULMA, 11405, Västerbottens län, uppges att gråallöv lätt svartnade och lossade från kvistarna. I brev till Kungl. vetenskapsakademien skriver Johan Hagström år 1747 att i synnerhet löv från alträd är benäget att mögla. Wendt (1941) skriver att särskilt asp- och allöv efter regn förlorade mycket i värde. Det skulle därför helst torka skyddat från fukt.
- ⁵⁶⁶ ULMA, lm 19274, Tensta sn i Upl.
- ⁵⁶⁷ I ULMA, 2550, Nässjö sn i Sm, sägs att asplövet till skillnad från övriga lövsorter inte kunde torkas på lövbrottet därför det svartnade om det blev blött.
- ⁵⁶⁸ ULMA, lm 1703:1 Sjöås sn i Sm. I ULMA, lm 1847:8, Malexanders sn i Ög, sägs att asplövet sattes i lador.
- ⁵⁶⁹ DAL, lm 1687, Öja sn i Sm. Med jellar avses hässjor.
- ⁵⁷⁰ NM, lm 48082, Vånga sn i Ög.
- ⁵⁷¹ ULMA, lm 1915, Transtrands sn i Dlr. Detta förekom bl.a. vid hässjning, se under hässjning.
- ⁵⁷² DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm.
- ⁵⁷³ ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg; DAL, lm 6542, Dalhems sn i Sm; ÅM, 1 1998, Lemlands sn på Åland.
- ⁵⁷⁴ ULMA, lm 9767, Anundsjö sn i Ång.
- ⁵⁷⁵ T.ex. DAL, lm 1234, Enslöv sn i Hl.
- ⁵⁷⁶ Torkmetoden omnämns i alla svar som beskriver torkningen, t.ex. NM, lm 444; Vårdsberg sn i Ög; NM, lm 4265, Sjötorps by, Forserums sn, Jönköping; NM, lm 54758, Långemåla sn i Sm, NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl, NM, lm 32956, Alseda sn i Sm, NM, lm 41352, Järeda sn i Sm, NM, lm 48785, Kristdala sn i Sm, NM, lm 54758, Långemåla sn i Sm; NM, lm 4265, Forserums sn i Sm.
- ⁵⁷⁷ ÅM, 1 1998, Lemlands sn på Ål.
- ⁵⁷⁸ Levander (1943) beskriver detta i från Dalarna. Se foto från Norge i Slotte & Göransson 1996, del I. Laid (1952:117) beskriver dylika krakars användande vid sädestorkning. Metoden liknar den som längre fram beskrivs som lövrese, men skiljer på så sätt att lövresen var en större torkställning för många kärvar gjord av flera grenar/stammar från takten.
- ⁵⁷⁹ ULMA, lm 20556, Broddetorps sn i Vg.
- ⁵⁸⁰ Om det strax efter brytet blev regn kördes lövkärvarna hem och restes under tak uppges i NM, lm 48785, Kristdala sn i Sm.
- ⁵⁸¹ NM, lm 10397, Otterstad sn i Vg.

⁵⁸² Att kärvar torkades på gärdesgårdar nämns bl.a. i NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög; NM, lm 29028, N. Unnaryds sn i Sm. Om det blev mycket regn så blev bara riset kvar på gårdsgården uppges i svaret från Sm. Att hänga upp kärvarna på gårdsgården och i träd tillämpades förr i tiden allmänt enligt muntliga uppgifter från en äldre jordbrukare i Kristdala sn. I ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg, nämns att kärvar också torkades på stenmurar.

⁵⁸³ ULMA, lm 2854:2, Lenhovda sn i Sm.

⁵⁸⁴ NM, lm 36238, Harg sn i Upl; NM, lm 818, Tärnsjö, Nora sn i Upl; ULMA, lm 1915, Transtrands sn i Dlr; DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm.

⁵⁸⁵ NM, lm 23335.

⁵⁸⁶ Levander 1943:197; NM, lm 29248, Ludgo sn i Sdm.

⁵⁸⁷ ULMA, lm 1763:2, Ugglums sn i Vg.

⁵⁸⁸ ULMA, lm 19274, Tensta sn i Upl; DAL, lm 3903, Lindome sn i Hl.

⁵⁸⁹ I NM, lm 4265, Forserums sn i Sm, sägs att kärvarna sattes på gatan i rök. Med detta menas förmodligen att flera kärvar travades stående mot varandra med kviständarna mot marken.

⁵⁹⁰ ULMA, lm 2757:2, Trankil sn i Vrm.

⁵⁹¹ Detta omnämns bl.a. i ULMA, lm 12092, Ålems sn i Sm; DAL, lm 2978, Ö. Espinge sn i Sk; ÅM, l 1998, Lemlands sn på Ål.

⁵⁹² ULMA, lm 12092, Ålems sn i Sm. Meddelaren hade varit med om att torka flera hundra tjog kärvar på detta sätt.

⁵⁹³ ULMA, lm 19388, Atlingbo sn på Gtl.

⁵⁹⁴ ULMA, lm 2942, Lau sn på Gtl. I svaret uppges att björklöv ibland bands till kärvar och hässjades.

⁵⁹⁵ NM, lm, 12846, Värnamo sn i Sm; ULMA, lm 3151:2, Österbitterna sn i Vg; ULMA, lm 3960, Älekulla sn i Vg; ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg. Se även foto i Carlsson (1996).

⁵⁹⁶ ULMA, lm 3960, Älekulla sn i Vg.

⁵⁹⁷ ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg.

⁵⁹⁸ NM, lm 12846, Värnamo sn i Sm; DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm; DAL, lm 1034:2, Ormesberga sn i Sm; DAL, lm 1292, Urshults sn i Sm; DAL, lm 1407, Almundsryd sn i Sm; DAL, lm 1191, Jät sn i Sm.

⁵⁹⁹ DAL, lm 1034:2, Ormesberga sn i Sm.

⁶⁰⁰ DAL, lm 1292, Urshults sn i Sm.

⁶⁰¹ DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm; Jönsson 1917.

⁶⁰² NM, lm 444, Vårdbergs sn i Ög; NM, lm 818, Nora sn i Upl.

⁶⁰³ NM, lm 4265, Forserums sn i Sm.

⁶⁰⁴ NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm. I NM, lm 4265, Forserums sn i Sm, sägs att lövet som skulle torkas inomhus placerades med kviständarna nedåt och lövet uppåt i ett lager som sedan efter ett par veckor packades så att det tog mindre utrymme.

⁶⁰⁵ NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm, NM, lm 8434, Refsunds sn i Jmt.

⁶⁰⁶ NM, lm 444, Vårdbergs sn i Ög.

⁶⁰⁷ NM, lm 444, Vårdbergs sn i Ög; m.fl.

⁶⁰⁸ Levander 1943:197; NM, lm 41352, Järeda sn i Sm.

⁶⁰⁹ NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång; NM, lm 23335; ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr; ULMA, Ö19, 13271, Dlr; ULMA, Ö19, 11843, Malungs sn i Dlr.

⁶¹⁰ ULMA, lm 1847:8, Malexanders sn i Ög.

⁶¹¹ NM, lm 18892, Berga sn i Sm.

⁶¹² NM, lm 12846, Värnamo sn i Sm.

⁶¹³ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög; ULMA, lm 3960, Älekulla sn i Vg. Om det inte hunnit torka skulle kärvarnas resas upp i lada en tid innan det stuvades, uppges i svaret från Vg.

- ⁶¹⁴ NM, lm 54758, Långemåla sn i Sm; DAL, lm 1358, Aringsås sn i Sm; DAL, lm 3585, Fryele sn i Sm.
- ⁶¹⁵ DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm.
- ⁶¹⁶ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög; ULMA, lm 1636, Ål sn i Dlr.
- ⁶¹⁷ DAL, lm 1034:2, Ormesberga sn i Sm.
- ⁶¹⁸ ULMA, 10922, Stora Malin sn i Sdm.
- ⁶¹⁹ ULMA, lm 3960, Älekulla sn i Vg.
- ⁶²⁰ Halstead (1998) uppger att i norra Grekland skördades i huvudsak bok- (*Fagus sylvatica*) och eklöv (*Quercus* spp), trots att dessa arters löv ansågs mindre attraktiva för djuren. Orsaken var att de tålde att torka och lagras utan att falla sönder. Som tidigare nämnt föredrogs ibland björklöv av denna orsak i Sverige.
- ⁶²¹ DAL, lm 1292, Urshults sn i Sm.
- ⁶²² I NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl, sägs att kärvarna sattes som säd om det var ont om plats. I andra fall fick det ligga ovanpå höet eller annan plats. I NM, lm 10397, Otterstads sn i Vg, sägs att om det var fullt bärgat (torrt) lades det som vedtravar.
- ⁶²³ I ULMA, 11405, Västerbottens län, sägs att lövet lades in före det torkat fullständigt.
- ⁶²⁴ NM, lm 818, Nora sn i Upl; ULMA, lm 3960, Älekulla sn i Vg; ULMA, lm 1538:1, Anundsjö sn i Ång; ULMA, lm 12092, Ålems sn i Sm.
- ⁶²⁵ ULMA, lm 12092, Ålems sn i Sm.
- ⁶²⁶ ULMA, lm 2859:9, Glava sn i Vrm; NM, lm 8434, Refsunds sn i Jmt; NM, lm, 614, Sunnemo sn i Vrm; Travning nämns även i NM, lm 23335 (okänd ort).
- ⁶²⁷ NM, lm 9488, Arvidsjaur sn i Lpl.
- ⁶²⁸ Levander 1943:198.
- ⁶²⁹ NM, lm 9488, Arvidsjaur sn i Lpl.
- ⁶³⁰ ULMA, lm 3960, Älekulla sn i Vg.
- ⁶³¹ NM, lm, 614, Sunnemo sn i Vrm.
- ⁶³² ULMA, lm 1915, Transtrands sn i Dlr.
- ⁶³³ NM, lm 818, Tärnsjö, Nora sn i Upl.
- ⁶³⁴ Nordenstam 1764.
- ⁶³⁵ Detta sägs uttryckligen i NM, lm 19112, Kråkshults sn i Sm.
- ⁶³⁶ Tex. Susanne Johannisson (1995) har inte observerat att ladorna i Kalmar län användes också för löv.
- ⁶³⁷ ULMA, lm 1636, Ål sn i Dlr.
- ⁶³⁸ Johannisson 1995.
- ⁶³⁹ Byarna i Kristdala socken valdes därför att de utgör ett för mig gemensamt studieområde med en grupp forskare från SLU inom temat "Landskapsplanering, landskapsvård och betesdrift". Området utgör skogsbygd och byarna har relativt stora utmarker.
- ⁶⁴⁰ Skiftesverksladorna finns i Kalmar län nästan uteslutande i Emmaboda kommun, en kommun som är att betrakta som skogsbygd. Byggnadssättet är således här förmodligen inte framtvingat av virkesbrist.
- ⁶⁴¹ Att lokal tradition präglat ladornas utformning framgår av deras utseende på fotografier och från kvarvarande lador i Sverige. Denna byggnadskultur har inte i större omfattning dokumenterats.
- ⁶⁴² Ehn 1972; Johannisson 1995.
- ⁶⁴³ DAL, 1204, Ö. Torsås sn i Sm.
- ⁶⁴⁴ NM, lm 41352, Järeda sn i Sm; NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm; NM, lm 614, Sunnemo sn i Vrm; ULMA, lm 1515, Rättviks sn i Dlr; m.fl.
- ⁶⁴⁵ NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm.

- ⁶⁴⁶ I NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm, avbildas dylik lada för löv (och hö) med öppning vid taket. Även muntliga uppgifter av Jan Karlsson i Kristdala sn.
- ⁶⁴⁷ NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm.
- ⁶⁴⁸ NM, lm 8434, Refsunds sn i Jmt; ULMA, lm 4158, Vårdnäs sn i Ög.
- ⁶⁴⁹ ULMA, lm 1634:2 Revsunds sn i Jmt.
- ⁶⁵⁰ ULMA, lm 4311, Fårö sn på Gtl.
- ⁶⁵¹ Att lövfoder användes vid utfodring i lambhusgift har uppgivit till mig av flera äldre lantbrukare på Gotland 1995-96. Vid återupptagen fårskötsel vid Bondans gård på Fårö utgödsledes giften. Det bestod av flera lager av lökvistar.
- ⁶⁵² ULMA, lm 2741:3, Blomskogs sn i Vrm.
- ⁶⁵³ ULMA, 7879, Mora sn i Dalarna.
- ⁶⁵⁴ Keyland 1911.
- ⁶⁵⁵ Levander 1943.
- ⁶⁵⁶ NM, lm 19102, Våmhus, Dlr.
- ⁶⁵⁷ Levander 1943. I ULMA, 7166, Venjans sn i Dlr, sägs att man förr hade särskilda lövlador för kärvlöv med glesa väggar.
- ⁶⁵⁸ Sigurd Erixson (1947) ansåg att hö- eller lövladan med pulpettak kunde härledas tillbaka till enklare slobodar och vindskärmar. Halvlador för löv finns även på foto tagna av August Hultgren i Östergötland (Länsmuseum i Linköping).
- ⁶⁵⁹ Jesper Larsson vid Länsmuseum i Gävle har meddelat mig att halvlador finns kvar i Gävleborgs län, i ett fall även med kvarliggande lövkärvar. Gunvor Gustavsson vid Hälsinglands museum har vid ladinventering påträffat lador av pulpettyp i Hälsingland.
- ⁶⁶⁰ Johannisson (1995). Elva pulpetlador påträffades.
- ⁶⁶¹ NM, lm 614, Sunnemo sn i Vrm.
- ⁶⁶² ULMA, lm 3089, Bureå sn i Vb.
- ⁶⁶³ ULMA, lm 1703:1, Sjöås sn i Sm.
- ⁶⁶⁴ ULMA, lm 2859:9, Glava sn i Vrm.
- ⁶⁶⁵ Henriksson 1966.
- ⁶⁶⁶ ÅM, I 1998, Sund sn på Ål.
- ⁶⁶⁷ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög; NM, lm 10397, Otterstads sn i Vg. I NM, lm 3311, Ärtemark sn i Dsl, benämns tillbyggnader på ladugård för löv för sköka. I ULMA, M55, 7952, Mora sn i Dlr, berättas om hackbodar med glesa väggar för kvistlöv. I NM, Sp 71, 14448, Källsjö och Nösslinge socknar i Hl, omnämns lövhus.
- ⁶⁶⁸ I NM, lm 24864, Boda sn i Dlr, nämns att Avuslogsänget hade fyra lador och två kovar för hö och löv. Kovar var ett intill annat hus tillbyggt mindre hus med tak i ett snedfall. I NM, lm 18892, Berga sn i Sm, omnämns slinder för löv. I NM, lm 6082, Vimmerby sn i Sm, sägs att lövet förvarades på skullen eller slindret. Jesper Larsson vid Länsmuseum i Gävle har meddelat mig att tillbyggnader med glesa väggar där löv torkats finns kvar i länet.
- ⁶⁶⁹ NM, lm 444, Vårdbergs sn i Ög; ULMA, 10922, Stora Malm sn i Sdm.
- ⁶⁷⁰ ULMA, lm 3026:2, Degerfors sn i Vb.
- ⁶⁷¹ NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm; NM, lm 8434, Refsunds sn i Jmt; ULMA, lm 8912, Bjurholms sn i Ång.
- ⁶⁷² ULMA, lm 1634:2, Revsunds sn i Jmt.
- ⁶⁷³ ULMA, lm 2134:7, flera sn i Mpd.
- ⁶⁷⁴ Muntliga uppgifter Gunvor Gustavsson vid Hälsinglands museum.
- ⁶⁷⁵ NM, lm 50684, Järvsö sn i Hsl. Avståndet 1 m meterkan ha varit avpassat för ett varv kärvar på varje skulle. Replövlador hade kortare avstånd mellan skullarna, se under replövtäkt. I ULMA, 7879, Mora sn i Dlr, benämns fristående lövlador för löv också för skåle.
- ⁶⁷⁶ Carleson 1769.

⁶⁷⁷ Nordenstam 1764.

⁶⁷⁸ I flera utförliga svar nämns inte hässjning, vilket man tycker sagesmännen borde gjort om metoden tillämpades. I svar från Åland omnämns inte hässjor. Flera äldre jordbrukare på Åland har muntligt sagt att man inte hässjade löv på Åland.

⁶⁷⁹ NM, lm 23335, Okänd ort.

⁶⁸⁰ NM, lm, 614, Sunnemo sn i Vrm.

⁶⁸¹ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög.

⁶⁸² NM, lm 9488, Arvidsjaur sn i Lpl.

⁶⁸³ NM, lm 9488, Arvidsjaur sn i Lpl; ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl. I NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög, sägs att både hässjor och stackar skulle sättas av äldre män med erfarenhet. I ULMA, lm 12092, Ålem sn i Sm, sägs att hässjor måste uppföras av en van hässjare som kunde sin sak. De två filmerna Myrslåtter i Älvdalen och Lövtäkt i Floda, från NM visar kvinnor som repar och hackar löv medan hässjor sätts av män. Henriksson (1966) uppger att stackar sattes av kunniga män.

⁶⁸⁴ ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl.

⁶⁸⁵ ULMA, lm 1559, Korsberga sn i Vg.

⁶⁸⁶ Termen vinterhässja används för hässja som står ute till vintern i ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr.

⁶⁸⁷ NM, lm 444, Vårdbergs sn i Ög.

⁶⁸⁸ NM, lm 48860, Siljansnäs sn i Dlr.

⁶⁸⁹ I NM, lm 24864, Boda sn i Dlr, omnämns hässjans hållbarhet. I ULMA, lm 1552:4, Leksands sn i Dlr, sägs att hässjan i ängar stod ute hela år.

⁶⁹⁰ Enligt NM, lm 24864, Boda sn i Dlr var hässjan ofta byggd av långsamväxade smågranar i både stolpar och stänger.

⁶⁹¹ I vanliga höhässjor var det ofta 3 stänger. I de för löv 4-5 stänger, upp till 7-8 st, enligt fotografier och ULMA, 10922, Stora malm sn i Sdm.

⁶⁹² NM, lm 13593. Frostvikens sn i Jmt.

⁶⁹³ Keyland 1911.

⁶⁹⁴ Att inrätta hässjebänk var mer angeläget om hässjorna uppfördes på blöta myrslåttermarker.

⁶⁹⁵ NM, lm, 8434, Refsunds sn i Jmt.

⁶⁹⁶ ULMA, lm 2249:2, Bjuråkers sn i Hsl; ULMA, 10922, Stora Malm sn i Sdm.

⁶⁹⁷ ULMA, lm 5856, Bjursås sn i Dlr. Hässjebänk inrättades också under höhässjor som uppfördes på blöta sidvallar. Hässjebänken bestod av flera parallella ständer mellan hässjestolparna en eller några decimeter ovan mark. Det hindrade hö och löv att komma i kontakt med marken. Se t.ex. film, Myrslåtter i Älvdalen, Nordiska museet.

⁶⁹⁸ Benämningen hässjegolv bl.a. i Laid 1952 och Mattisson 1953.

⁶⁹⁹ I film Myrslåtter i Älvdalen (NM) placerades lövet skilt för sig i hässjans ena kant.

⁷⁰⁰ Filmen Lövtäkt i Floda (NM) visar att kärvarna sattes omväxlande enskilt och kopplade. Det översta varvet utgjorde dock endast av kopplade kärvar.

⁷⁰¹ NM, lm, 614, Sunnemo sn i Vrm.

⁷⁰² NM, lm, 614, Sunnemo sn i Vrm.

⁷⁰³ ULMA, lm 18858, Torpa sn i Ög.

⁷⁰⁴ Levander (1943:195); ULMA, lm 2424:1, Ljusnarsberg sn i Vsm; ULMA, lm 1515, Rättviks sn i Dlr.

⁷⁰⁵ ULMA, lm 2424:1, Ljusnarsberg sn i Vsm.

⁷⁰⁶ Andersson & Wennerström 1942.

⁷⁰⁷ Fotografier visar och svar uppger att asplöv allmänt hässjades, t.ex. ULMA, lm 24435, Tjärstads sn i Ög.

⁷⁰⁸ NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång.

- ⁷⁰⁹ NM, lm, 8434, Refsunds sn i Jmt.
- ⁷¹⁰ NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm.
- ⁷¹¹ NM, lm 23335 (okänd ort). I NM, lm 19112, Kråkshults sn, Sm, sägs avståndet ofta vara 4-5 meter.
- ⁷¹² NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög. De utvalda träden topphögs när hässjan satts. Lövträden sköt nya skott nästa sommar och blev hamlingsträd.
- ⁷¹³ ULMA, lm 2859:9, Glava sn i Vrm; ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl.
- ⁷¹⁴ NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång.
- ⁷¹⁵ Den horisontella vinterhässja beskrivs bl.a. i följande svar: NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång; NM, lm 51889, Älmeboda sn i Sm; NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm; NM, lm 23335, Okänd ort; NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög; ULMA, lm 1914:2, Askers sn i Nrk; ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl; ULMA, lm 1538:1, Anundsjö sn i Ång; ULMA, lm 2499:2, Nora sn i Vsm; ULMA, lm 2154, Voxna sn i Hsl; ULMA, lm 20780, Gustav Adolf sn i Vrm; ULMA, lm 9767, Anundsjö sn i Ång; ULMA, lm 1915, Transtrands sn i Dlr; ULMA, lm 1703:1, Sjöås sn i Sm; ULMA, lm 2828, Lima sn i Dlr; ULMA, lm 7822, Fryksände sn i Vrm; ULMA, lm 7123, Lycksele sn i Lpl; ULMA, lm 5856, Bjursås sn i Dlr; ULMA, lm 18858, Torpa sn i Ög; ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr; ULMA, lm 2859:9, Glava sn i Vrm; ULMA, lm 24435, Tjärstads sn i Ög.
- ⁷¹⁶ ULMA, lm 1538:1, Anundsjö sn i Ång.
- ⁷¹⁷ ULMA, lm 18926, Hässelby sn i Sm.
- ⁷¹⁸ ULMA, lm 2154, Voxna sn i Hsl. I NM, Sp 71, 14235, Voxna m.fl. sn i Hsl, nämns 16-18 stänger.
- ⁷¹⁹ NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm; ULMA, lm 2154, Voxna sn i Hsl; ULMA, lm 1914:2, Askers sn i Nrk; ULMA, lm 20780, Gustav Adolf sn i Vrm; ULMA, lm 1538:1, Anundsjö sn i Ång; ULMA, lm 9767, Anundsjö sn i Ång; ULMA, 12475, Älvdalens sn i Dlr.
- ⁷²⁰ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög.
- ⁷²¹ ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl.
- ⁷²² ULMA, 12475, Älvdalens sn i Dlr; ULMA, lm 1914:2, Askers sn i Nrk; ULMA, lm 1538:1, Anundsjö sn i Ång.
- ⁷²³ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög; ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl.
- ⁷²⁴ ULMA, lm 2499:2, Nora sn i Vsm. Även i kommentarer till en bild (fig. 55) nämns att stänger spikats fast i träden.
- ⁷²⁵ NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm; ULMA, lm 2499:2, Nora sn i Vsm.
- ⁷²⁶ NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång.
- ⁷²⁷ NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm.
- ⁷²⁸ NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång.
- ⁷²⁹ ULMA, lm 1915, Transtrands sn i Dlr.
- ⁷³⁰ ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl.
- ⁷³¹ I ULMA, lm 9767, Anundsjö sn i Ång, sägs det vara en stång med klyka i ändan. I NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång, benämns den korntjuf och bestod av en lång käpp eller stör med en tvärpinne i övre ändan.
- ⁷³² ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl.
- ⁷³³ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög; ULMA, 12475, Älvdalens sn i Dlr; ULMA, lm 1703:1, Sjöås sn i Sm.
- ⁷³⁴ ULMA, lm 2828, Lima sn i Dlr.
- ⁷³⁵ NM, Sp 71, 14235, Voxna m.fl. sn i Hsl; NM, lm 51889, Älmeboda sn i Sm; NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög; ULMA, lm 7822, Fryksände sn i Vrm; ULMA, lm 1914:2, Askers sn i Nrk; ULMA, lm 2499:2, Nora sn i Vsm; ULMA, lm 7123, Lycksele sn i Lpl; ULMA, lm 5856, Bjursås sn i Dlr.
- ⁷³⁶ ULMA, lm 7822, Fryksände sn i Vrm.
- ⁷³⁷ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög.

- ⁷³⁸ ULMA, lm 2154, Voxna sn i Hsl; ULMA, lm 7123, Lycksele sn i Lpl.
- ⁷³⁹ Flera svar säger att det var orsaken till att den byggdes högt upp, t.ex. NM, lm 23335.
- ⁷⁴⁰ ULMA, lm 1538:1, Anundsjö sn i Ång.
- ⁷⁴¹ ULMA, lm 7123, Lycksele sn i Lpl.
- ⁷⁴² NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm.
- ⁷⁴³ NM, lm 9488, Arvidsjaur sn i Lpl; ULMA, lm 1500:6, Edefors sn i Nb; ULMA, lm 5836, Loos sn i Hsl; ULMA, 11405, Västerbottens län; JLM, 815:9, Jmt; Levander 1943:195.
- ⁷⁴⁴ I flera svar påtalas att den skulle byggas ovan åtkomst för ren och ibland nämns även älg, t.ex. i ULMA, 11405, Västerbottens län.
- ⁷⁴⁵ NM, lm 9488, Arvidsjaur sn i Lpl.
- ⁷⁴⁶ ULMA, lm 1500:6, Edefors sn i Nb.
- ⁷⁴⁷ Levander (1943:195); ULMA, lm 5836, Loos sn i Hsl.
- ⁷⁴⁸ NM, lm 9488, Arvidsjaur sn i Lpl.
- ⁷⁴⁹ I t.ex. NM, lm 32956, Alseda sn i Sm, sägs att torkat löv förvarades i stack.
- ⁷⁵⁰ Termen lövhjälms nämns bl.a. i ULMA, lm 7824, Drev sn i Sm; ULMA, lm 20545, V. Torsås sn i Sm. I några svar från Götaland benämns stack för hässja och hässja för gälle.
- ⁷⁵¹ Detaljerade beskrivningar av stackar finns i ca 20 svar.
- ⁷⁵² Svar i ÅM 11998; NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög; NM, Sp 71, 14287, Åsbo och Malexanders socknar i Ög.
- ⁷⁵³ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög. Det framgår också av fotografier.
- ⁷⁵⁴ NM, lm 44723, Asby sn i Ög; NM, lm 19112, Kråkshults sn, Sm. Av svarens beskrivningarna framgår att stackar oftast byggdes kring ett träd som topphögs.
- ⁷⁵⁵ NM, lm 44723, Asby sn i Ög; JLM, 357:6, Kall sn i Jmt. Att sätta stacken under en gran tycks främst ha tillämpats för mindre stackar och i norra Sverige.
- ⁷⁵⁶ NM, lm 44723, Asby sn i Ög. Grenarnas syfte att hindra fastfrysning nämns också i Campbell 1948.
- ⁷⁵⁷ DAL, lm 1739, Asa sn i Sm.
- ⁷⁵⁸ Granlund 1981.
- ⁷⁵⁹ NM, lm 44723, Asby sn i Ög.
- ⁷⁶⁰ Tjuva nämns i flera svar bl.a. i NM, lm 44723, Asby sn i Ög; NM, lm 45039, V. Ryd sn i Ög. Teckning och beskrivning av redskapet finns i NM, lm 9163, Skultuna sn i Vsm.
- ⁷⁶¹ NM, lm 32940, Alseda sn i Sm.
- ⁷⁶² ULMA, lm 18858, Torpa i Ög.
- ⁷⁶³ ULMA, lm 7822, Fryksände sn i Vrm.
- ⁷⁶⁴ Granbark nämns endast i ULMA, lm 7822, Fryksände sn i Vrm. Näver omnämns endast i JLM, 357:6, Kall sn i Jmt.
- ⁷⁶⁵ NM, lm 41352, Järeda sn i Sm.
- ⁷⁶⁶ NM, lm 19112, Kråkshults sn i Sm; m.fl.
- ⁷⁶⁷ Att alla lövsorter kunde stackas sägs inte uttryckligen i svaren. Beskrivningarna av stackning är så många att lövsorter som inte gick att stacka borde ha nämnts i flera svar om de inte gick att stacka.
- ⁷⁶⁸ NM, lm 54758, Långemåla sn i Sm. Enligt svaret torkades asplövet helst under tak. Orsaken till detta behöver inte endast vara att asplövet drog åt sig fukt och regn. Asplövet har värderats högt som foder. Att torka det under tak var ett sätt att minska risken för att det skulle försämrats.
- ⁷⁶⁹ ULMA, lm 18858, Torpa i Ög.
- ⁷⁷⁰ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög.
- ⁷⁷¹ NM, lm 8548, Arjeplogs sn i Lpl; NM, lm 10339, Storsjö sn i Hrj; ULMA, lm 1482:2, Hede sn

- i Hrj; ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl; ULMA, lm 26959, Arjeplogs sn i Lpl; ULMA, 6883, Vilhelmina sn i Lpl. Se foto i Grenander 1937.
- ⁷⁷² Svar i ÅM, l 1998. Fotografier i ÅM i Lappo bildsamling visar små lövstackar.
- ⁷⁷³ Campbell 1948. Man satte många dylika stackar när gårdens lövtäkt var 3.500 kärvar per år.
- ⁷⁷⁴ ULMA, lm 26959, Arjeplogs sn i Lpl.
- ⁷⁷⁵ I ULMA, lm 1482:2, Hede sn i Hrj, sägs att de uppfördes under en gran och togs hem på snöföre.
- ⁷⁷⁶ NM, lm 10339, Storsjö sn i Hrj.
- ⁷⁷⁷ ULMA, lm 1482:2, Hede sn i Hrj.
- ⁷⁷⁸ NM, lm 32940, Alseda sn i Sm.
- ⁷⁷⁹ ÅM, l 1998, Kumlinge sn på Ål.
- ⁷⁸⁰ ULMA, lm 7822, Fryksände sn i Vrm; DAL, lm 1739, Asa sn i Sm.
- ⁷⁸¹ ÅM, l 1998, Kumlinge sn på Ål.
- ⁷⁸² NM, lm 614, Sunnemo sn i Vrm.
- ⁷⁸³ ULMA, lm 7055, Kumla sn i Vsm.
- ⁷⁸⁴ Krok på väggen omnämns bl.a. i ULMA, lm 7994, Daretorp sn i Vg.
- ⁷⁸⁵ NM, lm 18892, Berga sn i Sm. Samma sak sägs även i NM, lm 444, Vårdsberg sn i Ög.
- ⁷⁸⁶ NM, lm 12846, Värnamo sn i Sm.
- ⁷⁸⁷ NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång.
- ⁷⁸⁸ ÅM, l 1998, Kökar sn på Åland.
- ⁷⁸⁹ NM, lm 32940, Alseda sn i Sm; NM, lm 4265, Forserums sn i Sm; NM, lm 34165, Rödöns sn i Jmt; NM, lm 41352, Järeda sn i Sm; NM, lm 44723, Asby sn i Sm; NM, lm 48082, Vånga sn i Ög; NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm; ULMA, lm 18926, Hässelby sn i Sm; m.fl.
- ⁷⁹⁰ ULMA, lm 19274, Tensta sn i Upl.
- ⁷⁹¹ NM, lm 4265, Forserums sn i Sm. Att hästar åt upp kvistarna i kärven sägs även i DAL, lm 1358, Aringsås sn i Sm.
- ⁷⁹² NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm.
- ⁷⁹³ NM, lm 12846, Värnamo sn i Sm.
- ⁷⁹⁴ ULMA, lm 1483:2, Möja sn i Upl.
- ⁷⁹⁵ ULMA, lm 19274, Tensta sn i Upl.
- ⁷⁹⁶ NM, lm 10339, Storsjö sn i Hrj.
- ⁷⁹⁷ ÅM, l 1998, Lemland sn på Åland.
- ⁷⁹⁸ ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl.
- ⁷⁹⁹ ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg.
- ⁸⁰⁰ NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång.
- ⁸⁰¹ ULMA, lm 1500:6, Edefors sn i Nb.
- ⁸⁰² ULMA, Ö19, 12230, Äppelbo sn i Dlr.
- ⁸⁰³ ULMA, lm 2076:2, Norrbräke sn i Dlr.
- ⁸⁰⁴ ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg.
- ⁸⁰⁵ NM, lm 34165, Rödöns sn i Jmt.
- ⁸⁰⁶ NM, Sp 71, 14334, Flo sn i Vg.
- ⁸⁰⁷ NM, lm 6675, Hägerstad sn i Ög; m.fl.
- ⁸⁰⁸ ULMA lm 7822, Fryksände sn i Vrm.
- ⁸⁰⁹ ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl.
- ⁸¹⁰ DAL, lm 1687, Öja sn i Sm.
- ⁸¹¹ NM, lm 4265, Forserums sn i Sm; NM, lm 23335 (okänd ort); ULMA, lm 24435, Tjärstads sn i Ög.
- ⁸¹² ULMA, lm 3402:2, Ljusnarsberg sn i Vsm.
- ⁸¹³ NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl; NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög; ULMA, lm 12092, Ålems

sn i Sm; ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg; DAL, lm 1407, Almundsryd sn i Sm; DAL, lm 1292, Urshults sn i Sm. Salander (1727:39) nämner att löv var hälsosamt för djuren. Djur som inte utfodrades med löv fick skador på lungor och lever.

⁸¹⁴ ULMA, lm 1703:1, Sjöås sn i Sm; DAL, lm 1358, Aringsås sn i Sm.

⁸¹⁵ ÅM, l 1998, Lemlands sn på Åland.

⁸¹⁶ JLM, 607:4, Ång.

⁸¹⁷ NM, lm 3037 Takene i Vrm.

⁸¹⁸ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög.

⁸¹⁹ NM, lm 8548, Arjeplog sn i Lpl.

⁸²⁰ DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm. Även i DAL, lm 1611, Pjetteryd sn i Sm, sägs uttryckligen att fåren fick inget annat än löv.

⁸²¹ NM, lm 45039, V. Ryd sn i Ög.

⁸²² NM, lm 614, Sunnemo sn i Vrm.

⁸²³ ULMA, lm 2741:3, Blomskogs sn i Vrm.

⁸²⁴ ULMA, lm 5824, Arbrå sn i Hsl.

⁸²⁵ ULMA, lm 18926, Hässelby sn i Sm.

⁸²⁶ ÅM, l 1998, Kumlinge sn på Ål; ÅM, l 1998, Hammarlands sn Ål; ÅM, l 1998, Eckerö sn på Ål; ÅM, l 1998, Mariehamns sn på Ål.

⁸²⁷ Nathorst 1918.

⁸²⁸ Samma slutledning kan dras från svaren på frågelistan Fårskötsel (NM:1939).

⁸²⁹ JLM, 815:9, Jmt.

⁸³⁰ ULMA, l 1405, Vb.

⁸³¹ Det sägs uttryckligen i DAL, lm 1292, Urshults sn i Sm, och framgår av flera svar genom att det beräknade behovet av lövfoder i antal kärvar uppges vara samma för får som för get.

⁸³² NM, lm 29028, N. Unnaryds sn i Sm.

⁸³³ Forsell 1884, Björnhag & Myrdal 1994.

⁸³⁴ Palm 1997:46. n=3.

⁸³⁵ ÅM, l 1998, Kökar sn på Åland.

⁸³⁶ Andersson & Wennerström 1942, Austad 1988, 1996 och Carlsson 1996.

⁸³⁷ Edin 1918; Andersson & Wennerström 1942.

⁸³⁸ För redovisning av källor och diskussion om skördade mängder löv se planerad separat artikel.

⁸³⁹ NM, Sp 71, 14546, Alfta sn i Hsl.

⁸⁴⁰ Grenander 1937.

⁸⁴¹ Andersson & Wennerström 1942. Fodervärdet har beräknats utifrån att 40 % av kvistlövet konsumerades. Flera andra undersökningar uppger högre fodervärde för replöv, men de ger inga uppgifter om kvistlövets fodervärde.

⁸⁴² Jag antar att en normalstor torr kärve vägde ca 3 kg.

⁸⁴³ Hansson 1916.

⁸⁴⁴ NM, lm 3311, Ärtemarks sn i Dsl; NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl; ULMA, lm 2249:2, Bjuråkers sn i Hsl; m.fl.

⁸⁴⁵ ULMA, lm 19388, Atlingbo sn på Gtl; ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg; ULMA, lm 3960, Älekulla sn i Vg.

⁸⁴⁶ NM, lm 41352, Järeda sn i Sm; NM, lm 12846, Värnamo sn i Sm.

⁸⁴⁷ ULMA, lm 1990:2, Östervåla sn i Upl.

⁸⁴⁸ ULMA, lm 1483:2, Möja sn i Upl. Fotografier från flera andra landskap visar fårrishögar utanför ladugårdar.

⁸⁴⁹ Muntliga uppgifter av Gunnar Nyström, Uppsala. Sagesmannen upplevde detta på 1950-

talet i Kinda sn i Ög. Att kätten inte risades kan vara en mer sentida företeelse när riset förlorat värde som bränsle och betydelsen av dyngan som gödsel också minskat.

⁸⁵⁰ NM, lm 29248, Ludgo sn i Sdm.

⁸⁵¹ ULMA, lm 19274, Tensta sn i Upl.

⁸⁵² NM, lm 29248, Ludgo sn i Sdm; ULMA, 10922, Stora malm sn i Sdm; DAL, lm 6113, Säbysn i Sm.

⁸⁵³ NM, EU 13593, Frostvikens sn i Jmt; NM, lm 444, Vårdbergs sn i Ög; ULMA, lm 7822, Fryksände sn i Vrm.

⁸⁵⁴ Risets användning vid kokning av sörplor nämns bl.a. i ULMA, lm 5836, Loos sn i Hsl.

⁸⁵⁵ NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl.

⁸⁵⁶ NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång. Med avskalad rönn avses kvistar och stammar efter barkfodertäkt.

⁸⁵⁷ DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm.

⁸⁵⁸ Följande avsnitt om hur kvistlöv tagits från träden baseras även på andra källor: äldre hushållningskrifter, fotografier, muntliga uppgifter och inte minst fältstudier.

⁸⁵⁹ Enligt svaren i ÅM var hamlingsintervallen på Åland 3-6 år, ofta 4-5 år. Vart 5-6:te år nämns i DAL, lm 19171, S. Solberga sn i Sm. Se även Slotte 1993, 1997a.

⁸⁶⁰ ÅM, 1 1998, Lemlands sn på Ål.

⁸⁶¹ I arbeten av Bolin (1947, 1956) finns flera bilder på ej övergivna hamlade parkträd och lövtäktsträd i Sverige och i Centraleuropa.

⁸⁶² Hamlingshöjdens variation inom en äng på Gotland redovisas i Slotte 1997a. Hamlade träd i Europa har kort beskrivits bl.a. av Mitchell 1989; Christensen & Rasmussen 1991; Slotte 1992a, 1993, 1997a; Bergendorff & Emanuelsson 1996a; Emanuelsson 1996; Rackham & Moody 1998.

⁸⁶³ ULMA, lm 2859:9, Glava sn i Vrm.

⁸⁶⁴ Slotte 1993.

⁸⁶⁵ Slotte 1997a.

⁸⁶⁶ ÅM, 1 1998, Lemlands sn på Ål.

⁸⁶⁷ Slotte 1997a.

⁸⁶⁸ ULMA, lm 12092, Ålems sn i Sm; ULMA, lm 1847:8, Malexanders sn i Ög.

⁸⁶⁹ ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg.

⁸⁷⁰ NM, lm 18892, Berga sn i Sm.

⁸⁷¹ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög.

⁸⁷² Uppgifter om hamlade träd i nordligaste Sverige gäller sälg. Kunskapsläget om hamlade träd idag och tidigare i Norrland är bristfällig.

⁸⁷³ NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm.

⁸⁷⁴ Om skottskog och stubbskottsbruk se Sjöbeck 1964, Bergendorff & Emanuelsson 1982, 1996, Hæggström 1992, 1995, Slotte 1996, Slotte & Göransson 1996, Slotte 1997b.

⁸⁷⁵ Äldre fotografier eller etsning som visar stubbskottshuggna träd återges bl.a. i Haila 1983; Ohlsson & Johansson 1984; Kardell 1996; Slotte 1997b.

⁸⁷⁶ ULMA, lm 28975, Fredrika sn i Lpl.

⁸⁷⁷ ULMA, lm 7822, Fryksände sn i Vrm. Samma sak sägs i ULMA, lm 2854:2, Lenhovda sn i Sm.

⁸⁷⁸ ÅM, 1 1998, Kumlinge sn på Ål.

⁸⁷⁹ Muntliga uppgifter från flera äldre jordbrukare på Gotland 1995-97. ULMA, 21572, Pelarne sn i Sm.

⁸⁸⁰ ULMA, 21572, Pelarne sn i Sm.

⁸⁸¹ ÅL, 1 1998, Lemlands sn på Ål.

⁸⁸² DAL, lm 3903, Lindome sn i Hl.

- ⁸⁸³ Att det normalt fanns flera redskap på gårdarna framgår av Keyland 1911 och av att jordbrukare på Gotland och i Småland förevisat mig flera sparade redskap, se även figur 80.
- ⁸⁸⁴ Med undantag för NM och ÅM är i offentliga samlingar redskap för lövtäkt få. DAL, JLM och Kulturen i Lund har föremålsregister som innehåller teckningar och fotografier på redskap för lövtäkt. Frågelistan har frågat efter redskapen och många svar innehåller korta beskrivningar och även teckningar och fotografier på redskapen. Materialet är så omfattande och komplext att redskapen för lövtäkt är ett ämne för en egen artikel. Därför ges här endast källhänvisning i begränsad omfattning.
- ⁸⁸⁵ Se t.ex. muralmålning återgiven i Hæggström 1996: 180. Steensberg (1943) redovisar några kända mural- och oljemålningar som visar lövtäkt med redskap som har böjd spets.
- ⁸⁸⁶ Från de flesta svar som beskriver redskapen framgår indirekt att det tillverkades lokalt. I bl.a. följande svar sägs det uttryckligen: NM, lm 614, Sunnemo sn i Vrm; NM, lm 32940, Alseda sn i Sm; ULMA, lm 20780, Gustaf Adolf sn i Vrm; ULMA, lm 7824, Drev sn i Sm; DAL, lm 1739, Asa sn i Sm.
- ⁸⁸⁷ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög.
- ⁸⁸⁸ ULMA, lm 20780, Gustaf Adolf sn i Vrm.
- ⁸⁸⁹ ULMA, lm 3862, Villstads sn i Sm; ULMA, lm 2424:1, Ljusnarsberg sn i Vsm.
- ⁸⁹⁰ NM, lm 13504, Nedertorneå sn i Nb. Samma sak sägs i ULMA, 11405, Vb län.
- ⁸⁹¹ ULMA, lm 19388, Atlingbo sn på Gtl. Foto på Gotländska redskap finns i Slotte 1997a.
- ⁸⁹² NM, lm 4265, Forserums sn i Sm.
- ⁸⁹³ NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl.
- ⁸⁹⁴ DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm.
- ⁸⁹⁵ NM, lm 10397, Otterstad sn i Vg; NM, lm 18892, Berga sn i Sm.
- ⁸⁹⁶ NM, lm 18892, Berga sn i Sm; DAL, lm 981, Vislanda sn i Sm; m.fl. Enligt NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög, blev dessa redskap vanligare när lövtäkten började avta.
- ⁸⁹⁷ ULMA, lm 9275, Nederluleå sn i Nb.
- ⁸⁹⁸ ULMA, lm 2856:1, Hälleberga sn i Sm.
- ⁸⁹⁹ ULMA, lm 1703:1, Sjöås sn i Sm.
- ⁹⁰⁰ DAL, lm 1753, Tjureda sn i Sm.
- ⁹⁰¹ ULMA, lm 7123, Lycksele sn i Lpl; ULMA, lm 7994, Daretorp sn i Vg. Detta har jag också erfarit vid praktiska försök.
- ⁹⁰² Dyligt redskap från Gotland visas på foto i Slotte 1997a.
- ⁹⁰³ NM, lm 10397, Otterstad sn i Vg; ULMA, lm 18048, Hedesunda sn i Dlr; ULMA, lm 10724, Västervåla sn i Vsm; ULMA, lm 3089, Bureå sn i Vb.
- ⁹⁰⁴ ULMA, lm 10724, Västervåla sn i Vsm.
- ⁹⁰⁵ Under 1800-talet förfinades tillverkningen av liebladen. De blev allt längre och tunnare (lätare). Det finns därför anledning att anta att liebladen i äldre tid var mer lämpade att omsmidas till redskap för lövtäkt.
- ⁹⁰⁶ Sädesskära för lövtäkt omnämns i ULMA, lm 3089, Bureå sn i Vb; ULMA, lm 8886, Överluleå sn i Nb; ULMA, lm 17768, Råggårde sn i Dlr; ULMA, lm 1511:3, Mora sn i Dlr; DAL, lm 1687, Öjasn i Sm.
- ⁹⁰⁷ Det framgår även av spår i landskapet och av muntliga uppgifter från äldre jordbrukare.
- ⁹⁰⁸ ULMA, lm 24435, Tjärstads sn i Ög.
- ⁹⁰⁹ ULMA, lm 1559; Korsberga sn i Vg.
- ⁹¹⁰ NM, Sp 71, 14258, Harpling sn i Hl.
- ⁹¹¹ NM, Sp 71, 14286, Stora Tuna sn i Dlr.
- ⁹¹² ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg.
- ⁹¹³ NM, lm 18892, Berga sn i Sm.

- ⁹¹⁴ Hahr 1906. Skogsbetesproblematiken och tillämpningen av lagstiftning redogörs av Carl Björkbom (1905-07).
- ⁹¹⁵ NM, lm 818, Nora sn i Upl.
- ⁹¹⁶ ULMA, lm 18858, Torpa sn i Ög.
- ⁹¹⁷ ULMA, lm 2154, Voxna sn i Hsl.
- ⁹¹⁸ Ericsson 1997, Niklasson 1998.
- ⁹¹⁹ ULMA, lm 2081:1, 2192:6, Södra Ny sn i Vrm.
- ⁹²⁰ ULMA, lm 19917, Dalby sn i Vrm. I ULMA, 10974, Ulrika sn i Ög, uppges att man efter 1915 inte längre hade tid till att repa och hacka löv och inte heller längre behövde.
- ⁹²¹ ÅM, l 1998, Hammarlands sn Ål; ÅM, l 1998, Sund sn på Ål. Får krävde betydligt bättre stängsel än nötkreatur för att inte tas sig igenom.
- ⁹²² ULMA, lm 17741, Ulrika och V. Harg sn i Ög.
- ⁹²³ SCB 1959.
- ⁹²⁴ Juhlin Dannfelt 1917, Fagerlund 1941, Wendt 1941, Borgegård 1996a.
- ⁹²⁵ På växtplatser med fysiska eller hydrologiska hinder för täta trädbestånd har krontaket inte möjlighet att sluta sig. Dessa träd kan utveckla flerstammiga träd som föryngras med nya skott från stubbe. Näringsstatusen medför att trädens stubbar sällan blir stora - de hamnar i jämvikt mellan att nya skott kommer till och gamla dör.
- ⁹²⁶ Se foto i Worsøe 1996.
- ⁹²⁷ Slotte & Göransson 1996 (red.). Stubbskottshuggna träd på Gotland återges i också i Slotte 1997b.
- ⁹²⁸ Slotte 1993.
- ⁹²⁹ I England har många av de tidigare hamlade träden förlorats på detta. Restaureringsåtgärder har satts in för att rädda den biologiska mångfalden knutna till träden (Mitchell 1989).
- ⁹³⁰ Se även fotografier i Slotte 1992a, 1993, 1996, 1997a, 1997b och Slotte & Göransson 1996.
- ⁹³¹ Slotte 1993.
- ⁹³² Lindbohm 1858.
- ⁹³³ En jordbrukare med fastighet i Baggetorp i Oskarshamns kommun berättade 1997 för mig att skogshuggare förr reste runt i Småland och köpte avverkningsskott på hamlade träd. Tusentals björkar avverkades på detta sätt i trakten. På jordbrukarens gård antogs inte huggarnas olika erbjudande, vilket är orsaken till att hamlade björkar i trakten nästan bara finns på fastigheten ifråga. På ett möte med Ålandsforskarna 1998 uppgav en person att förr åkte huggare runt och bjöd på hamlade träd. Efter försäljning höggs de upp till ved.
- ⁹³⁴ ULMA, M188, 20309, Hudene sn i Vg. Även muntliga uppgifter från Åland. Askar har kärnved och blir mindre ofta stamrötade jämfört med t.ex. hamlad lind, se även Slotte 1993.
- ⁹³⁵ ÅM, l 1998, Hammarlands sn på Åland.
- ⁹³⁶ Muntliga uppgifter från Småland och Södermanland 1995-97. Tre äldre personer i Oskarshamns kommun har oberoende av varandra berättat för mig att stora uthuggningar av tidigare hamlade björkar utförts av markägarna i Småland. Det organiserades delvis av skogsvårdsorganisationen på orten. Särskilt stora var avverkningarna under andra världskriget. Veden såldes till städerna för att användas som gaskbränsle. Längs vintervägar fanns då stora travar med upphuggna hamlade björkar. En person har informerat mig om uthuggningar av tidigare hamlade björkar i Södermanland utförts i form av beredskapsarbete under slutet av 1940-talet. Lorentz Bolin (1956) refererar till föredrag som hållits några år före 1956 och publicerats i dagspressen. Vid föredraget hade skogstjänstemän och skogsfolk uppmanats avverka hamlade träd.
- ⁹³⁷ Bolin 1947, 1956.
- ⁹³⁸ Bolin 1956.

⁹³⁹ Enligt tillämpningsföreskrifterna från år 1949 till skogsvårdslagen var det i första hand markägare med förvildade och dåligt utnyttjade betesmarker som skulle åläggas att skogsplantera (Romell 1964). Sett i efterhand var det få marker som kom att anses så värdefulla för natur- eller kulturmiljövården att de inte skulle skogsplanteras eller bidra för dylik åtgärd skulle beviljas markägare.

⁹⁴⁰ Jemelöv & Kågeson 1992.

⁹⁴¹ De övergivna ängarna har genom lagstiftning kommit att klassificeras som skogsmark enligt skogsvårdslagen med krav på slutavverkning. Enligt muntliga uppgifter från Gotland har skogsmyndigheter på fastlandet under senare hälften av 1900-talet varit missnöjda med avverkningstakten av barr- och lövskogar (f.d. ängar) på Gotland och tvångsmedel har flera gånger övervägts för att öka avverkningstakten.

⁹⁴² Slotte 1996.

⁹⁴³ Källmaterial utgörs av fältstudier, bilder, svar på frågelistor och muntliga uppgifter. Hamlade träd har jag inventerat översiktligt. Endast på Gotland och Åland har inventeringarna varit systematiska. Resultaten presenteras översiktligt. Antalet fastigheter med hamlade träd är så många att jag funnit att en presentation av dessa inte motiveras om merparten ändå inte ingår. Jag har heller inte utnyttjat skogsvårdsstyrelserna pågående nyckelbiotopsinventeringar. Det beror på min prioritering i kombination med att de är mycket ojämna och endast omfattar privat skogsmark enligt skogsvårdslagen.

⁹⁴⁴ Det största området med hamlade träd som jag sett i Emmabodatrakten hyser 200-300 hamlade askar. Ett tiotal områden redovisas i text och på karta av Roger Larsson (1996).

⁹⁴⁵ De 34 områdena utgör sådana som han från mittet 1997 kunde markera på karta. Om träden fanns kvar var dock osäkert eftersom de enligt honom avverkats på många ställen och skogsvårdsorganisationen sedan en längre tid aktivt bedrivit rådgivning i syfte att de skulle avverkas.

⁹⁴⁶ Spår av hamling finns i huvudsak på ekar som äldre än 200 år i f.d. ängar.

⁹⁴⁷ En landshövdingsberättelse från Dalarna för året 1876 nämner att nästan all björkskog var hamlad och toppad i Särna socken (Ericsson 1997). Med hamlade träd kan landshövdingen avsett även småträd som beskurets från marken.

⁹⁴⁸ Muntliga uppgifter givna av publiken vid föreläsning om lövtäkt 1997.

⁹⁴⁹ Lars Ericson (1972) uppger att på Holmöarna var hamling tidigare vanligt och att spår efter lövtäkt finns på björk och rönn.

⁹⁵⁰ Jag har vid besök till hundratalet Gotländska lövmarker räknat och gjort uppskattningar av antalet hamlade trädstammar. Från den areal som träden räknats i har sedan antalet extrapolerats.

⁹⁵¹ Denna skillnad i antalet hamlade träd mellan Öland och Gotland har förmodligen fler förklaringar. En förklaring är att Öland under 1800-talet blev hårt utnyttjat så att idag finns få träd från 1800-talet. En annan förklaring är att träden mer ofta har stubbskottshuggits på Öland jämfört med Gotland.

⁹⁵² Kartan finns i handskriftavdelning i Lunds universitetsbibliotek. Sjöbeck besökte ej Gotland och skärgårdar. I Sjöbecks många artiklar och reseböcker återges på bild hamlade träd från Jämtland i norr till Skåne i söder.

⁹⁵³ Länsstyrelsen i Östergötland 1995.

⁹⁵⁴ Lövtäkten pågick senare på Åland och i skärgårdar och fler träd finns därför kvar också av denna orsak. Lövtäkten upphörde nästan helt på Gotland på 1930-talet men tusentals träd har klappats i landskapsvårdsyfte.

⁹⁵⁵ Tex. Hesselman 1911; Palmgren 1915-17; Sernander 1934; Stenström 1945; Rydberg 1947; Selander 1957; Sjörs 1954; Hæggström 1983, 1995. Det framgår också av Linnes beskrivningar av ängar, se citat i Sernander 1934.

⁹⁵⁶ Sjöbeck 1933. Det framgår av igenväxta ängar bl.a. på Gotland och Åland.

- ⁹⁵⁷ Slotte 1997a.
- ⁹⁵⁸ Det är uppenbart i områden där detta ännu är möjligt att studera, bl.a. på Åland, Gotland och i skärgårdar.
- ⁹⁵⁹ Hamlade träd är ofta färre i antal i f.d. ängar när överståndarna (stora ej topphuggna träd) är flera.
- ⁹⁶⁰ Kardell 1991; Eliasson 1996; Slotte 1997a.
- ⁹⁶¹ Skogsstyrelsens arkiv i riksarkivet. Med risekar avses flerstammiga buskiga ekar utan huvudstam. De har förmodligen i många fall uppkommit från stubbskott.
- ⁹⁶² Även grannbyarna till Steneryd och Ire hyser idag många tidigare hamlade träd.
- ⁹⁶³ Skogsvårdsstyrelsen 1980.
- ⁹⁶⁴ Också i grannbyarna till Steneryd finns hamlade träd endast på f.d ängsmark (Se fig. 83C).
- ⁹⁶⁵ De äldre träden är ihåliga varför exakt ålder inte har kunnat fastställas.
- ⁹⁶⁶ Sjöbeck (1936) ansåg att studiet av lövtäkt försumrats därför att foderfånget intagit en mer undanskymd plats inom de områden som företrätt den moderna utvecklingen.
- ⁹⁶⁷ Den geografiska spridningen av svar på ULMA nr 7 liknar den sammanlagda spridningen av svar på frågelistor. Orsaken till detta är delvis oklar, men kan bero på att NM, DAL och ULMA ansåg äldre allmogekultur bättre bibehållen i skogs- och mellanbygder och därför utsett fler meddelare från dessa trakter. I synnerhet från Dalarna finns många svar på frågelistor.
- ⁹⁶⁸ Åke Carlsson (1996) redovisar omfattande lövtäkt under 1800-talet i från Västergötlands slätt- och mellanbygder. Mats Morell har muntligt meddelat att lövfoder tas upp som tillgång i bouppteckningar i Västergötlands slättbygd under 1800-talet.
- ⁹⁶⁹ ULMA, lm 18926, Hässelby sn i Sm.
- ⁹⁷⁰ Se även Carlsson 1996.
- ⁹⁷¹ Muntliga uppgifter från Karl-Henrik Suneson som forskar om merinofärets historia i Sverige.
- ⁹⁷² NM, sp 71, 14274, Sm; NM, sp 71, 14230, Vg, Dsl, Vrm.
- ⁹⁷³ Att näringsvärdet bibehålles till senare delen av säsongen påtalar Edin (1918) och Andersson & Wennerström (1942). Förändringen av råproteinhalt och växtfiber i löv under säsongen redovisas av Paul Ciszuk (1996).
- ⁹⁷⁴ NM, lm 48860, Siljansnäs sn i Dlr; ULMA, lm 20780, Gustav Adolf sn i Vrm; ULMA, lm 1990:2, Östervåla sn i Upl; ULMA, lm 5824, Arbrå sn i Hsl.
- ⁹⁷⁵ Det sägs uttryckligen i NM, lm 9529, Bällinge sn i Upl.
- ⁹⁷⁶ ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl.
- ⁹⁷⁷ ULMA, lm 2859:9, Glava sn i Vrm.
- ⁹⁷⁸ NM, lm 24864, Boda sn i Dlr.
- ⁹⁷⁹ ULMA, lm 1636, Ål sn i Dlr.
- ⁹⁸⁰ DAL, lm 1739, Asa sn i Sm. Enligt muntliga uppgifter givna av en äldre brukare i Kräklingbo socken på Gotland bröts förr mycket löv till vinterfoder och till direkt utfodring när gräsväxten torkade på sommaren. Motsvarande uppgifter har jag erhållit 1998 av jordbrukare i Steneryd i Jämjö socken i Blekinge. Sommaren 1995 och 1996 kunde jag på Gotland se att jordbrukare högg av lövgrenar från klappade träd för att betande djur skulle få tillgång till fodret.
- ⁹⁸¹ NM, lm 8552, Mörlunda sn i Sm.
- ⁹⁸² Dahl & Hjort (1976) diskuterar djurhållning och reproduktion i olika delar av världen.
- ⁹⁸³ ULMA, lm 2859, Glava sn i Vrm.
- ⁹⁸⁴ Det framgår av svaren insamlade 1998 och av muntliga uppgifter från ett 50-tal äldre personer som deltog vid ett av mig hållet föredrag om lövtäkt på Ålands museum hösten 1998. Henriksson (1966) fann endast ett svar från Åland som uppgav att löv repades; allöv gavs färskt till svin.
- ⁹⁸⁵ ULMA, lm 3402:2, Ljusarsberg sn i Vsm.
- ⁹⁸⁶ ULMA, lm 1901, Sollerö sn i Dlr.

- ⁹⁸⁷ ULMA, lm 7457, Siljansnäs sn i Dlr.
- ⁹⁸⁸ ULMA, lm 7166, Venjans sn i Dlr.
- ⁹⁸⁹ ULMA, lm 1763:2, Ugglum sn i Vg; ULMA, lm 18926, Hässelby sn i Sm; m.fl.
- ⁹⁹⁰ ULMA, lm 20780, Gustav Adolf sn i Vrm.
- ⁹⁹¹ ULMA, lm 18048, Hedesunda sn i Gst.
- ⁹⁹² ULMA, lm 1901, Sollerö sn i Dlr.
- ⁹⁹³ ULMA, 12475, Älvdalen sn i Dlr.
- ⁹⁹⁴ DAL, lm 1611, Pjetteryd sn i Sm.
- ⁹⁹⁵ ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg. En tunna motsvarar ca 146 liter och 2 lispund 13,7 kg (Akjær 1936).
- ⁹⁹⁶ År 1747 rapporterar Johan Hagström till Kungliga vetenskapsakademien om att svin utfordras med under vinter och sommar med allöv som ges torrt och i form av sörpa.
- ⁹⁹⁷ ULMA, lm 1568, Leksands sn i Dlr.
- ⁹⁹⁸ ULMA, lm 19917, Dalby sn i Vrm.
- ⁹⁹⁹ Edin 1918. Det motsvarar ca 50 kg färskt replöv.
- ¹⁰⁰⁰ ULMA, lm 1458, Våmhus sn i Dlr.
- ¹⁰⁰¹ Kvistlövtäkten var ofta en del av en nödvändig rödjning av ängar och hagar och gav brännved. Lövets betydelse för djurhälsan framhålls i flera svar. Jag har mött jordbrukare i Småland och på Gotland som in på 1960-talet brutit löv för att fodret var hälsosamt för djuren.
- ¹⁰⁰² NM, lm 34165, Rödöns sn i Jmt.
- ¹⁰⁰³ ULMA, lm 1703:1, Sjöås sn i Sm.
- ¹⁰⁰⁴ ULMA, lm 1559, Korsberga sn i Vg.
- ¹⁰⁰⁵ NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm.
- ¹⁰⁰⁶ Nötdjur har svårt att effektivt separera ätliga veddelar och löv från grövre kvistar, se vidare under utfodring.
- ¹⁰⁰⁷ NM, lm 19112, Kråkshults sn, Sm.
- ¹⁰⁰⁸ ÅM, I 1998, Hammarlands sn Ål; ÅM, I 1998, Eckerö sn på Ål.
- ¹⁰⁰⁹ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög.
- ¹⁰¹⁰ NM, lm 48785, Kristdala sn i Sm. Med att alla inte kunde göra det avsågs förmodligen att lämpliga lövbrott saknades på ägorna eller att det fanns obesuttna utan markinnehav.
- ¹⁰¹¹ I några svar och bondedagböcker anges tidsåtgången och från flera svar kan tidsåtgången uppskattas när antalet skördade kärvar uppges och hur många kärvar per dag som en person eller ett arbetslag kunde åstadkomma. Enligt ÅM, I 1998, Lemlands sn på ÅL, lades förr ned ca 2 hela arbetsveckor på lövtäkt.
- ¹⁰¹² Av räkenskaperna framgår att uppodling och nyodling är omfattande. Det finns därför anledning att anta att lövbryningen var mer omfattande och tog mer tid något decenium tidigare. Delar av räkenskaperna redovisas av Sohlberg 1998.
- ¹⁰¹³ Funkquist 1917; Andersson & Wennerström 1942; Cizuk 1996.
- ¹⁰¹⁴ Lövsorternas olika smätbarhet anser Edin (1918) beror på lövsorternas olika innehåll av garvsyra.
- ¹⁰¹⁵ Nordenstam 1764.
- ¹⁰¹⁶ Se Slotte 1993, 1997 och Borgegård 1996a för referenser.
- ¹⁰¹⁷ T.ex. Johannisson 1995.
- ¹⁰¹⁸ Keyland 1911.
- ¹⁰¹⁹ Sjörs 1965.
- ¹⁰²⁰ ULMA, lm 2856:1, Hälleberga sn i Sm.
- ¹⁰²¹ ULMA, lm 1399, Ore sn i Dlr; ULMA, 755:53, Älvros sn i Hvj.
- ¹⁰²² ULMA, M84, 7879, Mora sn i Dalarna.
- ¹⁰²³ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög.

- ¹⁰²⁴ DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm.
- ¹⁰²⁵ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög; NM, lm 44723, Asby sn i Ög.
- ¹⁰²⁶ DAL, lm 1739, Asa sn i Sm.
- ¹⁰²⁷ NM, lm 45039, Kullarp, V. Ryd sn i Ög.
- ¹⁰²⁸ Sjöbeck 1936.
- ¹⁰²⁹ Henriksson 1966.
- ¹⁰³⁰ I engelska språket särskiljs djur som är utpräglade löv- och kvistätare (browser) från djur som föredrar gräs- och örter (grazer).
- ¹⁰³¹ Leijonflycht 1866.
- ¹⁰³² Uppteckning i NM. Citerad i Silvén-Garnert 1987.
- ¹⁰³³ Muntliga uppgifter givna 1998 av Helge Pettersson (f. ca 1930) i Härnösand, uppväxt i Hälsinglands inland. Han uppger replövtäkten som mycket omfattande medan kvistlövtaukt nästan inte alls förekom.
- ¹⁰³⁴ Slotte 1992a.
- ¹⁰³⁵ Årlig hamling på för- och högsommaren medför att träden dör. De behöver på mager mark minst två år för återhämtning. Träd på bördig mark kan beskäras varje år om det sker strax före lövfällning.
- ¹⁰³⁶ Smeds 1942; Sjöbeck 1964; Bergendortff & Emanuelsson 1982, 1996; Hæggström 1992, 1995; Slotte & Göransson 1996; Slotte 1996, 1997b. Muntliga uppgifter givna 1997 av gårdsägare på Dagö och Ösel. I Estland finns stora igenväxta områden med många vida stubbar som vittnar om stubbskottsbruk i slåtterskogar.
- ¹⁰³⁷ Sjors 1954; Westerlund 1962; Ericson 1972. Se också Smeds 1942 och Hæggström 1995.
- ¹⁰³⁸ T.ex. Sjöbeck 1936, 1964.
- ¹⁰³⁹ Sjöbeck 1936.
- ¹⁰⁴⁰ Sjöbeck 1964. Se också Strid 1996.
- ¹⁰⁴¹ Sjöbeck 1964.
- ¹⁰⁴² Hallands landsbeskrivning 1729. Information under rubriken VII (åker och äng) kompletterat med information under rubriken VIII (betesmark och skog) har utgjort underlag för beräkningen. För några hemman redovisas hårdvall och sidvall separat. Sidvallar beskrivs generellt sett som vanliga. Av beskrivningarna att döma fanns träd och buskar på många hemman endast på en mindre del av ängsarealen.
- ¹⁰⁴³ Efter Lagnert 1955:147.
- ¹⁰⁴⁴ Vid gallring kan några stammar lämnas kvar som för betesdjuren är svårare att nå.
- ¹⁰⁴⁵ Europeiskt skottskogsbruk beskrivs i Hæggström 1992.
- ¹⁰⁴⁶ Att hamla var ett sätt att hushålla med träden nämns bl.a. i ULMA, lm 2741:2, Bro sn och i Vrm; ULMA, lm 1703:1, Sjöås sn i Sm. Se även citat i figur 76.
- ¹⁰⁴⁷ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög.
- ¹⁰⁴⁸ Mårten Aronsson (1996) drar motsvarande slutsats.
- ¹⁰⁴⁹ NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög.
- ¹⁰⁵⁰ Se även Borgegård 1996a.
- ¹⁰⁵¹ ULMA, lm 7123, Lycksele sn i Lpl.
- ¹⁰⁵² Sjöbeck 1946.
- ¹⁰⁵³ Carlsson 1996.
- ¹⁰⁵⁴ Kilander 1990.
- ¹⁰⁵⁵ ULMA, lm 20556, Broddetorp sn i Vg och ULMA, lm 3960, Älekulla sn i Vg.
- ¹⁰⁵⁶ ULMA, lm 2182, Älvdalens sn i Dlr.
- ¹⁰⁵⁷ Keyland 1911.
- ¹⁰⁵⁸ NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång; ULMA, Venjans sn i Dlr; ULMA, lm 7123, Lycksele sn i Lpl. Att lövskogar och lövträd var få i många boreala skogar framhåller Per Linder 1998.

- ¹⁰⁵⁹ ULMA, Im 7293, Nordmalings sn i Ång.
- ¹⁰⁶⁰ ULMA, Im 3961, Sorsele sn i Lpl.
- ¹⁰⁶¹ ULMA, Im 1847:8, Malexander sn i Ög.
- ¹⁰⁶² Ericsson 1997.
- ¹⁰⁶³ Niklasson 1998.
- ¹⁰⁶⁴ Campbell 1948.
- ¹⁰⁶⁵ ULMA, Im 2081:1, 2192:6, Södra Ny sn i Vrm.
- ¹⁰⁶⁶ Clas Tollin (1991) redovisar Sveriges bestånd av olika typer av lantmäterikartor.
- ¹⁰⁶⁷ Mårten Sjöbeck (1936) för ett liknade resonemang om trädens och buskarnas förekomst och betydelse för hård- respektive sidvallsängar.
- ¹⁰⁶⁸ Det gäller även hagmark. T.ex. uppger Björkbom (1905-07) att beteshagar bör hållas beväxta med lövträd. Betestrycket på gårdsnära hagmarker medförde dock att de ofta blev trädfattiga eller trädlösa, särskilt för djuren smakliga lövsorter missgynnades (Björkbom 1905-07).
- ¹⁰⁶⁹ Se citat av Linne i Semander 1934. Se även uppgifter i von Post 1884; Sjöbeck 1936; 1942; Smeds 1942; Rydberg 1947; Romell 1966; Slotte 1993, 1997a.
- ¹⁰⁷⁰ Leijonflycht 1866.
- ¹⁰⁷¹ Sjörs 1954. Stagg, *Nardus stricta*, är ett gräs med särskilt dåliga foderegenskaper och dessutom svårslaget.
- ¹⁰⁷² Om trädens betydelse för grässvålen se von Post 1884; Romell 1964; Bergendorff & Emanuelsson 1996b; Ekstam m.fl. 1988.
- ¹⁰⁷³ Aronsson 1996.
- ¹⁰⁷⁴ ÅM, I 1998, Eckerö sn på Ål.
- ¹⁰⁷⁵ I ULMA, Im 20556, Broddetorps sn i Vg, sägs att det var lövtäkten som höll buskarna små i ängar.
- ¹⁰⁷⁶ Detta antagande kan bl.a. göras utifrån att i princip alla askar äldre än hundra år på Gotland, Åland, Småland och Uppland varithamlade. I Sverige i övrigt är många av de äldre lindarna och askarna tidigare hamlade träd. Svaren säger eller antyder att alla askar var lövtäktsträd, t.ex. ULMA, M188, 20309, Hudene sn i Vg.
- ¹⁰⁷⁷ Svar, fotografier och kvarvarande lindar visar att hamlade lindar ofta stått i åkergårdernas stenrösen, se även Aronsson 1996. Sjöbeck (1946, 1966) noterade att hamlade träd ofta fanns i åkerrenar och i stenrösen i åkrar och f.d. åkrar. Inventeringar av vrakekar under början av 1800-talet uppger att träden i många fall var hamlade och/eller topphuggna (Skogsstyrelsens arkiv i Riksarkivet).
- ¹⁰⁷⁸ Hallands landsbeskrivning 1729. Se under rubrikerna betesmark och skog (VIII) och åker och äng (VII). Citatet från Fagered socken, Varbergs fögderi; sidan 21 i den tryckta skriften. Med ekeskantar avses gamla ofta torra, halvt utgångna träd. Se ordlistan i den tryckta skriften. Förmodligen utgör ekeskantar gamla hamlade ekar som jordbrukarna inte fällt p.g.a. gällande regale.
- ¹⁰⁷⁹ Petterson 1944.
- ¹⁰⁸⁰ Kardell 1991; Slotte 1997a.
- ¹⁰⁸¹ Kardell 1991. Med kännedom om Gotlands natur- och kulturlandskap är det uppenbart att merparten av dessa ekar växte i inägomarken.
- ¹⁰⁸² Romell (1942) redovisar statistik för ängsuppodlingen på Gotland. Huvuddelen av hårdvallsängarna på Gotland odlades upp i slutet av 1800-talet, dock är andelen äng som inte uppodlades förhållandevis stor på Gotland, se även Slotte 1997a. Jag har räknat med att 2 kvadratmil hårdvallsängar med träd odlades upp och att det fanns 75 hamlade träd per hektar, vilka för båda faktorerna förmodligen är i underkant.
- ¹⁰⁸³ NM, Im 5249, Fjällsjö sn i Ång.

¹⁰⁸⁴ Synen på ängen som generellt sett trädlös och stenröjd tror jag främst kommer av att man lätt sätter likhetstecken mellan äng och slåttervall. I Sveriges offentliga bildsamlingar finns ytterst få bilder som visar slåtter i hårdvallsängar. I t.ex. Jämtlands länsmuseum fina bildsamling finns ett par hundra bilder från 1900-talets första hälft visande slåtter. De som visar slåtter på ängar är färre än 6 st och endast en bild visar slåtter i hårdvallsäng. I litteraturen illustreras äldre tiders slåtterarbete i allmänhet med lieslåtter på stenröjda åkrar. Lantmäterikartor utan trädssymboler har också bidragit till att ängar kommit att betraktas som träd- och busklösa. 1800-talets historiskt sett trädfattiga landskap i slått- och mellanbygder i kombination med enstaka uppgifter om brist på skog och trädlöshet har extrapolerats till att gälla inägomarken och Götaland och Svealand i allmänt. Sjöbeck (1936) drar motsvarande slutsats varför ängar betraktas som ha varit trädlösa. Pollenstudier stöder antagandet att förändringarna under 1800-talet var dramatiska och att lövträd i inägor och på utmark drastiskt minskade under agrara revolutionen, se Lagerås 1996, Lindblad 1998.

¹⁰⁸⁵ Hesselman 1911; Palmgren 1915-17; Sernander 1925; Julin 1948; Sjös 1954.

¹⁰⁸⁶ Palmgren 1915-17. Hugo Sjös (1954) uppger att trädlösa hårdvallsängar knappast alls funnits i Dalarna. Han refererar till ett brev som tillsänts honom.

¹⁰⁸⁷ För diskussion om lövängens ursprung se Hesselman 1911; Sernander 1934; Sjöbeck 1942, Stenström 1945; Romell 1966; Andersson & Appelqvist 1990; Hægström 1995.

¹⁰⁸⁸ Sernander 1900, 1901, 1925.

¹⁰⁸⁹ Palmgren (1915-17) ansåg att bondens hävd av ängen var viktig och att lövtäkten reglerade ljusflödet till gläntorna.

¹⁰⁹⁰ Hesselman 1911; Sernander 1934; Romell 1966.

¹⁰⁹¹ Sjöbeck 1927, m.fl.

¹⁰⁹² Sernander 1934.

¹⁰⁹³ I Vårdsätra naturreservat (ca 3,5 ha f.d. hårdvallsäng) finns ca 100 hamlade träd, några har fallit. Grässvålen har försvunnit och ersatts med bar lerjord och lövskogsväxter. Granar har generellt sett svårt att etableras i gamla igenväxta lövängar på lera.

¹⁰⁹⁴ På Skabbholmen (ca 15 ha f.d. hårdvallsäng) finns 200-300 hamlade askar, alar och andra arter. Andelen mycket grova hamlade och ohamlade träd är liten. Det tyder på att ängen var beväxt med mest unga ohamlade träd och var relativt öppen när området fredades. Som jämförelse kan nämnas att den lilla grannön Frövallsskär – som också är en gammal slåtterholme – hyser över 1.000 hamlade askar och alar på ca 4 ha f.d. hårdvallsäng. På Skabbholmen har granar grovt främst på torrare partier med mindre utsvallad morän, ofta intill befintliga träd. De äldsta granarna är ca 80 år och flera av de äldre har dött. I maritima lägen dör granen ofta ung. Relativt få granar har etablerats på fuktig tjock mull från alförna. I några av ängens forna gläntor har få eller inga löv- eller barrträd fått fäste, förmodligen delvis beroende på att den forna grässvålen ersatts med en tät växt av skogsbingel, stinksyska, ramslök, älggräs och brännässlor.

¹⁰⁹⁵ T.ex. har enligt fotografier stubbskottshuggna träd avlägsnats i Råshult och många hamlade träd i Stensjöby i Småland och i Ängsö nationalpark i Uppland. På Gotland har många träd hamlats och även nyhamlats, men också många tidigare hamlade träd huggits bort. Få buskar hävdas. I ängsvården på Gotland och i andra landskap försöker man ofta utrota gamla stubbskottshuggna hasselbuskar. Se även Slotte 1997a.

¹⁰⁹⁶ Slotte 1993. Även opublicerade studier av årsringar i hamlade träd på Åland och i flera f.d. ängar i Sverige.

¹⁰⁹⁷ Nordenstam 1764.

¹⁰⁹⁸ Kilander 1990.

¹⁰⁹⁹ Se Borgegård (1996a) för referenser och diskussion.

¹¹⁰⁰ SAOB 1893-1999; Rietz 1962. Se särskilt ord och ordkombinationer på löv och ris.

- ¹¹⁰¹ Dahlbergh 1970, Magnus 1982. Flera avbildade träd kan uppfattas som hamlade i Olaus Magnus. Vinjettbilden 9:44 visar en man som utfodrar hästar med löv från ett kvistat träd.
- ¹¹⁰² Myrdal 1985b; Slotte 1992b; Kardell 1996; Hæggström 1996. Flera muralmålningar med hamlade träd återges i Myrdal 1999.
- ¹¹⁰³ Myrdal 1985b.
- ¹¹⁰⁴ Granlund 1981; Myrdal 1985b; Holmbäck & Wessén 1979.
- ¹¹⁰⁵ Strid 1996. Se även Sjöbeck 1936.
- ¹¹⁰⁶ Granlund 1964; Myrdal 1985a.
- ¹¹⁰⁷ Granlund (1964) har tolkat månaderna april och maj som allmänna vårbilder med lövet representerande spirande grönska och inte kommenterat lövet i bilden för augusti månad. Jag anser det troligare att dessa bilder i enlighet med övriga bilder – utom december och januari – representerar jordbruksarbete.
- ¹¹⁰⁸ Björse & Bradshaw 1998, Lindblad 1998.
- ¹¹⁰⁹ Om utfodring med ask och almlöv se t.ex. Troels-Smith 1960, Andersen 1988, Edwards 1992.
- ¹¹¹⁰ Om äldre odling se Gren 1996; Göransson 1995, 1996; Welinder m.fl. 1998.
- ¹¹¹¹ Jørgensen 1985; Göransson 1995. Se foto i Slotte & Göransson 1996. Större träd skulle kunna utnyttjas om de ringbarkades. Efter ringbarkning dör huvudstammen och trädet skjuter rot- och basalskott, dock färre än om träd fälls.
- ¹¹¹² Sandklef 1934; Steensberg 1943.
- ¹¹¹³ Steensberg 1943; Petersen 1951.
- ¹¹¹⁴ Steensberg 1943. Se även Welinder m.fl. 1998.
- ¹¹¹⁵ T.ex. Sjöbecks 1932, 1964. Se också bildexempel i Sjöbeck 1934. Helle Skåne (1996) har visat att odlingslandskapet radikalt har förändrats i Virestads socken i Småland under 1900-talet. Särskilt har glest skogsbevuxna gräsmarker försvunnit. Till det äldre glesa skogstillståndet kan lövtäkt genom trädfallning bidragit till.
- ¹¹¹⁶ Se räkneexempel i Kardell 1996.
- ¹¹¹⁷ Hasselbuskarna har ofta försvunnit i ängsmarker som övergått till intensivt betad hage när ängarna övergavs som slåttermark. Hassel föryngras ibland också mycket när betet upphör till dess krontaket sluts. De gamla hasselbuskarna från ängsepoken igenkänns på att de har vida stubbar.
- ¹¹¹⁸ Andersson & Appelqvist 1990.
- ¹¹¹⁹ Hannah m.fl. 1995.
- ¹¹²⁰ Ehnström m.fl. 1993; Aronsson m.fl. 1995.
- ¹¹²¹ ArtDatabanken har utgivit flera böcker om biologisk mångfald som i varierande omfattning behandlar gamla lövträds betydelse för biologisk mångfald. T.ex. har ArtDatabanken i samarbete med Naturvårdsverket utgivit böcker med artfakta för rödlistade arter; kärlväxter, lavar, mossor och svampar. De hamlade trädens betydelse för lavfloran framgår också av Per Johanssons (1998) inventering av gotländska lövmarker.
- ¹¹²² Berg m.fl. 1999.
- ¹¹²³ Slotte 1997a.

Noter till figurer

Noter till figur 8.

- ¹ ULMA, lm 3816, Nederkalix sn i Nb.
- ² ULMA, lm 9072, Överkalix sn i Nb.
- ³ ULMA, lm 3089, Bureå sn i Vb.
- ⁴ ULMA, lm 1959:2, Marieby sn i Jmt.
- ⁵ ULMA, lm 1700, Säbrå sn i Ång.
- ⁶ NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång.
- ⁷ ULMA, lm 9767, Anundsjö sn i Ång.
- ⁸ ULMA, lm 2078:9, Sidensjö sn i Ång.
- ⁹ ULMA, lm 2134:7, Flera sn i Mpd.
- ¹⁰ ULMA, lm 5836, Loos sn i Hsl.
- ¹¹ ULMA, lm 5824, Arbrå, sn i Hsl.
- ¹² ULMA, lm 2671:7, Rengsjö sn i Hsl.
- ¹³ NM, lm 50684, Färila sn i Hsl.
- ¹⁴ ULMA, lm 2154, Voxna sn i Hsl.
- ¹⁵ ULMA, lm 2249:2, Bjuråkers sn i Hsl.
- ¹⁶ ULMA, Ö19, Ore sn i Dlr.
- ¹⁷ ULMA, lm 1399, Ore sn i Dlr.
- ¹⁸ ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr.
- ¹⁹ ULMA, lm 1458, Våmhus sn i Dlr.
- ²⁰ ULMA, lm 2378:1, Venjans sn i Dlr.
- ²¹ ULMA, lm 7457, Siljansnäs sn i Dlr.
- ²² ULMA, lm 1552:4, Leksands sn i Dlr.
- ²³ ULMA, lm 5120, Järna sn i Dlr.
- ²⁴ ULMA, lm 7166, Venjans sn i Dlr.
- ²⁵ ULMA, lm 2828, Lima sn i Dlr.
- ²⁶ NM, lm 34682, Boda sn i Dlr.
- ²⁷ ULMA, lm 19917, Dalby sn i Vrm.
- ²⁸ ULMA lm 7822, Fryksände i Vrm.
- ²⁹ ULMA, lm 7055, Kurnla sn i Vsm.
- ³⁰ ULMA, lm 2499:2, Nora sn i Vsm.
- ³¹ NM, lm 3311, Ärtmark sn i Dsl.
- ³² ULMA, lm 3960, Älekulla sn i Vg.
- ³³ ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg.
- ³⁴ DAL, lm 1687, Öja sn i Sm.
- ³⁵ ULMA, lm 1703:1, Sjöås sn i Sm.
- ³⁶ DAL, lm 2721, Algutsboda sn i Sm.
- ³⁷ DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm.
- ³⁸ DAL, lm 1611, Pjetteryd sn i Sm.
- ³⁹ ULMA, lm 3862, Villstads sn i Sm.
- ⁴⁰ DAL, lm 1739, Asa sn i Sm.
- ⁴¹ DAL, lm 8210, Åsenhöga sn i Sm.
- ⁴² DAL, lm 1234, Enslöv sn i Hl.
- ⁴³ NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl.
- ⁴⁴ DAL, lm 1447, Storby sn i Sk.
- ⁴⁵ DAL, lm 2731, N Munkarp sn i Sk.

Noter till figur 16.

- ¹ ULMA, lm 7123, Lycksele sn i Lpl. Man fortsatte efter slätter så länge löven var gröna. Samma tid anges också i ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl.
- ² ULMA, lm 26959, Arjeplogs sn i Lpl.
- ³ NM, lm 13504, Nedertorneå sn i Nb.
- ⁴ ULMA, lm 3026:2, Degerfors sn i Vb.
- ⁵ NM, lm 8434, Refsunds sn i Jmt.
- ⁶ NM, lm 13593, Frostvikens sn i Jmt.
- ⁷ ULMA, lm 1634:2, Revsunds sn i Jmt.
- ⁸ NM, lm 5249, Fjällsjö sn i Ång.
- ⁹ NM, lm 10339, Storsjö sn i Hrj
- ¹⁰ NM, lm 24642, Leksands sn i Dlr.
- ¹¹ ULMA, lm 1511:3, Mora sn i Dalarna.
- ¹² NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm.
- ¹³ NM, lm 3037, Takene, Vrm.
- ¹⁴ NM, lm 614, Sunnemo sn i Vrm.
- ¹⁵ ULMA, lm 19917, Dalby sn i Vrm.
- ¹⁶ ULMA, lm 1655:3, Fläckebo sn i Vsm.
- ¹⁷ NM, lm 818, Nora sn i Upl.
- ¹⁸ NM, lm 36238, Harg sn i Upl.
- ¹⁹ NM, lm 9529, Bällinge sn i Upl.
- ²⁰ NM, lm 3311, Ärtmark sn i Dsl.
- ²¹ NM, lm 29248, Ludgo sn i Sdm.
- ²² NM, lm 6675, Hägerstads sn i Ög.
- ²³ NM, lm 45039, V. Ryd sn i Ög.
- ²⁴ NM, lm 444, Vårdbergs sn i Ög.
- ²⁵ NM, lm 48082, Vånga sn i Ög.
- ²⁶ NM, lm 6675, Hägerstad sn i Ög.
- ²⁷ ULMA, lm 18858, Torpa sn i Ög.
- ²⁸ ULMA, lm 17741, Ulrika och V. Harg sn i Ög.
- ²⁹ ULMA, lm 20556, Broddetorps sn i Vg.
- ³⁰ NM, lm-EU 10397, Otterstad sn i Vg.
- ³¹ ULMA, lm 19388, Atlingbo sn på Got.
- ³² NM, lm 4265, Sjötorps by, Foserum sn, Sm.
- ³³ NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm.
- ³⁴ NM, lm 41352, Järeda sn i Sm.
- ³⁵ NM, lm 48785, Kristdala sn i Sm.
- ³⁶ NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm.
- ³⁷ NM, lm 4265, Forserums sn i Sm.
- ³⁸ NM, lm 8908, Bankeryds sn i Sm.
- ³⁹ NM, lm 12846, Värnamo sn i Sm.
- ⁴⁰ NM, lm 18892, Berga sn i Sm.
- ⁴¹ ULMA, lm 12092, Ålems sn i Sm.
- ⁴² NM, lm 9488, Arvidsjaur, Lpl.
- ⁴³ ULMA, lm 7123, Lycksele sn i Lpl. Man fortsatte efter slätter så länge löven var gröna. Samma tid anges också i ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl.
- ⁴⁴ ULMA, lm 26959, Arjeplogs sn i Lpl.
- ⁴⁵ NM, lm 7994, Pajala sn i Nb.
- ⁴⁶ NM, lm 8434, Refsunds sn i Jmt.

- ⁴⁷ ULMA, lm 1511:3, Mora sn i Dlr.
- ⁴⁸ NM, lm 614, Sunnemo sn i Vrm.
- ⁴⁹ NM, lm 3037, Takene, Vrm.
- ⁵⁰ ULMA, lm 19917, Dalby sn i Vrm.
- ⁵¹ NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm.
- ⁵² NM, lm 818, Nora sn i Upl.
- ⁵³ NM, lm 3311, Ärtmark sn i Dsl.
- ⁵⁴ ULMA, lm 18858, Torpa sn i Ög.
- ⁵⁵ ULMA, lm 17741, Ulrika och V. Harg sn i Ög.
- ⁵⁶ NM, lm 444, Vårdbergs sn i Ög.
- ⁵⁷ NM, lm 10397, Otterstad sn i Vg.
- ⁵⁸ ULMA, lm 20556, Broddetorps sn i Vg.
- ⁵⁹ NM, lm 13759, Sproge sn på Got.
- ⁶⁰ NM, lm 48785, Kristdala sn i Sm.
- ⁶¹ NM, lm 4265, Forserums sn i Sm.
- ⁶² NM, lm 12846, Värnamo sn i Sm.
- ⁶³ ULMA, lm 12092, Ålems sn i Sm.
- ⁶⁴ ULMA, lm 18926, Hässelby sn i Sm.
- ⁶⁵ NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl.

Noter till figur 17.

- ¹ NM, lm 9488, Arjeplog sn i Lpl.
- ² ULMA, lm 3816, Nederkalix sn i Nb.
- ³ NM, lm 7994, Pajala sn i Nb.
- ⁴ NM, lm 50684, Högs sn i Hsl.
- ⁵ ULMA, lm 2671:7, Rengsjö sn i Hsl.
- ⁶ ULMA, lm 5824, Arbrå, sn i Hsl.
- ⁷ ULMA, Ö19, 11882, Ore sn i Dlr.
- ⁸ ULMA, lm 2182, Älvdalens sn i Dlr.
- ⁹ ULMA, lm 2828, Lima sn i Dlr.
- ¹⁰ ULMA, lm 13716, Valbo sn i Gst.
- ¹¹ ULMA, lm 7822, Fryksände sn i Vrm.
- ¹² ULMA, lm 20780, Gustav Adolf sn i Vrm.
- ¹³ ULMA, lm 2081:1, 2192:6, Södra Ny sn i Vrm.
- ¹⁴ NM, lm 9529, Bällinge sn i Upl.
- ¹⁵ ULMA, lm 19274, Gräsö sn i Upl.
- ¹⁶ ULMA, 34520, Börstil och Vaksala m.fl sn i Upl.
- ¹⁷ ULMA, lm 19274, Tensta sn i Upl.
- ¹⁸ ULMA, lm 3443:6, Ärtmark sn i Dsl.
- ¹⁹ ULMA, lm 1914:2, Askers sn i Nrsk.
- ²⁰ NM, lm 45039, V. Ryd sn i Ög.
- ²¹ NM, lm 6675, Hägerstad sn i Ög.
- ²² ULMA, lm 18858, Torpa sn i Ög.
- ²³ NM, Sp 71, 14506, Gällstad sn i Vg.
- ²⁴ ULMA, lm 7994, Daretorp sn i Vg.
- ²⁵ ULMA, lm 3960, Älekulla sn i Vg.
- ²⁶ NM, lm 10397, Kållandsö, Otterstad sn i Vg.
- ²⁷ ULMA, lm 2942, Lau sn på Gtl.
- ²⁸ ULMA, lm 19388, Atlingbo sn på Gtl.

- ²⁹ DAL, lm 3585, Fryele sn i Sm.
³⁰ DAL, lm 6099, Södra Vi sn i Sm.
³¹ NM, lm 48785, Kristdala sn i Sm.
³² NM, lm 18892, Berga sn i Sm.
³³ NM, lm 4265, Forserum sn i Sm.
³⁴ ULMA, lm 2856:1, Hälleberga sn i Sm.
³⁵ NM, lm 54758, Långemåla sn i Sm.
³⁶ DAL, lm 6542, Dalhems sn i Sm.
³⁷ NM, Sp 71, 14407, Lommaryd och Vireda sn i Sm.
³⁸ DAL, lm 1753, Tjureda sn i Sm.
³⁹ NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm.
⁴⁰ NM, lm 41352, Järeda sn i Sm.
⁴¹ DAL, lm 1292, Urshults sn i Sm.
⁴² ULMA, lm 12092, Ålems sn i Sm.
⁴³ DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm.
⁴⁴ DAL, lm 1519, Torup sn i Hl.
⁴⁵ DAL, lm 1031:7, Enslöv sn i Hl.
⁴⁶ NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl.
⁴⁷ DAL, lm 5642, V. Vram sn i Sk.
⁴⁸ DAL, lm 2978, Ö Espinge sn i Sk.
⁴⁹ DAL, lm 4523, Perstorp sn i Sk.

Noter till figur 18.

- ¹ NM, lm 9488, Arjeplog sn i Lpl.
² ULMA, lm 28975, Fredrika sn i Lpl.
³ ULMA, lm 3816, Nederkalix sn i Nb.
⁴ ULMA, lm 3026:2, Degerfors sn i Vb.
⁵ NM, lm 13593, Frostvikens sn i Jmt.
⁶ JLM, 357:6, Kall sn i Jmt.
⁷ ULMA, lm 24620, Högsjö sn i Ång.
⁸ ULMA, lm 2671:7, Rengsjö sn i Hsl.
⁹ ULMA, lm 5824, Arbrå sn i Hsl.
¹⁰ ULMA, lm 1984:2, Skog sn i Hsl.
¹¹ ULMA, lm 2378:1, Venjans sn i Dlr.
¹² ULMA, lm 1515, Rättviks sn i Dlr.
¹³ ULMA, lm 8931, Äppelbo sn i Dlr.
¹⁴ ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr.
¹⁵ ULMA, lm 5120, Järna sn i Dlr.
¹⁶ NM, lm 614, Sunnemo sn i Vrm.
¹⁷ ULMA, lm 7822, Frysände sn i Vrm.
¹⁸ NM, lm 818, Tärnsjö, Nora sn i Upl.
¹⁹ ULMA, lm 7055, Kumla sn i Vsm.
²⁰ NM, lm 10397, Otterstads sn i Vg.
²¹ ULMA, lm 3151:2, Österbitterna sn i Vg.
²² ULMA, lm 20556, Broddetorps sn i Vg.
²³ ULMA, lm 3960, Ålekulla sn i Vg.
²⁴ NM, lm 19112, Krokshult sn i Sm.
²⁵ DAL, lm 1739, Asa sn i Sm.
²⁶ NM, lm 4265, Foserum sn i Sm.

- ²⁷ NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm.
²⁸ DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm.
²⁹ DAL, lm 1687, Öja sn i Sm.
³⁰ ULMA, lm 2854:2, Lenhovda sn i Sm.
³¹ NM, lm 18892, Berga sn i Sm.
³² DAL, lm 3903, Lindome sn i Hl.

Noter till figur 76.

- ¹ ULMA, lm 28975, Fredrika sn i Lpl.
² ULMA, lm 9072, Överkalix sn i Nb.
³ ULMA, lm 9715, Töre sn i Nb.
⁴ ULMA, lm 1500:6, Edefors sn i Nb.
⁵ ULMA, lm 3145:1, Frostvikens sn i Jmt.
⁶ ULMA, lm 7293, Nordmalings sn i Ång. Med buskar avses små träd.
⁷ ULMA, lm 2078:9, Sidensjö sn i Ång.
⁸ ULMA, lm 9767, Anundsjö sn i Ång.
⁹ ULMA, lm 8912, Bjurholms sn i Ång.
¹⁰ ULMA, lm 1482:2, Hede sn i Hrj.
¹¹ NM, lm 10339, Storsjö sn i Hrj.
¹² ULMA, lm 2134:7, flera sn i Mpd.
¹³ ULMA, lm 5824, Arbrå sn i Hsl.
¹⁴ ULMA, lm 2757:2, Tankil sn i Vrm.
¹⁵ NM, lm 5335, Gräsmark sn i Vrm.
¹⁶ ULMA, lm 20780, Gustav Adolf sn i Vrm.
¹⁷ ULMA, lm 2081:1, 2192:6, Södra Ny sn i Vrm.
¹⁸ ULMA, lm 7822, Frysände sn i Vrm.
¹⁹ ULMA, lm 2741:2, Bro sn i Vrm.
²⁰ ULMA, lm 1990:2, Östervåla sn i Upl.
²¹ ULMA, lm 1483:2, Möja sn i Upl.
²² NM, lm 9529, Bällinge sn i Upl.
²³ ULMA, lm 15366, Medåker sn i Vsm.
²⁴ ULMA, lm 3443:6, Årtemark sn i Dsl.
²⁵ NM, lm 709, Artemark sn i Dsl.
²⁶ ULMA, lm 1914:2, Askers sn i Nrk.
²⁷ NM, lm 444, Vårdbergs sn i Ög.
²⁸ ULMA, lm 1847:8, Malexanders sn i Ög.
²⁹ ULMA, lm 3960, Ålekulla sn i Vg.
³⁰ NM, lm 10397, Otterstad sn i Vg.
³¹ ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg.
³² ULMA, lm 19388, Atlingbo sn på Got.
³³ ULMA, lm 2942, Lau sn på Got.
³⁴ DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm.
³⁵ NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm.
³⁶ ULMA, lm 18926, Hässelby sn i Sm.
³⁷ DAL, lm 1753, Tjureda sn i Sm.
³⁸ DAL, lm 1034, Ormesberg sn i Sm.
³⁹ ULMA, lm 1703:1, Sjöås sn i Sm.
⁴⁰ ULMA, lm 7824, Drevs sn i Sm.
⁴¹ ULMA, lm 3388:1, Jät sn i Sm.

⁴² ULMA, lm 2854:2, Lenhovda sn i Sm.

⁴³ DAL, lm 2731

Noter till tabeller

Noter till tabell 2.

¹ NM, lm 9488, Arvidsjaur sn i Lpl.

² ULMA, lm 7123, Lycksele sn i Lpl.

³ NM, lm 13593, Frostvikens sn i Jmt.

⁴ NM, lm 8434, Refsunds sn i Jmt.

⁵ ULMA, lm 24620, Högsjö sn i Ång.

⁶ ULMA, lm 1538:1, Anundsjö sn i Ång.

⁷ ULMA, lm 7293, Nordmalings sn i Ång.

⁸ ULMA, lm 1482:2, Hede sn i Hrj.

⁹ Levander 1943:194.

¹⁰ ULMA, lm 1515, Rättviks sn i Dlr.

¹¹ ULMA, 2076:2, Norrbräke sn i Dlr.

¹² ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr.

¹³ ULMA, 12475, Älvdalens sn i Dlr.

¹⁴ ULMA, Ö19, 11843, Malungs sn i Dlr.

¹⁵ ULMA, lm 7055, Kumla sn i Vsm.

¹⁶ ULMA, 10922, Stora Malm sn i Sdm.

¹⁷ ULMA, lm 1914:2, Askers sn i Nrk.

¹⁸ NM, lm 45039, V. Ryd sn i Ög.

¹⁹ ULMA, lm 20556, Broddetorps sn i Vg.

²⁰ NM, lm 32940, Alseda sn i Sm.

²¹ NM, lm 32956, Alseda sn i Sm.

²² Uppteckning från S. Möre härad, Söderåkra sn, arkiverad i länsmuseum i Kalmar.

²³ Muntliga uppgifter 1998 av Jan Karlsson, Bjälebo, Kristdala sn i Sm.

²⁴ ULMA, lm 12092, Ålems sn i Sm.

²⁵ DAL, lm 981, Vislanda sn i Små.

²⁶ DAL, lm 1286, Hallaryds sn i Sm.

²⁷ DAL, lm 1292, Urshults sn i Sm.

²⁸ DAL, lm 1739, Asa sn i Sm.

²⁹ DAL, lm 3683, S. Hestra sn i Sm.

³⁰ DAL, lm 19171, S. Solberga sn i Sm.

³¹ NM, lm 12846, Värnamo sn i Sm.

³² DAL, lm 6099, Södra Vi sn i Sm.

³³ Muntliga uppgifter av Per Kennerstig och Ivar Kennerstig (f. 1917), från Kristdala sn i Sm.

³⁴ DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm.

³⁵ I NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm, säges att avståndet mellanstänger för dubbla lager kärvar var ca 40 cm.

³⁶ NM, Sp 71, 37121, Vissefjärda sn i Sm.

³⁷ NM, Sp 71, 48301, Pjätteryd sn i Sm.

³⁸ ÅM, l 1998, Kumlinge sn på Ål. I svaren från Åland framgår att kärvarna gjordes relativt stora, vilket i svar från Lemlands socken förklaras med brist på bra band.

³⁹ ÅM, l 1998, Mariehamns sn på Ål.

⁴⁰ ÅM, l 1998, Hammarlands sn på Ål.

⁴¹ ÅM, l 1998, Eckerö sn på Ål.

Noter till tabell 3.

¹ NM, lm 9488, Arvidsjaur sn i Lpl. Prestationen i antal kärvar uppges ha varierat beroende på kärvarnas storlek. Detta tog man vid dagens slut togs hänsyn till vid bedömning av skörden. I svaret framgår att kärvarna var större än beskrivet från annat håll, t.ex. bars endast 3-4 kärvar vid lövbördor.

² ULMA, lm 26959, Arjeplogs sn i Lpl.

³ ULMA, lm 7123, Lycksele sn i Lpl.

⁴ ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl.

⁵ ULMA, lm 9072, Överkalix sn i Nb.

⁶ ULMA, lm 3816, Nederkalix sn i Nb.

⁷ ULMA, lm 9715, Töre sn i Nb.

⁸ ULMA, lm 1500:6, Edefors sn i Nb.

⁹ ULMA, lm 8886, Överluleå sn i Nb.

¹⁰ ULMA, lm 3089, Bureå sn i Vb.

¹¹ ULMA, lm 3145:1, Frostvikens sn i Jmt, och NM, lm-EU 13593. Frostvikens sn i Jmt. Avsåg täkt vid god lövtillgång. I svaren anges att kärvarna var ca 1 meter långa.

¹² JLM, 357:6, Kall sn i Jmt.

¹³ ULMA, lm 1634:2, Revsunds sn i Jmt.

¹⁴ NN, lm 8434. Refsund sn i Jmt.

¹⁵ ULMA, lm 2078:9, Sidensjö sn i Ång.

¹⁶ ULMA, lm 8912, Bjurholms sn i Ång.

¹⁷ ULMA, lm 2845:17, Gideå sn i Ång.

¹⁸ ULMA, lm 1700, Särbrå sn i Ång.

¹⁹ ULMA, lm 1482:2, Hede sn i Hrj.

²⁰ ULMA, lm 1482:2, Hede sn i Hrj.

²¹ ULMA, lm 8802, Indals-Lidens sn i Mpd.

²² ULMA, lm 5824, Arbrå sn i Hsl.

²³ ULMA, 18715, Delsbo sn i Hsl.

²⁴ NM, Sp 71, 14235, Voxna m.fl. sn i Hsl.

²⁵ ULMA, lm 2249:2, Bjuråkers sn i Hsl.

²⁶ ULMA, lm 1984:2, Skog sn i Hsl.

²⁷ ULMA, 12475, Älvdalens sn i Dlr.

²⁸ ULMA, lm 8931, Äppelbo sn i Dlr.

²⁹ ULMA, lm 2076:2, Norrbråke sn i Dlr.

³⁰ ULMA, lm 1915, Transtrands sn i Dlr.

³¹ ULMA, lm 1922, Venjans sn i Dlr.

³² ULMA, lm 2828, Lima sn i Dlr.

³³ ULMA, lm 19917, Dalby sn i Vrm.

³⁴ ULMA, lm 2873:1, Brunskogs sn i Vrm.

³⁵ ULMA, lm 7822, Fryksände sn i Vrm.

³⁶ ULMA, lm 2128:6, Norra Råda sn i Vrm.

³⁷ ULMA, lm 2357:2, Borgviks sn i Vrm.

³⁸ ULMA, lm 20780, Gustav Adolf sn i Vrm.

³⁹ NM, lm 36238, Harg sn i Upl. Förmodligen inklusive fällning och hamling samt hemtransport

⁴⁰ ULMA, 27176, Börje och Åkerby sn i Upl.

⁴¹ NM, lm 614, Sunnemo sn i Vrm.

⁴² ULMA, lm 15366, Medåkers sn i Vsm.

⁴³ ULMA, lm 3402:2, Ljusnarsberg sn i Vsm.

⁴⁴ NM, lm 5335. Gräsmark sn i Vrm. Prestationen uppges vara beroende på lövbrottets yppig-

het. Hamling nämns men mest beskrivs fällning av träd. Prestationen avsåg förmodligen endast kvistning från fällda träd.

⁴⁵ ULMA, lm 2424:1, Ljusnarsberg sn i Vsm.

⁴⁶ ULMA, lm 19 14:2, Askers sn i Nrk. Det uppges att asplöv som högs uppe i träden tog längre tid att hugga och binda.

⁴⁷ NM, lm 6675, Hägerstad sn i Ög. En 70-årig kvinna ansåg sig fortfarande ännu kunna ta ordentliga 12 tjog.

⁴⁸ NM, lm 444, Vårdberg sn i Ög.

⁴⁹ ULMA, lm 18858, Torpa sn i Ög.

⁵⁰ ULMA, lm 4158, Vårdnäs sn i Ög.

⁵¹ ULMA, lm 1847:8, Malexanders sn i Ög.

⁵² ULMA, lm 5446, Kinnarumma sn i Vg.

⁵³ ULMA, lm 3960, Älekulla sn i Vg.

⁵⁴ ULMA, lm 1559, Korsberga sn i Vg.

⁵⁵ DAL, lm 985, V. Torsås sn i Sm.

⁵⁶ NM, lm 4265, Forserums sn i Sm.

⁵⁷ DAL, lm 3585, Fryle sn i Sm.

⁵⁸ ULMA, 2550, Nässjö sn i Sm.

⁵⁹ ULMA, lm 20545, V. Torsås sn i Sm.

⁶⁰ ULMA, lm 18926, Hässelby sn i Sm.

⁶¹ DAL, lm 1845, Ryssby sn i Sm.

⁶² DAL, lm 1611, Pjetteryd sn i Sm.

⁶³ DAL, lm 8216, Nöbbele sn i Sm.

⁶⁴ DAL, lm 1358, Aringsås sn i Sm.

⁶⁵ ULMA, 2550, Nässjö sn i Sm.

⁶⁶ NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm.

⁶⁷ NM, lm 3361, Kråksmåla sn i Sm.

⁶⁸ DAL, lm 1286 Hallaryds sn i Sm.

⁶⁹ DAL, lm 6113, Säby sn i Sm.

⁷⁰ DAL, lm 1687, Öja sn i Sm.

⁷¹ ULMA, lm 2856:1, Hälleberga sn i Sm.

⁷² ULMA, lm 3862, Villstads sn i Sm.

⁷³ ULMA, lm 12092, Ålems sn i Sm.

⁷⁴ ULMA, lm 29415, Misterhults sn i Sm.

⁷⁵ DAL, lm 1358, Aringsås sn i Sm.

⁷⁶ DAL, lm 1407, Almundsryd sn i Sm.

⁷⁷ DAL, lm 1750, Väckelsång sn i Sm.

⁷⁸ DAL, lm 6099, Södra Vi sn i Sm.

⁷⁹ ULMA, lm 12092, Ålems sn i Sm.

⁸⁰ NM, lm 48785, Kristdala sn i Sm. Uppges även vara beting för leijt kvinnfolk och berättiga till hermgång.

⁸¹ DAL, lm 1034, Ormesberga sn i Sm.

⁸² NM, lm 33940, Alseda sn i Sm. Totalt 12.000 kärvar/år. Kärvarna uppges vara en aln långa.

⁸³ NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl. Med buskar menas även småträd. I prestationen ingick förmodligen även arbetet att fälla buskarna.

⁸⁴ NM, lm 26780, Rödeby sn i Bl. Avser förmodligen normalprestation. I svaret beskrivs även hamling och förmodligen ingick i prestationen hamling och trädffällning.

⁸⁵ NM, lm 23335, Okänd ort. Av beskrivningen att döma norra Sverige.

Noter till tabell 4.

- ¹ NM, lm 23335, Okänd ort. Av beskrivningen att döma norra Sverige.
- ² ULMA, lm 8802, Indals-Lidens sn i Mpd.
- ³ ULMA, lm 2182, Älvdalens sn i Dlr.
- ⁴ ULMA, lm 1568, Leksands sn i Dlr.
- ⁵ ULMA, lm 2722:1, Brunskogs sn i Vrm.
- ⁶ ULMA, lm 10724, Västervåla sn i Vsm.
- ⁷ ULMA, lm 2854:2, Lenhovda sn i Sm.
- ⁸ ULMA, lm 2856:1, Hälleberga sn i Sm.
- ⁹ DAL, lm 1292, Urshults sn i Sm.
- ¹⁰ DAL, lm 1739, Asa sn i Sm.

Noter till tabell 6.

- ¹ Campbell 1948, Ammarnäs, Lpl.
- ² ULMA, lm 8886, Överluleå sn i Nb.
- ³ ULMA, lm 3961, Sorsele sn i Lpl.
- ⁴ ULMA, lm 1482:2, Hede sn i Hrj.
- ⁵ ULMA, lm 2154, Voxna sn i Hsl.
- ⁶ ULMA, lm 1915, Transtrands sn i Dlr.
- ⁷ ULMA, lm 1914:2, Askers sn i Nrk.
- ⁸ ULMA, lm 2854:2, Lenhovda sn i Sm.
- ⁹ DAL, lm 1739, Asa sn i Sm.
- ¹⁰ NM, lm 9488, Arvidsjaur sn i Lpl.
- ¹¹ ULMA, lm 5836, Loos sn i Hsl.

Noter till tabell 7.

- ¹ ULMA, lm 26959, Arjeplogs sn i Lpl.
- ² Campbell 1948.
- ³ NM, lm 10339, Storsjö sn i Hrj.
- ⁴ NM, lm 45039, V. Ryd sn i Ög. Kärvarna var 1,5 aln långa.
- ⁵ ULMA, lm 18858, Torpa sn i Ög.
- ⁶ ULMA, lm 1847:8, Malaxander sn i Ög.
- ⁷ DAL, lm 6099, Södra Vi sn i Småland.
- ⁸ NM, lm 10339, Storsjö sn i Hrj.
- ⁹ ULMA, lm 1482:2, Hede sn i Hrj.

Noter till tabell 8.

- ¹ NM, Sp 71, 14448, Källsjö och Nösslinge sn i Hl.
- ² DAL, lm 1234, Enslöv sn i Hl.
- ³ NM, lm 10397, Otterstads sn i Vg.
- ⁴ ULMA, lm 2081:1, 2192:6, Södra Ny sn i Vrm.
- ⁵ ULMA, lm 29415, Misterhult sn i Sm.
- ⁶ NM, Sp 71, 15702, Vista sn i Sm.
- ⁷ ÅM, l 1998, Mariehamns sn på Ål.
- ⁸ NM, lm 18892, Berga sn i Sm.
- ⁹ NM, lm 3037, Takene i Vrm.
- ¹⁰ ULMA, lm 2859:9, Glava sn i Vrm.
- ¹¹ ULMA, l 1500:6, Edefors sn i Nb.

- ¹² NM, lm 48785, Kristdala sn i Sm.
¹³ ULMA, lm 3816, Nederkalix sn i Nb.
¹⁴ ULMA, lm 7457, Siljansnäs sn i Dlr.
¹⁵ ULMA, lm 2378:1, Venjans sn i Dlr.
¹⁶ ULMA, lm 1482:2, Hede sn i Hrg.
¹⁷ NM, lm 12846, Värnamo sn i Sm.
¹⁸ ULMA, lm 2741:3, Blomskogs sn i Vrm.
¹⁹ NM, lm 12846, Värnamo sn i Sm.
²⁰ DAL, lm 981, Vislanda sn i Sm.

LANDSMÅLSARKIVETS FRÅGELISTA 7

Löv- ock mosstäkt.

Sådana foderslag, som erhållas genom slätter, ävensom nödfoder, barkstäkt ock torvtäkt behandlas i annat sammanhang.

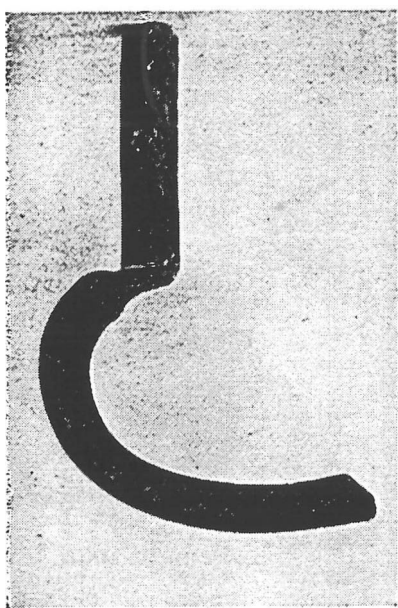
Foder? Finns värbet fodra eller annat värb i den allmänna betydelsen 'anskaffa foder'?

Lövtäkt (lövtagning, lövand)? Avsågs med ordet löva såväl repandet av löv från träden som åstadkommandet av 'lövkärvar'? Förekommo överhuvudtaget båda dessa arter av lövtäkt inom byn (socknen)? Förekom gemensam benämning för att repa löv och att riva (snugga) gräs (bärga, fodra)? Under vilken tid av året bedrevs lövtäkt? Under vilken månad var den intensivast? Finns något uttryck för den tid, då lövet var lämpligast att taga (lövtiden)? för ett område, där löv brytes (lövtag, lövbrott)?

Repa löv (löva, rispa)? Av vilka träd repade man löv (sälg, asp, björk, al, rönn)? Vilket slag ansågs mäst omtyckt av kreaturen? Använde man under repningen något skydd (skinnfinger) för högra handens pekfinger? långfinger? Fanns något redskap (kranka), varmed högt sittande kvistar drogos ned, så att man nådde att repa? Redskapets storlek ock utseende (bild!)? Vari förvarade man det repade lövet? i spjälkorg (lövtuta)? förklädessäck (pomma)? av tallris flätad korg (lovskrinde)? Var breddes det repade lövet ut för att torka? Eller hässjades det? Beskriv hässjegolvet!

Bryta löv (skära löv, kärva)? Lövbrytning (lövbryte lövbrott, lövskärning, lövkvistning)? Bröts annat löv än björklöv? Hur benämndes det brutna lövet (kärvlöv)? Hur benämndes ett i ock för lövbrytning fällt träd (lövlåga, lövfälla)? en gren på dylikt träd, varifrån kvistarna voro bort-

huggna (lövkappel)? ved, som erhålles vid lövbrytning (lövskravel)? Användes även svedjefallen till lövtåg? Fälldes även träd ock buskar på inägorna i ock för lövbrytning? Försiggick den vanliga lövbrytningen endast i skogen omedelbart utanför byns gårdsgård eller även i avlägsnare skogs-trakter? Sammanföll lövbrytningen med slåttern, ock förekom den i sammanhang med inladning av höet? Hässjades lövet i de då tomma hässjegolven?

Lövkrok. Nord. Mus.

Hur benämndes det vid lövkvistningen använda **redskapet** (lövkrok, lövhugg, lövskära, hack, risk)? Beskriv lövkroken (bild!) ock namngiv dess olika delar (skaft, fluddra, stjärt, bett, bak, lår, nabb)! Förekom det, att träden endast topphöggos ock ej fälldes?

Förekom uttrycket vara i lövskog om folk, som sysslade med lövbrytning? Hur kallades den karl, som fällde träden (fällaren)? de kvinnor, som kvistade grenarna (kvisterskorna, lövkäringarna)? Beskriv, hur kvistningen tillgick!

Lövkärve (kärv)? Varmed bands kärven ihop? Hur många kärvar (ungefär) kunde en duktig kvisterska åstadkomma på en dag? Hur räknades antalet kärvar (i tjog)? Hur många kärvar beräknade man till vinterfoder åt varje får? Förekom det, att man omedelbart bar hem kärvarna ock t. ex. satte dem mot en vägg för att torka? Eller forslades de på släde till ladubacken? Eller klövjades de hem? Eller torkades lövet först i lövhässja (kärvhässja)? Beskriv lövhässjan (bandade stöpar, obarkade stänger, kärvarna horisontala, hopbuntade två ock två)? Takades den (granbark)? Hur placerades kärvarna i hässjan (ihopstuckna)? Eller buros kärvarna till en lövlada (lövgängling)? Voro dennas väggar

byggda med luftmellanrum mellan stockarna? Eller bestod de endast av gärdsle? Beskriv, hur man skulle ställa eller packa (lada, löda) kärvarna i ladan! Eller hade ladan takutsprång ock inhägnad, så att lövkärvarna torkades, innan de ladades in? Eller restes kärvarna upp på det förut inbärgade höet i en närliggande hölada?

Grepp vid pålastning av lövbörda. Nord. Mus.

Lövbörda. Nord. Mus.

Lövbörda? Hur tillgick pålastningen av en höbörda (kärvarna två ock två toppledes mot varandra, det hela över vänstra axeln, bördan fördelad som en dubbelsäck — eller det hela i en börda på ryggen)?

Skedde lövbrytning samfällt av byalaget eller viss del av detta? Hur delades i så fall de brutna kärvarna (lottning)? Voro björk- ock aldungar etc. skiftade i enskilda lotter? Förekommo årsvis cirkulerande lotter? Hur utmärktes de olika lövskiftena (naturliga rågångar, jordfasta stenar, råmärken)?

Användes löv till **utfodring** av andra djur än fåren (getter, kor, hästar)? Hur kallades det ris, som återstod, sedan lövet avätits (löv kärvis, fårris, brumris)?

*

Forskningsrapporter, läromedel samt vissa examens- och projektarbeten framtagna vid Institutionen för landskapsplanering Ultuna publiceras i rapportserierna "Samhälls- och landskapsplanering" och "Agrarhistoria". Följande rapporter har givits ut:

Samhälls- och landskapsplanering

1. Tandre, Anna. 1998. *Mårbackas trädgård. Igår, idag och i framtiden.*
2. Wallin, Fredrik. 1998. *Bärkraftigt BOENDE. Analys av ekologisk bärkraft i skilda samhällsbyggnadsstrategier. Förstudie: Problemanalys, metodutveckling och fallstudier.*
3. Nitsch, Ulrich. 1998. *Konsten att informera om miljön.*
4. Brandberg, Ann, Ekbom, Linda & Ståhle, Alexander. 1998. *Knivsta - håll ut!*
5. Florgård, Clas, Linnér, Harry, Olsson, Mats & Wiklander, Gunnar. 1999. *Grundvattensänkning och natur på Hallandsås - effekter av tunnelarbeten på natur och på jord- och skogsbruk.*

Agrarhistoria

1. Red. Kardell, Örjan & Myrdal, Janen. 1999. *Jordbruket som system – Arbetet och gården i ett historiskt perspektiv.*
2. Slotte, Håkan. 1999. *Lövtäkt i Sverige 1850-1950. Metoder för täkt, torkning och utfodring med löv samt täktens påverkan på landskapet.*

SLU
Institutionen för landskapsplanering Ultuna
Agrarhistoria nr 2

Löv anses vara vårt äldsta djurfoder. Det har inte bara varit ett nödfoder utan också ett ordinarie foder. Ännu för hundra år sedan bedrevs lövtäkt över stora delar av Sverige. Övergivna lövtäktsträd vittnar om detta.

I rapporten presenteras resultat från en studie av lövtäkt i Sverige och på Åland. Källmaterial har främst utgjorts av etnologiska uppteckningar och frågelistssvar. Dessutom har studier av kvarvarande spår efter lövtäkt i landskapet genomförts.

En inblick ges i hur lövtäkten utfördes. Täkt av kvistlöv var det vanligaste, ofta utfört med så många deltagare som möjligt. Lövet förstördes lätt. Det medförde att

flera metoder användes för att torka och lagra löv. Förutom att erhålla lövfoder hade täkten också andra syften, bl.a. kom en stor del gårdarnas lys- och brännved från lövtäkt.

Löv gavs i varierande omfattning till nöt, hästar och svin. Mest löv fick får och getter som på en del gårdar endast livnärde sig på detta under vinterhalvåret.

I rapporten avslöjas också vilka lövträdsarter som nyttjades och var i landskapet man bedrev lövtäkt. Bland annat framgår att träden ofta fälldes innan lövkvistarna togs tillvara. Hamling, då endast grenar höggs av, var mer vanligt i inägomarken i Götaland och Svealand.

ISSN 1403-3402
ISBN 91-576-5694-0

DISTRIBUTION

SLU
Institutionen för landskapsplanering Ultuna
Avdelningen för agrarhistoria
Box 7012
750 07 UPPSALA

E-post: lpul@slu.se
Besöksadress: Ulls väg 28 B

Tel 018-67 10 00
Fax 018-67 35 12